MEMOIRS OF THE SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY
MÉMOIRES DE LA SOCIÉTÉ SCIENTIFIQUE ŠEVČENKO
MITTEILUNGEN DER ŠEVČENKO GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN

Vol. — CLXVIII — Band

ЗАПИСКИ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ім. ШЕВЧЕНКА

Том CLXVIII

Збірник Філологічної Секції

Том 29

Нью Йорк — Париж — Сідней — Торонто

1959

ПУБЛІКАЦІЇ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ім. ШЕВЧЕНКА

I. Записки Наукового Товариства імени Шевченка, 168 томів

II. Публікації Секцій НТШ:

1. — Збірник Історично-Філософічної Секції, 16 томів.
2. — Український Архів, 15 томів.
3. — Збірник Філологічної Секції, 29 томів.
4. — Українська Бібліотека, 8 томів.
5. — Збірник Математично-Природописно-Лікарської Секції, 32 томи.
6. — Звідомлення з засідань Математично-Природописно-Лікарської Секції (німецькою мовою), 26 зшитків.
7. — Резюме прочитаних доповідей (чужими мовами), 7 т.

III. Публікації Комісій НТШ:

1. — Археографічна Комісія видала:
   - а) Джерела до історії України, 22 томи.
   - б) Пам'ятки української мови й літератури, 7 томів.
   - в) Котляревський, Перелицьована Енеїда, передрук першого видання з 1798 р.
   - г) Збірка актів до історії суспільно-політичних і господарських відносин в Західній Україні.
   - ґ) Шевченко. Кобзар, факсиміле 1-го видання з 1840 р.
2. — Статистична Комісія видала:
   Студії з поля суспільних наук і статистики, 5 томів.
3. — Правнича Комісія видала:
   - а) Часопись Правнича, 10 томів.
   - б) Часопись Правнича і Економічна, 10 томів.
   - в) Правнича Бібліотека, 4 томи.
   - г) Збірник Правничої Комісії, 2 томи.
4. — Етнографічна Комісія видала:
   - а) Етнографічний Збірник, 38 томів.
   - б) Матеріяли до української етнології, 20 томів.
5. — Бібліографічна Комісія видала:
   - а) Матеріяли до української бібліографії, 7 томів.
   - б) Українська Книга, 5 томів (на спілку з Українським Товариством Бібліографів).
6. — Фізіографічна Комісія видала:
   Збірник Фізіографічної Комісії, 7 томів.
7. — Географічна Комісія видала:
   Праці Географічної Комісії, 1 том.
8. — Комісія Шевченкознавства видала:
   Праці Комісії Шевченкознавства, 2 томи.

IV. Різне:

1. — Літературно-науковий Вісник, місячник за 1898-1905.
2. — Стара Україна, журнал, 24 зшитки (за 1924, 1925).
3. — Атляс України і сумежних країв.
4. — Український Статистичний Річник, 1 том.

ЗБІРНИК ФІЛОЛОГІЧНОЇ СЕКЦІЇ

Т. 29.

У виданні НТШ в ЗДА, книжка 5.

Пантелеймон КОВАЛІВ

Основи формування української мови в порівнянні з іншими східньослов'янськими мовами

Присвячую моїй дружині Вірі Ковалевій, що протягом 30 років допомагала мені в науковій праці.

Memoirs of The Shevchenko Scientific Society
Mémoires De la Société Scientifique Ševčenko
Mitteilungen der Ševčenko Geselschaft
der Wissenschaften
Vol. — CLXVIII — Band

ЗАПИСКИ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

Том CLXVIII

Збірник Філологічної Секції

Том 29

Нью-Йорк — Париж — Сідней — Торонто

Накладом Товариства

ЗАПИСКИ

Наукового Товариства імени Шевченка

Том CLXVIII

ПАНТЕЛЕЙМОН КОВАЛІВ

ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

В ПОРІВНЯННІ З ІНШИМИ СХІДНЬОСЛОВ'ЯНСЬКИМИ МОВАМИ

1958

PANTELEIMON KOVALIV

PRINCIPLES OF FORMATION OF THE UKRAINIAN LANGUAGE

In Comparison With Other Eastern Slavic Languages

Редактор К. Кисілевський

Printed by A. Orel, 363 Grove St., Perth Amboy, N.J., U.S.A.

ПЕРЕДМОВА

Слов'янське мовознавство нині стоїть перед проблемою походження східньослов'янських мов: чи вони розвинулись безпосередньо з праслов'янської мовної одности, чи через проміжну стадію т. зв. „спільноруської" мовної одности? Від часу появи відомої теорії А. Шахматова багато праць написано на цю тему, багато здогадів висловлено, але до остаточних висновків ще не дійшла славістична наука.

В цій праці автор поставив собі завдання ще раз ґрунтовно переглянути питання формування східньослов'янських мов, зокрема української мови, зрушити з місця цю складну проблему й поставити її вирішення на правдиві з погляду наукового методологічні основи. В основному праця складається з двох частин — теоретичної й практичної. В першій частині подається докладний огляд теорій, підсумовується попередній матеріял з певними, хоч може не остаточними ще висновками. В другій, практичній частині стверджуються висновки автора мовними фактами як з історії, так і діялектології. Причім, мовні факти подаються в праці на базі найбільш характеристичних явищ історії східньослов'янських мов в порівнянні з відповідними явищами інших слов'янських мов.

В праці подано такі головніші розділи з фонетики й морфології, які, на думку автора, є найбільш типовими для внутрішньої характеристики кожної мови, зокрема української мови, що своїм корінням сягає далеко поза історичні часи.

Все це зв'язане з основною методологічною засадою, яку автор поклав в основу своєї праці, а саме: шукання в мові не зовнішніх ознак, спільних з ознаками в інших, сусідніх мовах, а внутрішніх її особливостей, що творять цілу мовну систему. Внутрішній підхід до питань мови розкриває науково-правдивий методологічний шлях, на який має стати нині славістична наука. Тільки цей шлях може привести до науково правильних

висновків щодо формування східнослов'янських мов і української мови зокрема.

Свою працю автор присвятив як студентам-філологам, так і всім тим, хто цікавиться проблемами історії східнослов'янських мов, зокрема історії української мови, теоретично чи практично стикається з цими проблемами. Автор буде щасливий, коли праця задовольнить хоч частково потреби нашого фахового читача.

В книзі не подано спеціяльних скорочень у посиланні на наукові джерела, хоч кожна чужа думка стверджується відповідним посиланням на джерело. Якщо в тексті трапляється при частому повторенні коротка назва якогось наукового твору, то читач завжди може відтворити повну назву цього твору в списку літератури, поданому в кінці книжки, а імена авторів може знайти в окремому показнику.

ВСТУП

Наукове вивчення слов'янських мов в епоху слов'янського національного відродження в першій половині XIX ст. розвивалось підо впливом порівняльного індоевропейського мовознавства (Бопп, Потт, Шляйхер та ін.). Вже від самого початку славістика основним об'єктом своїх студій мала питання про спорідненння слов'янських мов та про можливість реконструкції праслов'янської мовної системи. З цього питання існує численна наукова література.[1]

В наслідок цих студій виникла клясифікація слов'янських мов — спочатку двопартиційна (Добровський, Шафарик, Цойс, Копітар, Даніччч та ін.), далі трипартиційна (Востоков, Надеждин, Максимович, Нідерле, Вондрак, Розвадовський, Шахматов та ін.). Ці клясифікації побудовані переважно за принципом географічно-територіяльним, хоч дехто з учених намагався виправдати той чи той поділ мовними особливостями, зв'язаними з кожною групою, а також більшим чи меншим періодом співжиття окремих груп.[2] На цьому ґрунті виникла Шляйхерова теорія родовідного дерева: одна мова, мовляв, розпадається на дві, а з них знову виділяються нові і т. д., так що усі слов'янські мови в своєму розвитку становлять собою немов би родовідне дерево. Так виникли у нього окремі прамови для окремих груп мов, а звідси — більша чи менша між ними спорідненість.[3]

---

[1] Див. Яґіч. „Archiv für sl. Ph. XX"; L. Niederle. Slovanské starožitnosti, I. Ст. Смаль-Стоцький. Розвиток поглядів про сім'ю слов'янських мов і їх взаємне спорідненння. Прага, 1927.

[2] А. Шахматов. К вопросу об образовании русских наречий. 1894; Очерк древнейшего периода истории русского языка. Энциклопедия славянской филологии. Петроград, 1915, вып. II.

[3] Див. його: „Краткий очерк доисторической жизни северовосточного отдела індогерманских языков", 1865. Див. ще: П. Ковалів Українська мова та її становище серед інших слов'янських мов. Slavistica, ч. 20. УВАН, Вінніпеґ, 1954.

Проте, все ж таки ця теорія не могла задовольнити потреб наукового висвітлення питання споріднености між слов'янськими мовами. Велику ролю відограла теорія хвиль Йогана Шмідта, що виникла на ґрунті індоевропейського мовознавства. Свій погляд на слов'янські мови Шмідт розвинув у другій частині своєї відомої праці „Zur Geschichte des indogerm. Vocalismus (Weimar, 1875, стор. 8-201). Він дотримувався погляду, що одна мова ніколи не може породити другу, одно наріччя не можна виводити з другого. Слов'янські мови, на його думку, утворились поступово від одного кореня — однієї спільної мови шляхом поступової диференціяції та індивідуалізації рис і особливостей, властивих цій спільній мові.[1]

Хоч теорія хвиль в засаді науково більш виправдана,[2] ніж теорія родовідного дерева, а проте й вона не могла відповісти на основне складне питання про взаємовідносини слов'янських мов. Це привело деяких учених до розчарування, і вони навіть відмовились від клясифікації слов'янських мов. Так, іще І. Срезневський у своїй критиці етнографії Шафарика зазначив, що ледве чи можна поділяти слов'янські мови на будь-які групи. На той же шлях став і Міклошич, відмовившись від клясифікації, розподіляючи слов'янські мови в порядку їх географічно-територіяльної близькости: старословінська, новословінська, болгарська, сербохорватська, українська, російська, чеська, польська, горішньолужицька і долішньолужицька.[3]

Здавалося б, на цьому треба було б покінчити з клясифікацією. Однак теорія родовідного дерева, що глибоко пустила своє коріння, ще й досі панує, і побудована на ній трипартиційна клясифікація лежить в основі багатьох університетських курсів східнього слов'янства. Цю клясифікацію виправдують більшим чи меншим періодом співжиття окремих груп. Учені, що дотримуються родовідної теорії, цим самим безперечно стають на методологічно хибний ґрунт, зовсім необґрунтовано, часто механічно, за деякими спільними рисами, виводячи одну мову з другої, або утворюючи штучні проміжні прамови чи мовні одності, як це, напр., зробив А. Шахматов, висунувши теорію „спільноруської прамови".

Питання про формування східньослов'янських мов було досліджене дуже слабо. Так, напр., російський філолог Греч

[1] Див. ще його: „Die Verwandtschaftsverhältnisse der indogermanischen Sprachen". Weimar, 1872.

[2] Останнім часом інтерес до Шмідтової теорії хвиль виявив російський учений Б. Серебренников у статті „Теория волн Йоганна Шмідта и явления языковой аттракции." Вопросы языкознания. Москва, 1957, ч. 4.

[3] V. J a g i ć. Einige Streitfragen (Arch. für sl. Ph., 1898, Bd. XX, S. 13-53).

(Опыт истории русской литературы, 1822, стор. 12) писав, що „малорусское наречие родилось и усилилось от долговременного владычества поляков в югозападной России и может быть даже назваться областным польским.“ М. Колосов (Обзор звуковых и формальных особенностей народного русского языка. Варшава, 1878) українську мову вважав наріччям російської мови, хоч і визнавав, що фонетика української мови „представляет органическую целость“ (стор. 266). Він писав: „Степень самостоятельности малорусского некоторыми учеными не в меру преувеличивается. Так Миклошич в своей Verg. Gramm. наряду с польским, чешским, сербским и т. д. рассматривает малорусское (и великорусское). Поступить так — значит смешать виды с разновидностями“ (стор. 264). Це твердження, розуміється, знайшло собі гостре заперечення з боку Бодянського (Ученые записки московского университета, 1835, ч. 9). І. Срезневський (Мысли об истории русского языка и других славянских наречий. Спб. 1849, вид. 2, 1887, ст. 36) відмінною рисою білоруської мови вважав „звякання“, але думав, що на підставі цієї прикмети, яка трапляється, мовляв, і в російських говорах, не можна вважати білоруську мову за окрему мову. Не збільшують, на його думку, цієї можливости й інші риси, як змішування **у-в**, вимова **г** як h тощо, бо все це, мовляв, є і в російських говорах. „Взагалі, — каже Срезневський, — досі не відзначено в білоруській говірці ні однієї риси, яка б не повторювалась хоч би денебудь у Великій Русі. Ось чому, здається, значно правильніше білоруський говір уважати місцевим говором великоруського наріччя, а не окремим наріччям.“ Цю думку згодом повторив А. Потебня (Два исследования о звуках русского языка. II. О звуковых особенностях русских наречий. Воронеж, 1866, ст. 71-73).[1]

Навіть Огоновський (Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache, 1880), стоячи, з одного боку, на ґрунті окремішности української мови і російської, на ґрунті двох мов і двох народів, проте, з другого боку, білоруську мову виводив з української: мовляв, білоруська мова має з українською стільки спільного, що не можна її від української відлучити; і лексичним матеріялом, і словотворенням, і відмінюванням, і синтаксою білоруська мова, мовляв, майже нічим не відрізняється від української. Таке методологічно хибне твердження Огоновського викликало цілком слушне зауваження з боку С. Смаль-Стоцького: „Доки напевно не доказано, що білоруське є наріччям сеї чи тої мови, а се годі доказати, треба в науці уважати

---

[1] Див. Е. Карський. Белоруссы. Варшава, 1903, том I, 218-219.

білоруську окремою слов'янською мовою."[1] Очевидно, також О. Брох (Очерк филологии славянской речи. Энциклопедия славянской филологии. Вып. 5. 2. Спб. 1910) білоруську мову зараховував до російської, коли про неї ніде не згадує.

Проф. Т. Флоринський не міг нічого іншого сказати, як визнати етнографічну одність усіх східньослов'янських народів, а звідси й одність їх мов в одній російській літературній мові. Він писав у „Киевлянин'і" (ч. 272) таке: „Факт этнического единства всех ветвей русского народа сам по себе, независимо от политических причин и обстоятельств, предполагает единение всех их в одном общем литературном и образованном языке." На це В. Науменко (Киев. Старина, 1900, январь, ст. 134) зауважує, що це в автора тільки бажання; щоб це бажання було здійснене, потрібні три умови: 1) щоб дуже невеликі були лексичні, фонетичні й морфологічні відмітності в мовах кожної етнографічної одиниці; 2) щоб створювана єдина книжна мова по можливості рівномірно сприймала в себе всі характерні риси з мови кожної такої одиниці; 3) щоб усі форми державної,суспільної і домашньої побутової обстановки були приблизно однорідними, природними, але не штучно прищепленими. Та фактично всіх цих умов немає.

Деякі російські вчені XIX ст. взагалі обминали питання про формування східньослов'янських мов. Наприклад, Колосов у своїй книзі „Очерк истории звуков и форм русского языка с XI по XIV ст." (1872) писав у передмові: „Ми зовсім обминули важливе в історії російської мови питання про поділ її на два головні наріччя. Але ми не вважаємо можливим, щоб хоч будьхто тепер міг відповісти на це питання. Це поперше. А подруге, ми маємо на увазі тільки великоруську мову в її послідовнім розвитку." На це слушно зауважив П. Житецький: „А хіба ж є якась можливість писати історію, хоч би й великоруської мови, не говорячи ні слова про початковий момент, звідки пішло відокремлення української мови?" Житецький робить слушний закид Колосову, що той історію мови подає тільки на писаних матеріялах, обминувши народні наріччя. „Можливо, — каже він, — якби історик російської мови не обминув у своїх спостереженнях сучасних говорів її, книга його мала б зовсім інший вигляд: з неї не були б виключені питання першорядного значення і, звичайно, була б проведена розмежувальна лінія між наріччям великоруським і малоруським."[2]

---

[1] Степан Смаль-Стоцький. Розвиток поглядів... 49.

[2] П. Житецький. Очерк звуковой истории малорусского наречия, 1897, стор. 2.

Дехто з учених ознаки окремого життя східнослов'янських мов знаходив тільки в давніх пам'ятках. Тобто про окреме життя мов можна, мовляв, говорити тільки на підставі даних пам'яток. Розуміється, такий методологічний підхід до формування східнослов'янських мов в корені невірний, бо початок історичного життя мов аж ніяк не може бути доказом початку їх формування. Такого, наприклад, погляду дотримувався Е. Будде (Русский язык. РФВ. 1913, т. LXIX, ст. 19-20), який твердив, що зародження окремого життя української (за його термінологією, „південноруської") мови треба віднести до епохи XII ст., бо в кінці цього століття, мовляв, „були знайдені і застосовані графічні засоби виявити на письмі звукове явище української мови, явище, що встигло до цього часу поширитись і укріпитись у мові так, що навіть пройшло в графіку церковно-богословських книг." А. Кримський (Филология и погодинская гипотеза, Киев, 1904, стр. 5) так само твердив, ідучи за Шахматовим,[1] що „в XI-XII ст. не можна ще говорити про цілковите відокремлення великоруського наріччя", бо не було ще, мовляв, найістотнішої риси української мови — подовження **о**, **е** та переходу їх у відповідні рефлекси. Мовляв, всі відомі діялектні дані в Збірниках Святослава уже є, і розгляд їх показує, що київська мова мала в собі в початковому стані „майже всі риси української мови, крім отієї однієї, яка утворилась після XI ст." (стор. 52).

Деякі вчені, навпаки, ставлять руба питання про розмежу-

Не так давно навіть Н. Дурново, оцінюючи діялектологічні праці В. Ганцова, на диво, твердив, що свідченням самостійности мови є праця цією мовою, а не її минуле (?! П. К.) Він пише дослівно таке: „Эта работа, как и другая культурная работа на украинском языке, дает ему гораздо больше прав на самостоятельность, чем противоречащие всяким историческим данным доказательства отсутствия ближайшей связи между малорусским и великорусским языками уже 1000 лет тому назад, обычные в работах некоторых старых украинских ученых." „Право на самомостоятельность, — каже далі Дурново, — дает языку культурная работа на этом языке, а не мнения об цем хотя бы авторитетных ученых." Дуже дивно чути ці слова з уст відомого славіста і історика мови, що нехтує авторитет учених саме в питанні історії мови. Причім, Дурново своє твердження обґрунтовує культурними і соціяльними умовами, що є в нього приматом перед історичним минулим тієї чи іншої мови. Він пише: „Никакие доказательства общности происхождения двух языков не способны слить их в один, если этому мешают культурные и социальные условия момента, и наоборот, доказанная самостоятельность двух языков в прошлом не свидетельствует еще о том, что в данный момент эти два языка в силу культурных и социальных условий своего развития не составляют уже одного языка." Н. Д у р н о в о. К украинской диалектологии. Slavia, 1926, R. 4, ст. 160.

[1] А. Ш а х м а т о в. Исследования в области русской фонетики. Варшава, 1893, стор. 132, 138, 139.

вання східньослов'янських мов ще в доісторичні часи. З цієї причини, треба думати, В. Даль не погодився внести в свій „Словарь“ українських слів, бо вважав, що українська мова — зовсім особлива мова.[1] Відомий славіст П. Лавровський так само заперечував якусь близьку спорідненість української мови з російською. Історик Погодин відкрито заявляв, що українська і російська мови більше різняться між собою, ніж між іншими слов'янськими мовами, і навіть не хотів вірити, що ці мови (україн. і рос.) належали колись „до одного роду”.[2] На його думку, ці дві різко відмітні мови — українська і російська — повинні були виникнути ще до початку історичного життя Руси. Причім, етнографічні особливості українського і російського народів ще більше спонукали Погодина твердити, що це були здавна самобутні племена. Тим то для нього, як нефілолога, було „нечуваною новиною“ міркування філологів, нібито на початку історичного періоду східнього слов'янства могла бути одна „спільноруська мова“, а не окремо українська і російська. Такий його погляд, як нефілолога, кінець-кінцем привів до відомої гіпотези про неукраїнськість населення Київської Руси і про галицьке походження українців. Розуміється, ця гіпотеза, не мавши під собою ніякого наукового ґрунту, була відкинута істориками[3] і філологами.[4]

Відсутність у науці твердих методологічних засад призвела до того, що ми досі ще стоїмо перед проблемою формування східньослов'янських мов.[5] На цім питанні ми спинимося трохи докладніше.

---

[1] Див. його „Толковый словарь живого великорусского языка“. Москва. 1863, ч. стор. XXVII-XXVIII.

[2] Исследования, замечания и лекции М. Погодина, т. II. Происхождение Варягов-Руси. О славянах. М. 1846, стор. 390.

[3] В. Антонович в „Киевской Старине“, 1882, январь. М. Грушевський Очерк истории киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия“. К. 1891, стор. 427-443.

[4] А. Крымский. Филология и погодинская гипотеза. К. 1904. Також: Максимович, Котляревський та ін.

[5] Іван Галюн у статті „Як досліджувано українські дифтонги“ (Зап. Іст.-Філолог. Відділу УАН., кн. XII, 1927, стор. 29) після докладного й ґрунтовного огляду цього питання та питання формування східньослов'янських мов змушений констатувати, що питання про те, „як утворилася українська мова“, ще лишається не розв'язаним.

I

ТЕОРІЯ „СПІЛЬНОРУСЬКОЇ ПРАМОВИ"

А. Селищев в статті „Критические замечания о реконструкции древнейшей судьби русских диалектов" (Slavia, 1927, R. VII, s. I) вказує на те, що слов'янське мовознавство, маючи значні успіхи, яких воно досягло в другій половині XIX і в XX ст., проте перебуває ще в такому стані, що „невозможно представить отчетливо и полно все процессы и взаимоотношения между ними, пережитые славянскими языковыми группами с древнейшей поры их существования". Не вирішеним також, на думку Селищева, залишається питання про формування окремих слов'янських мов. Він же стверджує, що А. Шахматов перший дав докладну реконструкцію давнього стану східньослов'янських мов в кількох своїх працях.[1]

А. Селищев має на увазі теорію Шахматова про „спільноруську прамову". В основу цієї теорії лягла Шляйхерова клясифікація з її принципом родовідного дерева. Хоч проблема формування східньослов'янських мов порушується тут не вперше: на цьому ґрунті відбулося кілька полемік поміж ученими,[2]

[1] Див. його: — К вопросу об образовании русских наречий и русских народностей. Журнал Министерства Народного Просвещения, 1899, ч. 4. Введение в курс истории русского языка. Часть I. Исторический процес образования русских племен и наречий. Петр. 1916. — Очерк древнейшего периода истории русского языка. Энциклопедия славянской филологии. II. Петр. 1915. — Русский язык, его особенности. Вопрос об образовании наречий. Очерк основных моментов развития русского литерат. языка III розділ. „История русской литературы до XX в." Изд. Т-ва „Мир". Т. I, М. 1916. — Краткий очерк истории малорусского (украинского) языка. Украинский народ в его прошлом и настоящем. Т. II. Петр. 1916. Переклад у книзі: О. Ш а х м а т о в — А. К р и м с ь к и й. Нариси з історії української мови. К. 1924. — Древнейшие судьбы русского племени. Петр. 1919. Розд. III. Расселение восточных славян.

[2] Слід згадати тут про так звану „погодинську гіпотезу", що її підтримував А. Соболевський. Погодин доводив, що до XIII ст. в Києві жили великороси, а українці прийшли пізніше з-поза Карпат. Соболевський цю дату відтягнув аж до XV ст. На цій гіпотезі докладно спиняється А. Кримський у спеціяльній праці „Филология и погодинская гипотеза", Киев, 1904, давши ґрунтовний науковий огляд цього питання й розкривши методологічно хибні позиції А. Соболевського, який всупереч науковій правді та історичним фактам, своєю теорією про т. зв. нове ѣ фактично підпирав теорію Погодина про неукраїнськість населення Київ. Руси. Причім, Соболевський сконструював свою теорію так еластично, що навіть полонив був нею А. Шахматова, який у своїй праці „Исследование из области русской фонетики"

але Шахматов, як уже сказано, вперше дав докладну реконструкцію давнього стану східньослов'янських мов. Ця його теорія у свій час викликала великий здвиг думок серед славістів, і тепер вона ще грає певну ролю і має своїх прихильників. Ця теорія зводиться до таких основних тез після того, як в деталях в різні часи він міняв свої погляди і дещо перебудовував.

Тривале відокремлене життя слов'ян Шахматов ставить у залежність насамперед від відокремлености їх територій, а також від виникнення серед них такого культурно-економічного цен-

---

(РФВ, т. XXIX) назвав її „замечательным окрытием", хоч перед тим ще Яґіч (Критические заметки, 14) рішуче засудив цю теорію. Але трохи згодом Шахматов у статті „Об образовании русских наречий и русских народностей" (ЖМНПр. 1899, апрель, стр. 321-384) на підставі уважного вивчення давньої східньослов'янської історії і сучасної діялектології (див. Киев. Старина, 1898, июль, стр 355) рішуче відмовився від теорії Соболевського і заявив про споконвічну українськість мешканців Київської области. „А. И. Соболевський, — пише А. Шахматов, — сначала допустил в Киеве присутствие великоросов, а впоследствии — одного из тех племен, которые со временем образовали великорусское племя. Конечно, предположение о смешанном характере Киевского (городского) населения делает совершенно излишней гипотезу Соболевского, в значительной степени вызванную теорией Погодина, признававшего возможным переселение русского племени из Приднепровья в при-окскую область после татарского нашествия. Но во всяком случае мы не имеем основания не признать киевского населения южно-русским (тобто українським П. К.), хотя оно было в самом городе значительно разрежено другими русскими племенами и всего вероятнее северянами" стор. (345-346). Ще пізніше А. Шахматов у статті „Памяти К. Михальчука" (Украинская жизнь. 1914, IV, 10), оцінюючи заслуги К. Михальчука, його думку про споконвічний поділ південноруського племени" (Открытое письмо к А. Н. Пыпину. Киев, 1909) вважав „ценнейшим обобщением в области изучения малорусского языка и вместе с тем единственно научным разрешением тех недоумений, которые навели М. П. Погодина и его последователей на теорию о немалорусской народности полян." Власне, цього Михальчукового погляду Шахматов і дотримувався в працях: „К вопросу об образовании русских наречий", „Введение в курс истории русского языка" та ін.

Докладніше про теорію Соболевського див.: В. Р о з о в. До старо-руської діялектології (Зап. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1907, т. LXXVII) і його ж: Трилогія проф. А. Кримського (Там же, т. LXXVIII).

Вже значно пізніше Валерій Погорелов у статті „Употребленце грамматического члена в говоре Киевской Руси домонгольского периода" (Сборник въ честь на проф. Л. Милетичъ. София. Издание на Македонския Наученъ Институт. 1933, стр. 179) знову відтворив ґіпотезу Погодина, хоч із дуже слабкими арґументами. Ствердивши факт, що „благодаря высокоценным трудам проф. Л. Милетича (див. його: „Членъ тъ въ българския и русския языкъ. Сборникъ за нар. умотв. наука и книжн., кн. XVIII), в настоящее время является совершенно установленным факт существования совершенно однородного грамматического явдения в говорах болгарских и великорусских, именно употребления указательных местоимений *съ, си, се* и *тъ та, то* в качестве грамматического члена", і після огляду давніх пам'яток Київ. Руси з уживанням тих же займенників (Руська Правда, Початковий літопис, Посланіє Володимира Мономаха, Сказаніє о Борисі і Глібі, Житіє Теодосія, Хожденіє Данила Заточника) Погорелов прийшов до висновку, що це граматичне явище існувало „в достаточно широком и развитом виде в говоре дотатарской Киевской Руси", і що воно, це явище „связывает этот говор з великорусскими и болгарскими говорами и в то же время отделяет его от говоров малорусских, не имеющих

тру, який підтримував одність їх племінного життя. Первісним осідком слов'ян Шахматов уважав басейн Західньої Двини.[1] Далі на південь, в басейні Німана, сиділи балтійські народи, що відділяли слов'ян від західніх фінів, які займали басейн Березини, північної течії Дніпра й Прип'яті.[2]

Розпад балто-слов'янської групи Шахматов подає за такою схемою. Північна частина Прибалтійського краю, басейн Західньої Двини, завдяки скандинавам могла стати в інші умови, ніж південна частина — басейн Німана, що більше була схильна до германського Повислиння. Скандинави, захопивши Балтійське море, рано з'явилися в устях Західньої Двини, пройшли і через Фінляндію. Повислиння в уяві Шахматова було другою прабатьківщиною слов'ян. Тут закінчився їх рух на південь розпадом на західню галузь, що пішла на Одер і Ельбу, і південносхідню галузь, що подалась на південь за германськими племенами.[3]

Шахматов, ґрунтуючись на даних візантійських письменни-

члена". Цим, на його думку, „подтверждается давно высказанное мнение о большей близости древне-киевского наречия к говорам великорусским, чем малорусским". (стор. 179).

Далі слід згадати також про другу важливу полеміку, присвячену вже самій українській мові, її самобутності. Ми маємо на увазі полеміку К. Михальчука з проф. Т. Флоринським і проф. С. Буличем. У своїй науковій статті „Что такое малорусская речь" (Киев. Старина, 1899, т. LXVI, июль) К. Михальчук блискуче довів безпідставність поглядів Флоринського і Булича, що українську мову вважали за наріччя російської мови, і переконливими доказами підкреслив споконвічний поділ східньослов'янської мовної групи на окремі мовні одиниці. Цього питання він торкався і в інших своїх працях, як, напр., „Открытое письмо к А. Н. Пыпину", написане в 1886 році і видане окремою брошурою в Києві в 1909 році.

[1] П. Бузук у статті „Взгляды акад. А. Шахматова на доисторические судьбы славянства" (Изв. Отдел. Русск. Языка и Словесности. 1918, т. XXIII, 169-170) вважає, що арґументи Шахматова „оказываются не вполне достаточными, чтобы подорвать прикарпатскую теорию Нидерле, который относил первоначальные поселения славян к Галиции, Подолии, Волыни і Полесью". Предки сучасних слов'ян, на думку Бузука, розселювались так: на півдні були предки південних слов'ян, на північному заході від них — предки західніх слов'ян і на північному сході — східнє слов'янство (173-174 стор.).

[2] Див. його статтю: „К вопросу о финско-кельтских и финско-славянских отношениях". Изв. АН. 1911, чч. 9.10, а також: „Очерк древнейшего периода истории русск. языка" (стор. XII-XIII).

[3] Розпад балто-слов'янської одности, на думку Лер-Сплавінського, цілком відповідає території поширення лужицької культури, яка майже абсолютно точно відділяє територію осілости слов'янських племен від балтійських. На цій основі ґрунтується висунута Лер-Сплавінським теза про вирішальну ролю експансії лужицької культури в розпаді балто-слов'янської одности. „Кристализация праславянского языка в области его распространения произошла на фоне языковой экспансии, имеющей своим источником западные полужицкие области, параллельно с распространением на восток и других культурных элементов из тех же самых источников." Т. Лер-Сплавинский Новая попытка освещения проблемы происхождения славян. Вопросы языкознания. 1955, ч. I, стор. 157, 160.

ків, твердить, що в VI ст., а найраніше в V ст. слов'яни просунулись до Дунаю і до кордонів імперії. У візантійських письменників вони вже в VI ст. розпались на два племени: словін і антів. Анти — східні слов'яни. Відкинуті словінами від Дунайської рівнини, східні слов'яни згуртувались у „тісній області між Дністром і середньою течією Дніпра."[1]

Тут життя східніх слов'ян мало бути досить тривалим. Шахматов визначає цю тривалість „принаймні двома століттями: VII-VIII". Це саме той період, на думку Шахматова, коли витво-

---

[1] Український етнолог і археолог проф. В. Щербаківський (Матеріяли до висвітлення південного походження слова „Русь" як нашого народного імени. Визвольний шлях. Лондон, 1953, ч. 5 (68) значно відтягає назад дату заселення сучасної української території давніми предками українців. Він пише: „Нема й не може бути ніякого сумніву в тому, що наш народ, народ український споконвіку, тобто принаймні з третього тисячоліття перед Різдвом Христовим, займав територію між Дніпром і Дністром, займаючись хліборобством, причім він мусів мати близьке расове і культурне споріднення з масою населення, що заселювало басейн Дунаю і йшло далі аж до Бельгії. Причім початок спорідненöсти всього цього населення міг відходити до часів мезолітичного періоду, приблизно до часів поховання людських черепів, покритих червоною охрою в печері Офнет у Баварії і, як здається, до ще трохи пізніших часів".

Сучасна радянська етнографічна наука взагалі заперечує однорідність масиву східнього слов'янства. Російський учений П. Третьяков з приводу цього пише таке: „Тепер стало очевидно, що в середині першого тисячоліття по Р. Хр. східне слов'янство зовсім не являло собою однорідного масиву, воно розпалось на дві великі групи племен, що стояли на різних ступенях стадіяльного історичного розвитку, на групу південнозахідніх племен і групу племен північних і східніх. Питання про походження племен південної групи нині ще далеке від свого вирішення. Безперечно тільки, що ці племена, або предки їх, які жили між Дніпром і Дністром, здавна межували з римською територією і в тій чи іншій мірі були учасниками великого переселення народів". І далі пише таке: „Не спиняючись на питаннях етногенези північних східньослов'янських племен, укажемо тільки, що стадіяльно-історичні, а також етнічні особливості південних і північних племен цілковито виключають думку про походження північних племен в результаті розпаду і розселення південної групи, як думав Шахматов. Північний східньослов'янський побут з його характеристичними архаїчними рисами не міг скластися в результаті модифікації тієї економіки і того соціяльного устрою, які розвивалися на півдні в умовинах периферії римської провінції і великого переселення народів". Див. П. Н. Третьяков. Анты и Русь. Советская Этнография. АН. СССР. 1947, ч. 4, стр. 80. Див. В. Щербаківський. Московські теорії і український народ. Визвольний шлях, 1952, ч. 9 (60), стор. 3. Третьяков не подає назв тих племен, але проф. В. Щербаківський (Ор. с. 4), посилаючись на Йорданіса, що жив у VI ст. по Р. Хр., твердить, що „всі вони фінські".

М. Грушевський (Історія України-Руси, I, 80-81) указує на факт, що теперішнє географічне розміщення слов'ян цілком відповідає його діялектному поділові. А з цього, на його думку, випливає важливий висновок, що напрями колонізації „до певної міри відповідали початковому розміщенню слов'янських племен на пра-

рились спільні фонетичні особливості (втрата носових звуків, повноголосся, зм'якшення приголосних перед голосними переднього ряду та ін.). А саму територію (між Дніпром і Дністром) Шахматов визначає як „спільноруську прабатьківщину".[1]

Звідси випливає у Шахматова твердження, що спільнослов'янська родина мов виділила з себе єдину східньослов'янську мову, що пізніше дістала назву „спільноруської" і що сучасні східньослов'янські мови розвинулись із цієї східньослов'янської прамови. Це своє твердження Шахматов обґрунтовує даними з історії східньослов'янських мов, даними, які для доісторичної епохи виявляються, на його думку, спільними в усіх східньослов'янських мовах.[2]

На підставі цих даних, спільних для східньослов'янських мов, Шахматов робить висновок, що треба припускати існування спільного проміжного періоду між спільнослов'янською прамовою і початковим життям окремих східньослов'янських мов. Цей проміжний період він назвав періодом „спільноруської одности", а мову цього періоду — „спільноруською прамовою".[3] Ця „спільноруська прамова" в розумінні Шахматова — це гадана, не реальна, не засвідчена в пам'ятках мова.

Від цієї гаданої мови Шахматов відрізняє т. зв. „староруську

вітчині, і теперішне розміщення слов'янських народів відповідає їх угрупуванню на правітчині". В мовознавстві цю думку висловив ще раніше Шмідт (Zur Geschichte des Indogermanischen Vocalismus, II, 198), а його підтримав Ягіч (Einige Streitfragen. Arch. f. sl. Ph. XX, 22). Їх лінґвістичні висновки стверджує історія колонізації. Звідси у Грушевського й випливає географічне позначення місця осідку предків сучасних українців: на оселення племен східньо-полудневої української групи припадає східньо-полуднева частина того праслов'янського осідку, а саме басейн середнього Дніпра „Як ціла слов'янська колонізація йшла в напрямі на захід, полудневий захід і полудень, так і українське розселення мало йти в тих же напрямках — на захід і полудень." Ці висновки є в згоді з фактами слов'янської колонізації.

Думка про те, що сучасні діялекти відповідають давньому племінному поділові, висловлена була рішуче ще Михальчуком у праці: „Наречия, поднаречия и говоры Южной России". Труды этнографич. экспед. в юго-зап. край, 1874.

[1] Див. А. Пресняков. Взгляд А. Шахматова на древнейшие судьбы русского племени. Русский исторический журнал. Петроград, 1926, кн. 7.

[2] До цього періоду Шахматов залічує такі спільні фонетичні явища: 1) сполучення dl, tl змінилися в l; 2) сполучення kv, gv перед Ѣ (а в певних умовах і перед *i* в кінці слова) змінилися в ćv, źv; 3) сполучення pj, bj, vj, mj змінилися в pl, bl, vl, ml; 4) носове *о* змінилось в *у*, а носове *е* (ę) — в *а*; 5) носове ѣ (що відповідає ст.-сл. ѧ) змінилося в неносове Ѣ; 6) сполучення dj, tj змінилися в č, ž; 7) сполучення kt, gd змінились в č; 8) сполучення je на початку слова за певних умов змінилось в *о*; 9) звуки *е*, ъ перед *l* в кінці складу змінились в *о*, ъ; 10) сполучення or, ol на початку слова змінилися в ro, lo; 11) повноголосся oro, olo, ere, ele; 12) приголосні перед голосними переднього ряду зм'якшились.

[3] А. Шахматов. Введение в курс истории русского языка. 1916, стор. 12.

мову", що дійшла до нас у пам'ятках домонгольського періоду (XI-XIII) і належить уже до історичної епохи. Власне, з появою староруської мови Шахматов зв'язує розпад „спільноруської прамови" на кілька діялектних груп: дослідник відрізняє, мовляв, пам'ятки, писані в XI ст. в Новгородській землі, від пам'яток південних.[1] Отже, на думку Шахматова, свідчення пам'яток служать доказом того, що „спільноруський період" скінчився до появи письменности, тобто до XI ст.

Спочатку „спільноруська прамова" розпалась на три наріччя: південне, північне й східне. Розвиток цих наріч в окремі східньослов'янські мови обіймав період, що його Шахматов визначає як „староруський період". Так що десь на початку IX ст., як твердить Шахматов, „єдине руське плем'я розпалось на три племінні гупи: південну, північну і східню. Зберігаючи між собою територіяльний зв'язок, кожна група „живе у відокремленім колі економічних інтересів, примикаючи до трьох різних культурних світів."[2]

Теорія Шахматова натрапила на опір тих учених, які не бачили потреби говорити про існування в минулому „спільноруської прамови". До цих серйозних, за висловом самого Шахматова,[3] учених належить зокрема Міклошич, який, не заперечуючи близькости між східньослов'янськими мовами, не знаходив проте підстави говорити про „спільноруську прамову". Навіть такий ідейно близький до Шахматова учений, як Яґіч, і той виступив з критикою його теорії.[4] Яґіч пише дослівно таке: „Його (Шахматова) виклад справляє враження пляново і стилево збудованого будинка, де кожний будівельний камінь займає своє належне місце, та все таки цілість має вигляд трохи штучний, ідеї мистця занадто насилують матеріял даних фактів. Такі ж зауваження маю і проти провідних думок вступу, де автор свої погляди про виникнення руської мови в їх трьох головних наріччях зв'язує з дуже карколомними комбінаціями про прабатьківщину слов'ян спочатку на півночі від Балтів, а потім у Привислинні." Пізніше теорію Шахматова відкинув і проф. Л.

---

[1] А. Шахматов у статті „Beiträge zur russischen Grammatik", Archiv für sl. Phil. VII) вперше (і в цьому треба віддати йому справедливість) порушує питання про застосування прикмет давніх східньослов'янських пам'яток для визначення наріч і про відношення окремих пам'яток до цих прикмет. Тут він указав на одну дуже важливу прикмету — зміну закінчення інфінітиву *-ть* в *-ти*, як на прикмету південного походження пам'ятки. Див. Ягич. Критические заметки по истории русского языка. Спб. 1889, стор. 10.

[2] Див. А. Шахматов. Очерк древнейшего периода истории русского языка. Стр. VII-XV.

[3] А. Шахматов. Введение в курс истории русск. языка, 12.

[4] Archiv für slavische Philologie, 1918, Bd. 37.

Щерба (див. його: „Восточно-лужицкое наречие“, т. I, Петр., 1915, §§ 358-61; також у збірнику „Русская речь“, Петр., 1923. Передмова, 7.

Є. Тимченко в статті „Слов‘янська одність і становище української мови в слов‘янській родині“ („Україна“, Київ, 1924, кн. 3) так само поставився з застереженням до теорії Шахматова. Маючи таку вихідну точку, як праслов‘янська мова, Тимченко цілком відкидає потребу „творити мовні міти“, нібито існувала якась „спільноруська прамова“, бо з наукового погляду такі фікції не тільки не потрібні, ба навіть шкідливі; не вносячи нічого в розуміння язикових явищ, вони творять тільки фальшиві аспірації (стор. 6). Тимченко цілком поділяє погляди А. Мейє, який, критикуючи Шахматова,[1] твердив, що його гіпотеза про „спільноруську прамову“ не очевидна. Цитуючи Мейе, Тимченко пише: „Не треба забувати, з другого боку, що говірки того самого походження дають часто паралельні розвитки: тотожня іновація, спільна кільком говорам того самого походження, не відноситься конечно до старого періоду спільности, хоч би яка вона невиразна.“ (іb.).

В. Ганцов у рецензії на працю П. Бузука „Коротка історія української мови“ (УАН, 1924),[2] відзначаючи факт, що автор рецензованої праці є прихильником теорії „спільноруської прамови“,[3] зауважує, що хоч найбільшим апологетом цього погляду був Шахматов і хоч він є традиційний в російській філології, а проте „зовсім не такий безперечний, як здається П. Бузукові.” Ганцов твердить, що „на теорію спільноруської прамови треба дивитися тільки як на теорію, що її приймають як гаданий етап в історичному розвою східніх слов‘янських мов одні лінґвісти і відкидають як штучну, нереальну другі. Це залежить від лінґвістичного світогляду того або іншого вченого, від того, як він уявляє собі розвій та життя мови, звичайно, кажучи це, маємо на увазі об‘єктивну, а не націоналістичну російську науку з її

---

[1] Le vues de Shachmatov sur constitution de la nation russe et des dialectes russes, 188-197.

[2] Зап. Іст.-Філ. Відділу УАН., кн. V, Київ, 1925.

[3] В другім виданні цієї праці під назвою „Нарис історії української мови“ (1927) П. Бузук цілком відмовився від цієї теорії. Він дослівно пише таке: „Поки не буде остаточно розв‘язано питання про хронологію (бодай хоч відносну, коли не абсолютну) передісторичних язикових змін, ми маємо право, студіюючи історію слов‘янських мов, приймати лише єдиний розподіл. Це розподіл на: передісторичну добу, тобто до появи пам‘ятників письменства, і історичну добу. Покищо цей лише розподіл виправдується реальними віхами“ (стор. 7). Ця формула знайшла слушну оцінку у В. Дем‘янчука, як формула, що не має ніякого реального значення. Див. його рец. на це видання П. Бузука в „Зап. Іст.-Філ. Відділу УАН“. 1927, кн. XIII-XIV, стор. 231.

гаслом „Единство русского языка в его наречиях (і в минулому і в сучасному)". (стор. 254).

Ганцов, при всій своїй пошані до Шахматова, як ученого і вчителя, цілком критично поставився до його теорії. Він каже: „Шахматівська концепція спільної праруської мови, хоч би то і доладна логічно, разом з тим дуже нереальна, бо зв'язана з єдністю етнічною, вимагає для спільного язикового життя обмежености територіяльної і занадто штучно прив'язує до короткої спільної праруської доби (пригадаймо, що вона, за Шахматовим, тривала два століття) всі аналогічні явища в східньослов'янських мовах. Трудність погодити уявлення спільної праруської доби в язиковому житті з фактичними історичними даними про східнє слов'янство, що доводять дуже раннє його розселення на великій території, примушувала Шахматова часто міняти свої погляди на цю добу, різно визначати хронологічні рамки її в різних своїх працях, удаватися до різних гіпотетичних припущень, напр., про існування окремої руської прабатьківщини десь на Волині і про мандрування новгородських слов'ян звідти на північ Дніпром, а варягів на схід і т. д. Порівн. „Очерк древн. период. истор. русск. языка". Петр. 1915, де розпад єдиної праруської мови датується VII-VIII вв., і „Древнейшие судьбы русского племени", Петр. 1919, де праруська доба саме припадає на VII-VIII вв. і де відповідно до цього Шахматов примушує вже роз'єднані східні слов'янські племена знову зійтися на тіснішій території під тиском Аварів" (стор. 254).

Особливо неґативну позицію до теорії Шахматова зайняв С. Смаль-Стоцький. Ще в своїй українській граматиці, виданій в 1913 році німецькою мовою, він доводив, що українська мова „являє собою тільки добуток дальшого розвитку праслов'янської, раніше колись дійсно говореної мови, являє собою тільки переобразовання, перетворення праслов'янської мови (її говору) на спеціяльний український лад, як усі інші слов'янські мови являють собою перетворення праслов'янської мови (її говорів) на їхній питомий лад." Згодом, в 1925 році С. Смаль-Стоцький знову це саме ствердив у праці „Розвиток поглядів про семю слов'янських мов і їх взаємне споріднення", надрукованій в Ювілейному Збірнику Наукового Товариства імени Шевченка у Львові, а в другому виданні цієї праці, що вийшла окремою книжкою в 1927 році в Празі, повторив те саме.

Заперечуючи принцип родовідного дерева в розвитку слов'янських мов, принцип розвитку однієї мови в другу, як науково неприйнятний принцип, С. Смаль-Стоцький зводить наведені в Шахматова ознаки „спільноруської прамови" до загальнослов'янських діялектних явищ. Мовляв, у праслов'янській добі вони мають свій корінь і зародок; ще тоді накреслені були

виразні напрямки змін у говорах праслов'янської мови, тільки дальше завершення на свій питоменний лад належить уже до історичного життя кожної слов'янської мови.[1]

З інших учених, що відкидають групову теорію, слід згадати ще О. Колессу (Погляди на історію української мови. Прага, 1924), Й. Бодуена де Куртене (Ювілейний Збірник НТШ, Львів, 1925), К. Німчинова (Український язик у минулому й тепер, Харків, 1926) та ін. Докладнішій критиці теорію Шахматова піддає Іван Галюн (Як досліджувано українські дифтонги. Зап. Іст.-Філ. Відділу УАН, кн. XII, 1927). Це ствердив в одній із своїх останніх праць і Митрополит Іларіон (проф. д-р Іван Огієнко) (Історія української літературної мови, 1950, Вінніпеґ, стор. 26), виразно підкресливши, що „говорити про єдність давніх східніх племен північних і південних не маємо жодних наукових підстав, — такої єдности ніколи не було й ніколи не було якоїсь однієї спільної руської мови на сході слов'янства" (стор. 26). З істориків можна назвати Михайла Грушевського, який у рецензії на працю Шахматова „К вопросу об образовании русских наречий" взяв під великий сумнів шахматівську „общерусскую" епоху: „Зазначу, — пише Грушевський, — що ще може бути непевним, чи вона (ця епоха П. К.) коли існувала і дві головні вітки: зарідки українсько-руської і білоруської не могли існувати з початку при процесі відокремлення руської мови з решти слов'янських."[2] ,

Останнім часом новий перегляд групової теорії подано в праці: П. Ковалів. Українська мова та її становище серед інших слов'янських мов. Slavistica, ч. 20, Вінніпеґ, 1954. З'явилося кілька праць, присвячених зокрема питанню білоруського народу та його мови. Але перед тим скажемо кілька слів про попередній стан науки щодо білоруської мови. Як уже вказано раніше, досі не було вирішене питання про походження білоруської мови. Не вияснено насамперед, як треба дивитись на літописний переказ про прихід радимичів, що сиділи між Дніпром і Сожем, із заходу: „Радомичи бо и вятичи отъ ляховъ. Бяста бо два брата в лясѣхъ, Радимъ, а другий Вятъко, и пришедъша сѣдоста Радимъ на Съжѣ, и прозвашася Радимичи, а Вятъко сѣде съ родомъ своимъ по Оцѣ, отъ него же прозвашася Вятичи." Ради-

[1] С. Смаль-Стоцький. Розвиток поглядів, 70-71. Свої методологічні засади в цім питанні С. Смаль-Стоцький розкриває в критиці на статтю Н. ван Вейка „Remarques sur le groupement des langues slaves" (Revue des études slaves, 1924, IV, 5) та відповіді на критику того ж славіста (Slavia, 1926, V) на перше видання „Розвитку поглядів".

[2] Записки Наукового Товариства імени Шевченка, т. VIII, ст. 9.

мичі „быша отъ рода ляховъ" (див. А. Шахматов. Введение...).

А. Шахматов припускав, що це можливо галузь польського племени, яка переселилась у місце, що було далі на схід. Цим, мовляв, пояснювалось би білоруське дзекання, як риса, принесена з попередньої батьківщини. Звичайно, для часу XI ст., коли відбулось це переселення, не можна говорити ще про цілковите розвинене дзекання в польській мові, а можна думати, що тільки особливість у вимові м'яких t, d могла бути принесена з заходу. В дальшому дзекання розвинулось самостійно і в поляків, і в білорусів, чим і пояснюється різниця в вимові м'яких c, dz в одній і другій мовах. Шахматов припускає ляське походження також і дреговичів.

Хто ж такі самі білоруси? Нова теорія Шахматова, викладена ним уперше в курсі лекцій з історії російської мови в Петербурзькому університеті, відповідає на це питання так. Північноруські племена (кривичі) і ляські вихідці підпали під сильний вплив південноруських племен, що передали їм ряд своїх особливостей, але потім почався наступальний рух середньорусів, які з'єднали цей конґломерат, передавши йому свої особливості. Головною рисою цього походження Шахматов уважає акання.[1]

Такий погляд панував у науці про походження білоруського народу та його мови. Тепер з'явилися нові праці з цього питання. Білоруський учений Ян Станкевич опублікував кілька праць, де він визначає місце білоруської мови серед інших слов'янських мов.[2] Зокрема в статті „Кароткі начырк гісторыі Крывіч-Беларусі" (Веда, 1951, лютий-березень, Нью-Йорк) він говорить про балто-слов'янську основу білоруського народу.[3] Про балтійський субстрат в основі білоруського народу говорить і Ю. Шерех у спеціяльній праці, присвяченій формуванню білоруської мови: Yury Šerech. Problems in the Formation of Belorussian. Word, Vol. 9, 1953, New York.[4]

Теорія А. Шахматова про „спільноруську прамову" має й сво-

---

[1] Див. проф. В. Поржезинский. Краткое пособие к лекциям по исторической грамматике русского языка. Москва, 1920. Про походження акання нині ще немає серед лінґвістів одностайної думки. Зокрема теорія Шахматова про російське походження білоруського акання нині вже не витримує критики, але про це говоритимемо далі.

[2] Див. Я. Станкевич. Месца блр. яз. сярод іншых слав. языков і час яго узьніку. Родная мова. Вільня, 1930. стор. 97-109. Також: Беларускія плямёны і їхняе расьсяленьне". Там же, 1930, стор. 5-14 і 49-50.

[3] Див. ще Давидович Городзенський. Поды апрычноcці беларускаго народу. Веда, 1952, ч. 4; П. Ковалів. Про походження білоруського народу і мови. Наша культура. Вінніпеґ, 1952, ч. 12.

[4] Докладніше див. розд. III.

їх прихильників серед славістів.[1] Цьому питанню спеціяльно присвячують свої праці Т. Лер-Сплавінський (T. Lehr-Spławiński. Stosunki pokrewieństwa języków ruskich. Rocznik Slawistyczny IX, 1921, стор. 23-24) і Н. Трубецкой (Fürst N. Trubetzkoy. Einiges über die russische Lautentwicklug und die Auflösung der gemeinrussischen Sprach-einheit. Zeintschrift für slavische Philologie, I, 1925, S. 287-319).

Лер-Сплавінський пише, що „praca Szachmatowa jest najbardziej przekonywającem i ścisłem uzasadnieniem teorji o wspólności językowej praruskiej." Прийнявши в засаді погляд Шахматова про існування доби „спільноруської прамови" за доведений (Istnienie doby wspólności językowej praruskiej uważać można za udowodnioną), Лер-Сплавінський проте не згоджується в самому поділі на три групи. Він припускає, що давніх т. зв. „руських груп", що виділились із „спільноруської прамови", було не три, як подає реконструкція Шахматова, а дві: північна (відповідно до північної реконструкції Шахматова) і південна (так само відповідно до південної реконструкції Шахматова).Згідно з таким поділом, предки українців і білорусів та південновеликорусів належали до однієї групи, а предки північновеликорусів — до другої.[2]

До цього погляду приєднується й Н. Трубецкой у названій вище праці.[3] Давні східньослов'янські групи він характеризує такими чотирма фонетичними рисами: 1)вибухове **г** (g) — північна риса, фрикативне **г** (h) — південна; 2) звуки **ч** і **ц** спалися в одному приголосному на півночі; 3) праслов'янські сполу-

---

[1] Див. Д Н. Ушаков. Наречия русского языка и русские народности. Русская история в очерках и статьях. Под ред. проф. Довнар-Запольского. Т. I. М. — Е. Будде. Лекции по истории русского языка. Изд. 2. Казань, 1914. — Б. Ляпунов. Единство русского языка в его наречиях. Одесса, 1914. — С. Кульбакин. Украинский язык. Краткий очерк исторической фонетики и морфологии. Харьков, 1919. Зокрема Кульбакин каже, що „единственно правильной точкой зрения является признание научной гипотезы прарусского языкового единства".

З українських славістів підтримували теорію Шахматова: І. Свєнціцький. Нариси історії української мови, Львів, 1920. — А. Кримський. Нариси з історії україн. мови. Київ, 1924 та ін.

[2] Цей свій погляд Лер-Сплавінський ствердив і в пізнішій праці: Tadeusz Lehr-Spławiński. Początki języka ukraińskiego. Dzieje języka ukraińskiego w zarysie. Warszawa, 1956.

Лер-Сплавінський спирається на археологічні досліди, зв'язані з матеріяльною культурою ст.-сх.-слов. племен, подані в книзі Д. Н. Третьякова „Восточно-славянские племена" (Вид. II, Москва, 1953, стор. 228 і далі). Див. рецензію на неї Т. Лер-Сплавінського в „Вопросах языкознания", 1955, ч. I, стор. 152-161. Ці досліди, на думку Лер-Сплавінського, вказують на те, що північно-руські племена — кривичі і новгородські слов'яни становили стислішу групу, яка відрізнялась від решти сх.-слов. племен на території басейнів Дністра, Дніпра і Дінця.

[3] Див. рец. В. Ганцова в „Зап. Іст.-Філ. Відділу УАН, кн. VII-VIII, 1926, стор. 555.

чення tl, dl змінилися в l на півдні, а на півночі вони змінились: tl>kl, dl>gl; 4) сполучення **ждж, шч** збереглись без зміни на півдні, а на півночі змінилися в жh, шх.

Свою теорію чотирьох фонетичних рис Трубецкой будує головним чином методою „мовної системи", „мовної структури", методою, що її виробила Празька фонологічна школа. Безперечно, ця метода добра. Нею користується новітнє мовознавство, але треба вміти нею орудувати, особливо в поясненні історичних явищ. Треба обережно підходити до історичних явищ, не поспішаючи з „узагальненнями" там, де вони на перший погляд видаються потрібними. Трубецкой спеціяльно спиняється на виясненні зміни g>h (фрикативне) і tl, dl>l. На його думку, зміна g>h в східньослов'янських мовах зв'язана з таким же явищем чеської, словацької, гор.-лужицької і частково словінської мов. Тоді ж таки, на його думку, сталася зміна tl,dl>l у предків „південноруської групи" і у предків „південних слов'ян". Обидва процеси Трубецкой відносить до праслов'янської епохи пізніших часів.

Таке над міру „узагальнююче" припущення Трубецкого викликало, зрозуміла річ, заперечення у А. Селищева (Критические замечания о реконструкции древней судьбы русских диалектов. Slavia, 1927, R. VIII, S I, стор. 34),[1] який уважає, що зміна g>h відбувалася в житті окремих слов'ян незалежно (докладніше про це буде далі). У чехів, напр., зміна g>h відбулась досить пізно.[2] З другого боку, це надмірне „узагальнення" привело Трубецкого до визнання фіктивної „спільноруської прамови", тоді як навіть її оборонці не відчувають уже під ногами твердого ґрунту. Або може, вірніше, сама фікція „спільноруської прамови" стояла на перешкоді в Трубецкого правильному розумінню й поясненню таких явищ. На це звернув увагу Трубецкого ще С. Смаль-Стоцький (Розвиток поглядів... стор. 74): „Нехай би Трубецкой спробував пояснити їх (звукові явища, П. К.) в кожній мові окремо із звукової системи, питомої й рід-

---

[1] Селищев дуже гостро зареаґував на статтю Трубецкого. „Я должен, — каже він, — заметить, что ни одно из положений кн. Трубецкого не соответствует реальним данным, которыми располагает лингвистическая наука. Он оперирует главным образом с „языковой системой". Да, разумеется, все должно быть устремлено к надлежащему уяснению языковой системы, языкового состояния, свойственного данной общественной группе в данный период времени, и тех намечающихся отклонений, которые развиваются внутри этой группы. Но такое отношение к „языковой системе", какое обнаруживает в своей работе кн. Трубецкой, неприемлемо и ведет к отрицательным результатам." Op. c. 34. Див. ще: Л. А. Булаховський. Питання походження української мови. Київ, 1956, стор. 178, 179.

[2] Див. у Берґмана в „Listy filol." т. 4, 1921, стор. 237. Також: A. Mazon. Le passage de *g á h* d'aprés quelques gloses judeo-tchéques. Revue des étud. slav. VII, 1927, page 261.

ної кожній мові, без всякого огляду на фіктивну праруську мову, без усякого упередження сакраментальною добою, тоді певно дійшов би до іншого і правильного результату.“

Французький славіст А. Ваян у своїй порівняльній граматиці слов'янських мов (André Vaillant. Grammaire comparée des langues slaves. Том I. Phonétique. Lyon-Paris, 1950) так само тримається фонологічної методи. Він не розглядає слов'янські мови кожну окремо, а в певному зв'язку як складові частини загальної лінґвістичної системи. Деякі явища, як, напр., зміну g<h в слов'янських мовах, він розглядає як один процес у зв'язку з процесом інших звукових змін, тобто в данім разі в зв'язку із зміною ch>š, h>ž. Але це його пояснення суперечить фактам, бо не всі слов'янські мови мають таку відповідність змін, напр., у сербській і болгарській мовах g не змінилось в h, а проте зміна ch>š існує.[1] Отже, Ваян, як і Трубецкой, допустився деякого перебільшення в своїх „узагальненнях“.

Але нас найбільше цікавить у Ваяновій порівняльній граматиці слов'янських мов проблема давности східньослов'янських мов. Адже книжка Ваянова вийшла в 1950 році і мала б сказати, якщо не останнє, то, принаймні, одно з останніх слів науки. Але Ваян у цім питанні нічого нового не сказав, а тільки ствердив старий погляд. Він каже таке: „Les premiers textes à traits vieux-russes de Kiev et de Novgorod notent des parleurs d'une même langage qui se divise ensuite en ukrainien et grand-russe" (стор. 21).

Проте, пояснення деяких явищ у Ваяна йдуть всупереч із цим його поглядом. Його пояснення російського й білоруського акання, як давнього явища, що є пережитком балто-слов'янських мовних рис, безперечно заслуговує на увагу, бо це один з великих арґументів у розв'язанні проблеми формування східньослов'янських мов.[2] Але цим самим Ваян впадає в суперечність: визнавши акання як давню рису, треба б також визнати, що українська мова втратила це акання ще в доісторичні часи; виходить, що фонологічна система української мови ще в ті ранні часи відрізнялась від фонологічної системи російської й білоруської мов. Тому не дивно, що Ю. Шерех у своїй рецензії

---

1 Див. критику Ю. Шереха в „Annals of the Ukrainian Academy". Vol. I, 1950, № 2.

2 П. С. Кузнецов в рецензії на книгу Ваяна (Известия Академии Наук СССР. Отдел. Литер. и Языка. т. X, вып. 4. Москва-Ленинград. 1951. стр. 398-399) розцінює це місце в книзі Ваяна про походження акання як „неразграничение фактов различных эпох“, вважаючи акання, згідно з офіційно прийнятим поглядом в радянськім мовознавстві, за явище історичної епохи „развития русского языка“, що виникло „скорее всего уже после падения редуцированных“. Докладніше про акання див. далі.

на Ваянову книгу примушений був цю суперечність автора довести до якогось логічного кінця: треба відкинути або Ваянову теорію походження акання, або його погляд про пізніше формування української мови (Ор. с. 162).

Праця німецького славіста Травтмана про слов'янські народи і мови (R. Trautmann. Die slavischen Völker und Sprachen. L. 1948) з'явилась в той самий час, власне, період часу, що й праця Ваяна. Зокрема в питанні щодо формування східньослов'янських мов Травтман цілком іде слідами Шахматова, вживаючи навіть відповідних термінів: „ostslavisch (russisch)", „kleinrussisch (ukrainisch)".

Травтман, дотримуючись традиційної трипартиції, говорить про три східньослов'янські мовні групи, що виникли, на його думку, в VIII-IX ст., тобто перед появою письменности і перед заснуванням Київської держави: 1) південна, що простягалась від Чорного моря і дельти Дунаю до Бога і Прип'яті, а далі до верхньої течії Зах. Двини і Дніпра; 2) північна група, що охоплювала область верхніх течій Волги і Дніпра та Зах. Двини; 3) східня або середня група, що охоплювала область течії Дону і Дінця, пізніше доходячи до Озівського моря, а ще пізніше, під натиском азійських народів, посунувшись далі на північ, охоплювала область Оки.

Ці три групи в цей час уже виявляють, як каже Травтман, достатню мовну диференціяцію, але ще своєї спорідненої одности не втратили: вони зберігали цю одність в умовах культурного і політичного життя Київської держави. Цей мовний період тривав від кінця VIII до XI ст. З XI ст. наступає період „староруської мови" (altruss. Sprache). В цьому періоді виникли три окремі (Auseinandertreten dreier) групи, що їх мовно можна відрізнити за даними пам'яток — північних (Новгородських) і південних.

Цей період Травтман протягає до другої половини XIII ст. В другій половині XIII ст., на його думку, закінчився процес формування зокрема української і білоруської мов: „Seit der zweiten Hälfte des 13 Jhs. beginnt für die alte südrussische Sprachgruppe ein neues Leben: es löst sich das Kleinrussische vom Weissrussischen ab und formiert sich als neue Sprache (стор. 146).

Як бачимо, Травтман цілком дотримується погляду Шахматова в формуванні східньослов'янських мов. Говорячи про існування трьох східньослов'янських мовних груп в період VIII-XI ст., тобто в доісторичні часи, Травтман ці мовні групи зв'язує все ще докупи їх „спорідненою одністю." Фактично це та ж сама „спільноруська одність", про яку говорив і Шахматов. А саме формування східньослов'янських мов Травтман, ідучи слідами свого попередника, переносить у період початку історично-

го життя цих мов. Можна сказати, що Травтман нічого нового не вніс у розв'язання цієї проблеми: він переповів коротко те, що було сказане в працях його попередників.[1]

[1] Порівн.: N. van Wijk (Les langues slaves de l'Est: Le mond slave, Paris, 1937, vol. III, p. 32): „J'ai cru devoir insister tout particulièrment sur le haut degré d'homogénété qui caractérise l'évolution linguistique de langues russes, parce que les phénomènes communs à ces langues sont très intéressants au point de vue de la linguistique générale. Retournons maintenant à tripartition, qui, depuis la seconde moitié du XII-e siècle, a revêtu graduellement des formes nettes. C'est au cours de cette période que les dialectes deviennent les langues caractérisées chacune par des particularités qui, jusque-là, n'avaient été que des phénomènes dialectaux. Cette évolution avait commencé avant que les domaines blanc-russe et petit-russe tout entiers fussent incorporés dans l'Etat polono-lithuanien, et avant il va de soi que cette évolution politique ne pouvait que favoriser la différentiation linguistique."

II.

НОВА ТЕОРІЯ ПРО ФОРМУВАННЯ СХІДНЬОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ

Радянське мовознавство, що спирається на т. зв. „марксистському історизмі“, за останнє десятиліття витворило нову теорію про походження і формування східньослов'янських мов. Ця нова теорія прийшла на зміну гіпотезі Шахматова, який учив, що трьом східньослов'янським мовам в епоху перед X-XI століттями відповідали три групи діялектів. З цих діялектів пізніше розвинулися три східньослов'янські мови: російська, українська і білоруська.

Понад десять років тому з критикою гіпотези Шахматова виступив проф. Р. І. Аванесов у статті „Вопросы образования русского языка в его говорах.“[1] Пізніше нова теорія була висвітлена у статтях цього ж автора: „Лингвистическая география и история русского языка“,[2] „К вопросам образования русского национального языка”[3] та „Проблемы образования языка русской (великорусской) народности“,[4] а також у статті „Русский язык“, написаній для „Большой Советской Энциклопедии” В. Виноградовим та Р. Аванесовим.

Нова теорія про формування східньослов'янських мов побудована на вченні радянських істориків[5] про утворення „древньоруської народности” з єдиною „древньоруською мовою“.[6] Ця народність, мовляв, „стала основою для формування трьох східньослов'янських народів — росіян, українців та білорусів.”[7] В тезах про 300-річчя „воз'єднання України з Росією” (1654-1954), схвалених ЦК Компартії Радянського Союзу (Держполітвидав УРСР, 1954, стор. 5), читаємо таке: „Російський, український і білоруський народи походять від єдиного кореня —- древньоруської народности, яка створила древньоруську державу —

---

1 Вестник Московского университета. 1947, ч. 9.

2 Вопросы языкознания. 1952, ч. 6.

3 Вопросы языкознания. 1953. ч. 2.

4 Вопросы языкознания. 1955. ч. 5.

5 Див., напр., Б. А. Р ы б а к о в. Проблема образования древнерусской народности в свете трудов И. В. Сталина. Вопросы истории. 1952. ч. 9.

6 Термін „древньоруський“, як калька з російського „древнерусский“, офіційно запроваджений в університетських курсах та в інших наукових виданнях на Україні. Див. Ф. П. М е д в е д е в. Історична граматика української мови. Вид. Харківського університету, 1955.

7 Ф. П. М е д в е д є в Історична граматика української мови, 37.

Київську Русь". Причім, у поглядах радянських істориків щодо часу утворення „древньоруської народности" немає єдности: одні припускають, що ця народність починає формуватися ще в дофевдальнім періоді в процесі „консолідації племенних союзів" (проф. Б. Рибаков),[1] другі відносять формування цієї народности до февдального періоду (проф. В. В. Мавродин, проф. Л. В. Черепнин).[2] Та з усім тим для мовознавця проф. Аванесова немає сумніву, що „унаследованная от прошлого языковая общность восточных славян явилась одним из важнейших факторов развивающейся древнерусской народности, нашедшей свое политическое оформление в древнерусском (киевском) государстве и вне сомнения уже существовавшей в X-XI вв."[3]

Радянське мовознавство вчить (про це ми зокрема читаємо в університетському курсі Ф. П. Медведєва), що „з єдиної древньоруської мови виникли сучасні мови трьох народів — російського, українського і білоруського. Спершу (XIV-XVII ст.) це були мови народностей, а згодом, з утворенням націй, вони стали національними (XVII — друга половина XIX ст.)"[4] В. Виноградов і П. Кузнецов пишуть: „Восточные славяне на заре своей истории, именно в эпоху Киевского государства, несомненно, пользовались единым древнерусским языком[5] с очень небольшими диалектными различиями. Современные восточнославянские языки — русский в его теперешнем объеме, белоруский и украинский, как языки особых народностей, впоследствии наций, — сложились позднее, примерно в XIV-XV вв., на основе

---

[1] Б. А. Рыбаков. Проблема образования древнерусской народности в свете трудов И. В. Сталина. Вопросы истории, 1952, ч. 9.

[2] Див. В. В. Иванов. Обсуждение вопросов формирования русской народности и нации. Вопросы языкознания, 1954, ч. 3. В. Д. Левин у статті „Некоторые вопросы истории русского языка в связи с историей народа" (Русский язык в школе, 1952, ч. 3) буквально пише таке: „Распад родового строя, переход к классовому обществу и образование русского (киевского) государства определили процес образования древнерусской народности" (стор. 15).

[3] Р. И. Аванесов. Проблемы образования языка русской (великорусской) народности. Вопросы языкознания, ч. 5, стр. 24.

[4] Ф. П. Медведєв. Історична граматика, 37-38. Також в академічному виданні історії української літератури читаємо: „Мовою східніх слов'ян була древньоруська мова. Літер. твори, а також державні документи писалися мовою, близькою до загальнонародної мови східніх слов'ян". Історія української літератури. Том І, вид. АН. УРСР, Київ, 1955, стор. 29-30.

[5] Радянське мовознавство офіційно, за старою традицією в дусі Шахматова, приймає термін „русский"" в застосуванні до давньої епохи. Цим терміном охоплюється всіх східніх слов'ян: „Русский народ этой эпохи является предком в равной мере русских, белорусов и украинцев; древнерусский язык — это язык, на почве диалектов которого образовались современный русский, белоруский и украинский языки" (Р. Аванесов. Очерки русской диалектологии. Москва, 1949, ч. I. стор. 38).

определенной перегруппировки древнерусских или древневосточнославянских наречий."[1]

Отже, в радянському мовознавстві нині офіційно визнано таку схему чи етапи розвитку східньослов'янських мов:

1) „Древньоруська мова" — приблизно з початку VII до XIV століття.

2) Мова російської, української і білоруської народностей — з XIV до XVII ст.

3) Російська, українська і білоруська національні мови — з XVII століття до нашого часу.[2]

Спеціяльно питанню походження української мови присвятив велику працю відомий український учений акад. Л. Булаховський „Питання походження української мови" (АН. УРСР, Київ, 1956). Л. Булаховський стверджує офіційно-прийнятий у радянському мовознавстві погляд про „спільність" у минулому східньослов'янських мов — російської, білоруської і української. Він пише: „Мови російська, білоруська і українська з погляду порівняльно-історичного становлять спільність, що може бути протиставлена за ознаками, які склалися, мабуть, переважно в IX-X ст., іншим слов'янським мовам" (стор. 213).

Це своє твердження Булаховський будує, як він пише, „на цілком виразних даних фонетики (повноголосся, рефлексація найдавніших слов'янських груп *tъrt, *tьrt, *tъlt, надто *tьlt і т. д.)". Як бачимо, в основу своїх доказів „спільности" східньослов'янських мов він кладе принцип спільности деяких фонетичних явищ, чим, мовляв, і відрізняється ця східньослов'янська мовна спільність від спільности інших слов'янських мовних груп.

Щодо самого формування української мови, то Булаховський

---

1 Акад. В. Виноградов. проф П. Кузнецов. языковое родство славянских наречий. Славяне, 1951, ч. 2, 48.

2 Див. Ф. П. Медведєв. Op. с. 54. Див. докладніше: Р. Аванесов, Очерки русской диалектологии. Москва, 1949. ч. I, стр. 23-28. Радянське мовознавство формування національних мов зв'язує з епохою капіталізму, згідно з теорією марксизму. Докладніше див. В. Петрусь. Славянская языковая общность. Изв. АН. СССР. Отд. литерат. и языка. Том X, вып. 4, 1951; — Г. Санжеев. Образование и развитие национальных языков в свете учения И. В. Сталина. Вопросы языкознания в свете трудов И. В. Сталина. Москов. госуд. университет, 1952. — В. Панов. Об отличиях национального языка от языка народности. Вопросы языкознания. АН. СССР. ч. 6. Там же редакційна стаття „К вопросу о развитии от языка народности к национальному языку". Див. також: Р. А. Будагов, В. Н. Ярцева в рецензії (Вопросы языкознания, 1952, ч. 4), а також Н. А. Баскаков. Развитие языков и письменности народов СССР (Вопросы языкознания, 1952, ч. 3), П. С. Кузнецов. Сравнительно-историческое изучение славянских языков (Вопросы языкознания, 1952, ч. 5, стор. 51-52).

розтягає цей процес на довгий період. Але „час інтенсивного формування мовних особливостей українського типу в фонетиці" він зводить до часу після занепаду слабих глухих звуків, тобто до XII ст., коли „внаслідок здовження перед колишнім **ь** в закритих складах голосного **е** в них виникали специфічні рефлекси дифтонгічного характеру". Отже, Булаховський фактично стверджує погляд, що його зокрема дотримувався Шахматов, нібито своєрідні особливості фонетичні в українській мові з'являються тільки після занепаду глухих **ъ**, **ь**, а самий процес занепаду глухих в основному датується XII ст.

Дуже характерно, що самий процес „розпаду колишньої східньослов'янської односте", як твердить Булаховський, „за станом нинішніх даних не може бути схарактеризований повно і точно". Виходить, що таких даних немає, які б свідчили про „східньослов'янську одність", про розпад цієї „односте". Залишаються тільки теоретичні припущення, підперті спільними фонетичними рисами.

Можна ствердити, що радянське мовознавство не тільки прийняло цілком учення А. Шахматова про східньослов'янську мовну одність у минулому, але й відтягнуло існування цієї односте далеко далі, аж до XIV-XVI ст. (Шахматов, як відомо, датував кінець „спільноруського періоду" XI ст.),[1] піддавши критиці в цім останнім питанні навіть погляди самого Шахматова.[2] Мовляв, тільки з XIV ст. визначаються риси української мови, як і риси російської і білоруської мов.

---

[1] В розділі „Слов'янська прабатьківщина і розселення слов'янства" (Акад. Ол. Шахматов — Акад. Аг. Кримський „Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменницької староукраїнщини XI-XVIII вв. УАН. Зб. Істор.-Філ. Відділу, ч. 12, Київ, 1924) Шахматов зокрема про українську мову пише: „Малоруська мова виділилась за дуже давньої доби із спільноруської прамови. Терміном „спільноруська прамова" ми визначаємо ту мову, — вона не дійшла до нас у писаних пам'ятках, — з якої пішли і інші руські мови, а саме: північно-великоруська, південно-великоруська та білоруська. Таким чином, — пише він далі, — малоруську мову, з погляду її передісторичного минулого, слід визнати за наріччя руської мови, якщо під терміном „руська мова" розуміти геть усю сокупність тих говірок, що їх уживає руське плем'я, — в тому числі й самі малоруси. Але з погляду її історично-засвідченого минулого, а також її сьогочасного становища на малоруську мову слід дивитися як на щось окреме від інших руських мов. Бо в нас нема жаднісіньких указівок на те, щоб мова малоруська переживала тепер будь-які спільні з іншими руськими мовами з'явища в парині звуків, форм, словотворення". Історичне минуле української мови, як і інших східньослов'янських мов, починається, як відомо, з появи перших писаних пам'яток, тобто з XI ст.

[2] Див. Р. И Аванесов. Вопросы образования русского языка в его говорах. Вестник МГУ, 1947, ч. 9, В. С. Кузнецов Русская диалектология. Москва, 1951; В. Левин. Некоторые вопросы истории русского языка в связи с историей народа. Русский язык в школе, 1952, ч. 3.

III.

ШУКАННЯ НОВИХ МЕТОДОЛОГІЧНИХ ШЛЯХІВ

Прихильники групової теорії в питанні формування східньослов'янських мов, звичайно, дотримуються принципу наявности в цих мовах спільних рис, які нібито дають підставу зводити сучасні східньослов'янські мови — українську, російську і білоруську — до „спільноруської мовної односте". Це велика методологічна помилка, бо не всі спільні риси в сучасному були спільними і в минулому: багато з них витворилось пізніше на ґрунті взаємних впливів між окремими східньослов'янськими мовами.[1]

Проф. Р. Аванесов у згадуваних уже своїх „Очерках" пише, що сучасні східньослов'янські мови в своєму походженні „дуже тісно зв'язані одна з одною." Це, на його думку, виявляється в тім, що „російська, українська і білоруська мови і досі дуже близькі одна до одної своєю граматичною структурою, фонетичними особливостями, а також мають великий спільний лексичний фонд" (стор. 202). Але між цими мовами Аванесов примушений констатувати також істотні різниці. „Якщо виділити, — каже Аванесов, — риси різниць між російською і українською мовами і зіставити їх з особливостями білоруської мови, то виявиться, що з допомогою одних цих рис російська мова протиставиться українській і білоруській мовам, тоді як іншими рисами російська мова, об'єднуючись з білоруською мовою, протиставиться тільки українській мові" (ibidem). Ще далі він пише: „Крім того, є й такі риси, що на їх основі одно з двох основних наріч рос. мови (південновеликорус. чи північновеликорус.) об'єднується з іншою східньослов'янською мовою (білоруською чи українською), протиставлячись другому російському наріччю і третій східньослов'янській мові." Нарешті, „є й та-

[1] Бодуен де Куртене в статті „О смешанном характере всех языков" (ЖМНПр. 1901, сентябрь, стр. 13-14) стверджує взагалі змішаний характер усіх мов, як наслідок їх взаємовпливів. Він пише: „Посредством браков происходит смешение языков семейных, вследствие же столкновения племен и народов — взаимодействие, взаимное влияние и смешение говоров и, затем, в более обширных размерах, смешение целых языковых областей и племенных и национальных языков." І далі ще: „На междуплеменных и международных рубежах появляется по необходимости полиглотизм, ведущий eo ipso к смешению языков". За приклад Бодуен де Куртене бере лотиську мову, що становить у своїй фонетиці і морфології „неизгладимые следы финского влияния" (стор. 15-16). Див. Dr. A. B i e l e n s t e i n. Die Grenzen des lettischen Volksstammes und der lettischen Sprache in der Gegenwart und im 13. Jahrhundert. Beitrag zur ethnologischen Geographie und Geschichte Russlands. St. Peterb. 1892.

кі риси, — каже Аванесов, — які характеризують , напр., білоруську і українську мови і разом ті чи інші російські говори, протиставлячись іншим російським говорам" (ib.).[1]

Аванесов пише далі, що вивчення цих взаємовідносин між сучасними східньослов'янскими мовами та їх діялектами дає важливий матеріял для відтворення процесу їх формування. Це безперечно так. Але ж, з другого боку, саме це твердження Аванесова яскраво свідчить про неможливість усі східньослов'янські мови зводити до „спільноруської мовної одности", якої ніколи не було, бо немає на те ніяких доказів. Самий факт розходження між сучасними східньослов'янськими мовами, що на них, на ці розходження, примушений був указати Аванесов, спільність рис в окремих діялектах цих мов та інших слов'янських мов, яскраво доказує, що в минулому східньослов'янські мови були окремими діялектами спільнослов'янської мовної системи і що ці діялекти то в більшій, то в меншій мірі взаємно впливали один на одного в силу того, що племена, носії цих

---

[1] Ця думка не нова: в свій час про це писав ще А. Шахматов у статті, вміщеній в Енциклопедичному словнику Брокгавза і Єфрона (Энциклопедический словарь Ф. Брокгауза и Н. Ефрона. Спб. 1899, т. XXVIII, стор. 565). А Шахматов писав тоді, що первісне угруповання східньослов'янських (за Шахматовим, „русских") племен не відповідало сучасному угрупованню говорів: порівняльне вивчення великоруських і білоруських говорів, на його думку, приводить до переконання, що великоруська мова сполучала говори, що належали колись до різних діялектних груп. В російській мові є тепер два діялекти — південний і північний. У першому з них ненаголошені *о*, *е* приймають забарвлення *а* і *ы* (и), а за певних умов переходять в *а* (*я*), напр., в а д à, с я л ó' звук *г* вимовляється як дзвінкий придиховий приголосний, відповідно до українського *г*; звук *в* схильний до переходу в *у* (г о р о д ó у зам. г о р о д ó в); звук *т* в 3 особі обох чисел не тверде (х ó д и т ь, б е р у т ь). В другому (північному) діялекті ненаголошене о не міняється в *а*, ненаголошене *е* схильне до переходу в *о* (с ё л о), звук *г* вимовляється як дзвінкий вибуховий (як лат. g), звук *в* не переходить в *у* (г о р о д ó ф зам. г о р о д ó в); звук *т* в 3 особі обох чисел твердий (х ó д и т, б е р у т).

Взагалі ознаки південного діялекту, каже Шахматов, що різко відрізняють його від північного діялекту „роднят его самым решительным образом с белоруским наречием: они прямо указывают на то, что южновеликорусские говоры принадлежали раньше к одной диалектической группе, отличающейся от той, которая соответствовала современному северновеликорусскому наречию."

Звідси Шахматов взагалі робить висновок, що раніше білоруські говори і говори південноросійські „составляли одну диалектическую группу", а коли вона розпалась, то одна частина утворила білоруську мову, а друга, „примкнув к северной группе, составила вместе с нею" російську мову. Гіпотетично цілком можливо, що така „діялектна група" існувала, та вона була дуже давня, може ще до розселення слов'ян. Але, з другого боку, треба зважати й на етнічну сторону: коли б ця „діялектна група" була виразником якоїсь певної етнічної групи, яка згодом могла розпастися в зв'язку з розселенням слов'ян, то тоді цю етнічну спорідненість треба шукати між сучасною білоруською мовою і південноросійським діялектом. У всякім разі це — проблема.

діялектів, були між собою то в дальших, то в ближчих взаєминах після розселення (а може ще до розселення) слов'ян.[1]

Ми не кажемо вже про те, що деякі спільні діялектні явища могли виникнути трохи пізніше, як напр., південноросійське акання, спільне з білоруським аканням.[2] Так само й фрикативне

---

[1] Порів. Yury Šerech-Shevelov. The Problem of Ukrainian-polish Linguistic Relations the Tenth to Fourteenth Century. Slavonic Word, v. 8, № 4, 1952.

[2] Див. А. Соболевский. Лекции по истории русского языка, 1891, стр. 251. — А Шахматов. Очерк древн. период. истор. русского языка, стр. 330, 342. Також його ж: Введение в курс ист. русск. языка, 1916, ч. І. Докладніше про акання говорить Е. Будде в статті „Научное значение „Диалектологических разысканий" последнего времени" (Изв. Отд. русск. яз. и слов. АН, 1918, т. XXIII, кн. 2, Петр., 1921, стр. 26-59) з приводу книжки: Н. Дурново „Диалектологические разыскания в области великорусских говоров". Ч. І. Южновеликорусское наречие. Вып. І. М. 1917. Вып. II, 1918. Крім того, ще: N. van Wijk. Les langues slaves de l'Est. Le monde slave. Paris, 1937, т. III, 37, 38. — Р. И. Аванесов. Лингвистическая география и история русского языка. Вопросы языкознания, 1952, ч. 6.

Про акання в російській і білоруській мовах щодо його походження існує дві теорії. Рання теорія, що її висунув А. Шахматов (Очерк, 342), твердить, що до білоруської мови акання прийшло зі сходу, з південноросійського діялекту. В. Поржезинський (Краткое пособие к лекциям по историч. грам. 1920, стр. 124) твердить, що акання „занесено сюда (в білоруську мову П. К.) теми великорусскими элементами, которые спаяли в одно целое пестрый состав населения западной России". При чім, прихильники цієї теорії появу акання зв'язують з іншими звуковими процесами. А. Шахматов (Очерк, 342) і Н. Дурново (Очерк истор. русск. языка, М.-Л. 1924) вважають акання старшим від утрати довготи. Навпаки, А. Кримський (Древне-Киевский говор. ИОРЯС, 1906, т. XI, кн. 3), посилаючись на Соболевського (Лекции, 1903, стор. 75), російське акання датує XIV ст. О. Курило (До питання про умови розвитку дисимілятивного акання. Зап. Іст.-філ. Відділу УАН 1928, кн. XVI, 58) датує появу акання кінцем XIII ст., зв'язуючи його з редукцією вокалізму (акання — явище редукції). Редукція ненаголошених складів є наслідок утрати довготи і розвитку експіраторного наголосу. Р Аванесов (Лингвистическ. география и история русск. языка. Вопросы языкознания, 1952, ч. 6, стр. 37, 43) на підставі даних лінгвістичної географії та різних комбінованих зіставлень історичних даних робить висновок, що акання первісно з'явилось на території верхнього Сейма і басейну Оки, крім долішньої частини, і що воно „возникло ранее начала XII в." і „после падения редуцированных". Див. його статтю „Вопросы образования русского языка в его говорах". (Вестник Московск. университета, 1947, ч. 9, стр. 119-123), а також „Проблемы образования языка русской (великорусской народности" (Вопросы языкознания, 1955, ч. 5, стор. 28-31).

Останнім часом протилежну теорію висунув Я. Станкевич в органі Білоруськ. Наук. Т-ва „Веда", 1951, лютий, 1952, чч. 6, 8, який білоруське акання пояснює „уплывам мовы старовечных Балтав". Див. також В. Щербаківський (Головні різниці між україн. та московськ. мовами. Лондон, 1952), який акання приписує литовцям, що „слов'янізувалися, стали білорусами" (стор. 5). Порівн. також у Ваяна (Ор. с. 107), а також див. ще працю Ю. Шереха „Кость Михальчук" (УВАН. 1952, стор. 19), де він спроби Шахматова вивести акання в білоруській мові зі сходу розцінює як „фантастичні спроби". Див. ще його працю: „Problems in the Formation of Belorussian". Word, Vol. 9, 1953, p. 23-50. Можна сказати,

г (h), властиве нині українській і білоруській мовам та південноросійському діялектові, що становить собою новотворення, яке виникло з первісного задньоязикового g.[1] З другого боку той факт, що те ж саме фрикативне **г** (h), яке охопило собою території української і білоруської мов і не мало даних, щоб охопити ширшу територію російської мови, свідчить про відсутність фізіологічних умов для творення цього звукового явища вже в давню епоху формування російської мови.[2] Таким чином, фрикативне **г** — це одна з важливих фонетичних ознак української та білоруської мов у ранню епоху їх формування.[3] Навпаки, акання, що знайшло собі відповідні фізіологічні умови саме в білоруській і російській мовах і зміцнилось тепер як норма літературної вимови, є питоменною особливістю білоруської і російської мов.[4]

що це ще проблематичне, але дуже важливе питання в ряді інших питань щодо формування східньослов'янських мов і української зокрема.

[1] Див. O. B r o c h. Slavische Phonetik, Heidelberg, 1911, S. 74.

[2] Р. И. А в а н е с о в Лингвистическая география и история русского языка. Вопросы языкознания, 1952. ч 6, стор. 45) датує появу фрикативного *г* XI-XII століттям.

Т. Лер-Сплавінський (Początki języka ukraińskiego, 20) на тій підставі, що зміна праслов. g > h відбулася і в чеськ., словінськ. та гор.-луж. мовах, робить висновок, що в сх.-слов. мовах — українськ., білоруськ. і південнорос. діялекті ця зміна сягає доби праслов'янської. А остаточно ця зміна закінчилась по розпаді праслов'янської одности.

[3] Див. Т. А Б р о в ч е н к о. Сравнительный анализ фонем украинского и английского языков. Автореферат диссертации Г Моск. гос. педаг. института иностр. языков, 1952, стр. 57. Творення фрикативного *г* на східньослов'янській мовній території безперечно відбувалося незалежно від аналогічного процесу в інших слов'янських мовах (чеській, словацькій, словінській), на що слушно вказав іще А. Селищев. Див. його „Критические замечания о реконструкции древнейшей судьбы русских диалектов“ (Slavia. 1928. VII, ч. I. стр. 35-36). Також його рец. на „Очерк истории русск. языка“ Н. Дурново в „Изв. Отд. русск. яз. и словесн. АН. СССР, 1927, т. XXXII, стр. 303-330. Так само й Лер-Сплавінський. Див. В. Д е м' я н ч у к. Рец. на П. Бузука „Нарис історії україн. мови “, 1927 у „Зап. Іст.-Філ. Відділу УАН.“ 1927, кн. XIII-XIV, стор. 237. А. Соболевський (Очерки. 106) твердить, що в чеській мові *г* ще в XII ст. звучало як g. Див. Ramovš F. Historicka gramatika slovenskega jezika. II. v Ljubljani, 1924, стор. 233 і далі.

З цього погляду ледве чи можна прийняти пояснення А. Ваяна (Op. c. 33), який, стоячи на методологічних позиціях новітнього мовознавства, проте допускається механічности в поясненні зміни g > h в згаданих слов'янських мовах, всупереч фактам, що їх дають нам окремі слов'янські мови. Див. критику: J. Šerech. A New Comparativ Grammar of Slav. Languages. The Annals UVAN, Vol. I. 1951, № 2. Також П. С. Кузнецов в „Изв. Акад. Наук СССР. Отд. литературы и языка“, 1951, т. X, вып. 4, стор. 394-403.

[4] Цікаві висновки робить С. Обнорський щодо діялектної форми знахідного однини жін. роду на *-уя* (м о л о д у я, б е д н у я Е. К а р с ь к и й. Белорусы, II, 296), яка є особливістю півд.-рос. говорів. На думку Обнорського, ця фор-

К. Михальчук, можна сказати, перший накреслив шлях правдиво-наукової методології у розв'язанні складної проблеми формування східньослов'янських мов. Над цим питанням Михальчук досить докладно спиняється в статті „Что такое малорусская речь?" (Киевская Старина, 1899, т. LXVI, июль). Правда, в цій статті він не ставив своїм спеціяльним завданням розв'язувати проблему формування східньослов'янських мов: полемізуючи з проф. С. Булічем,[1] особливо з проф. Т. Флоринським,[2] який заперечував права української мови як окремої мови, вважаючи її наріччям російської мови, Михальчук ставив своїм завданням довести давність окремішности української мови. Але сама лінґвістична метода Михальчукового підходу до порушеного в цій статті питання розвитку і формування східньослов'янських мов безперечно заслуговує на увагу: мірилом близькости мов повинні бути не так зовнішні риси, як головним чином внутрішні. І хоч Михальчук, як прийнято було в тих умовах, уживав терміну „русский праязык", але він цьому термінові не надавав особливого значення, правдоподібно вживаючи його як еквівалент терміну „диалектическая группа".[3]

К. Михальчук пише таке: „Известно, что распадение славянской речи на три главные диалектические группы совершилось еще в незапамятные доисторические времена и что уже в IX-X вв. существовали также все главнейшие нынешние славянские языки или наречия, хотя взаимная близость их была еще настолько велика, что, без сомнения, говорящий на одном из них мог свободно понимать говорящего на другом. При этом, —

ма випикла „исключительно на почве диссимилятивного аканья". Звідси він дістає твердішу базу для фонетичного пояснення цього процесу утворення форм на *-уя* з вихідних форм на *-ую*. Виходить, що це явище дисимілятивного характеру: „Исходные формы типа с я д у ю в процессе диссимиляции ударяемого и заударного одинакового по закрытости слога перешли в формы типа с я д у́ я". А за аналогією й інші наголосові форми так само мінялися: н о́ в у ю — н о́ в у я С. П. О б н о р с к и й. Заметки по русской диалектологии (Slavia, 1927, R. VII, S. I, стор. 837-852).

[1] З приводу статті: С. К. Б у л и ч. Малорусское наречие. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, т. XVIII, 1896, стр. 486, 487.

[2] З приводу його критичної статті на статтю д-ра І. Франка „Literatura ukraińsko-ruska" (Киевские университет. известия, 1898, стр. 209-219).

[3] На стор 153 читаємо: „обособление наречий русской диалектической группы" і трохи нижче: „распадение русского праязыка". Ідею „руської прамови", згідно з тодішнім станом науки, визнавав і П. Житецький (Очерк звуковой истории малорусского наречия. Киев, 1875, стр. 34-35), але цю „руську прамову" він уявляв собі дуже туманно, припускав її існування теоретично. Від „руської прамови" він відрізняв „староруську мову" вже історичних часів, як то робив потім А. Шахматов.

пише далі Михальчук, — обособление главнейших наречий русской диалектической группы произошло должно быть также в не менее отдаленное время, чем и обособление наречий остальных славянских диалектических групп, так как отличительные особенности их заметно сказываются уже в письменных памятниках XI в. Факт этот наблюден также в числе прочих ученых и акад. Ягичем, который по сему поводу замечает: как не допускать для XI века полного развития главных русских наречий, когда уже разные мелочи их ясно проглядывают из памятников.[1] В самом деле, — каже далі Михальчук, — если по теории некоторых известнейших филологов наших, ближе исследовавших взаимные отношения русских наречий, необходимо допустить несколько стадий или эпох в истории диалектического развития русской речи, а именно — сперва эпоху распадения ее на наречия южнорусское и общесевернорусское; потом эпоху распадения последнего наречия на северновеликорусское и белоруско-южновеликорусское и, наконец, эпоху образования из последнего наречий белорусского и южновеликорусского, то можно себе представить уже a priori, в какую глубокую древность придется отодвинуть по крайней мере зачатки распадения русского праязыка собственно на первоначальные два главнейшие наречия его— южное и северное. Ведь уже в памятниках XI в. явно выступают некоторые характернейшие северорусские особенности, а что касается специальных южнорусских особенностей, то проф. Соболевский документально доказал присутствие некоторых из них в памятниках XII в."(ст. 152-153).

„Итак, — пише далі Михальчук, — не подлежит уже спору, что современные русские наречия очень давнего происхождения и что в особенности южно-русское (или малорусское) наречие получило начало своего самостоятельного развития, может быть, немногим только позже иных главнейших славянских наречий" (стор. 153-154). I далі Михальчук ставить таке питання: „Чем же, однако, объясняется тот действительно существующий и давно уже замеченный факт, что и по сие время между русскими наречиями вообще и в частности между такими даже из них, как южнорусское (україн. П. К.) и великорусское, наблюдается по некоторым общим признакам значительно бóльшая сравнительно близость, чем, напр., между польским и чешским наречиями, с одной стороны, и даже польским и лужицким наречиями, с другой?" (стор. 154).[2]

---

1 Четыре критико-палеографические статьи. Спб. 1884; стр. 89,90.

2 Закидаючи Т. Флоринському те, що він українську мову вважав за наріччя російської мови, К. Михальчук пише: „Но несколько бóльшая близость, между прочим, малрусского наречия к остальным наречиям русской диалектической группы,

Не заперечуючи того, що справді таке загальне враження складається, хоч воно „далеко не соответствует степени действительной близости друг к другу русских наречий (східньослов'янських мов П. К.)", Михальчук дає на це питання таку відповідь: „Придется по необходимости допустить объяснение сказанного явления только тем общим предположением, что, очевидно, процес внешней диалектологической дифференциации в области всей славянской речи вообще развивался по каким-то неисследованным еще причинам, несравненно быстрее и интенсивнее на юге, и в особенности на западе, чем на востоке. Во всяком случае, — каже він далі, — указанные границы между русской и остальными диалектическими группами славянской речи заслуживают особенного внимания и составляют, по нашему мнению, один из капитальнейших вопросов славистики, ожидающий еще своей правильной постановки и надлежащего научного решения" (стор. 154-155).

Михальчук указує далі методологічні шляхи рішення цього питання, яке (рішення) можливе тільки тоді, коли „будет произведено тщательное обследование (исследование П. К.) всех существующих говоров отдельных русских наречий", коли „будет изучен надлежащим образом не только внешний, но и внутренний характер последних наречий". Ґрунтуючись на словах Павля, що „історія мови — це історія психічних організмів", Михальчук приходить до переконання, що внутрішня диференціяція мов і зовнішня „идут отчасти независимо друг от друга, не обусловливая непременно вполне параллельного своего развития", і коли глибше дослідити питання порівнюючої близькости східньослов'янських мов, то може виявитись, що вони, „сходясь более других сродных славянских наречий по своему внешнему (материальному и формальному) характеру, в то же время сильнее последних разошлись по своему внутреннему (семазиологическому, стиллистическому и вообще психологическому) характеру; а в особенности, что таким именно образом разошлись далеко наиболее рознящиеся друг от друга и с внешней стороны — южнорусские (україн. П. К.) и великорусские наречия, языковые предки коих возникли еще на почве первоначального распадения общего русского праязыка" (стор. 155).

К. Михальчук указує на деякі фонетичні особливості, властиві українській мові і чужі російській мові, відзначаючи одно-

---

чем, напр., чешского наречия к польскому и другим наречиям северо-западной группы и т. д., далеко не значит еще, что малорусское наречие „составляет с другими русскими наречиями" такое же „одно целое", каким оно, повидимому, представляется проф. Флоринскому, в роде, напр., того единства и той целости, какие представляют собою отдельные „поднаречия" или „говоры" какого-нибудь наречия чешского, польского и т. п." (Ор. с. 152).

часно їх велику давність. С. К. Буліч у статті „Малорусское наречие" (Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, т. XVIII, 1896) подає таких п'ять особливостей: 1) перехід давнього **о** в певних випадках в інші голосні (к у о н ь, к у н ь, к и н ь, к і н ь та ін.); 2) рефлексація за говорами давнього **ѣ** (**іе, є, ї**) з пом'якшенням попереднього приголосного (л і е т о, л е т о, л і т о); 3) перехід давнього **е** в певних випадках то в ті ж звуки, що й **о**, то в ті ж звуки, що **ѣ** (т ю о т к а, т ю т к а, т і т к а; с і е м, с е м, с і м); 4) злиття **ы** і **и** в середньому **и**, що не зм'якшує попереднього приголосного (л и с и й, л и х о); 5) втрата м'якости приголосних перед кожним **е** (д е р е в о, д е с я т ь, д е н ь) і збереження дзвінких приголосних на кінці слів та перед глухими приголосними (д і д, в і з, н і ж к а, в е з т и).

Михальчука ця кількість особливостей не задовольняє: він доповнює Буліча ще такими особливостями: 1) розрізнення **о** і **е**, як рефлексів давніх глухих голосних **ъ, ь** від **о** і **е** основних (л о б, д е н ь, к і н е ц ь), що виявилося в незмінності перших і в тім, що, закриваючи собою склад з основними **о, е**, вони не перешкоджають їх змінам в **і** (д з в і н о к, к і н е ц ь); 2) перехід і неперехід **е** в **о** незалежно від наголосу (с ь о г о д н і, л ь о д о в н я, п а т ь о к и, ч о г о та ін. і л е г к и й, т е п л и й, п л е ч е та ін.).

Михальчук про ці особливості пише: „Все приведенные особенности малорусского наречия очень древни, и ими оно отличается не только от великорусского, но и от белорусского наречия, сближаясь при этом более или менее с другими славянскими наречиями. А именно: а) особого рода переходами древнего **о**, а отчасти также и **е**, в другие звуки малорусское наречие сближается с наречиями западнославянской группы, в особенности с ляшскими (лужицкими и польско-кашубскими); в малорусском наречии, как и в западнославянских, такие изменения **о**, а также **е** (последнего почти только в польском и малорусском) вызваны долготой; малорусские изменения этого рода, как **о**, так и **е**, в особенности последнего, получили гораздо более широкое и совершенно своеобразное развитие; б) условиями перехода **е** в **о** (**'о**) малорусское наречие более сближается с польско-кашубским и лужицким, чем с белорусским и великорусским; в) совпадение **ы** и **і** в одном звуке и „отвердением" **е** малорусское наречие сходится с наречиями южнославянской группы и отчасти с чехо-словацкими и г) звуковыми отражениями по говорам древнего **ѣ** малорусское наречие более всего приближается к сербскому и отчасти к сло-

винскому; точно так же, как и в малорусском, сохранение звонких согласных более всего находит себе аналогий в сербских говорах" (стор. 177, 278). І далі, торкаючись історичного їх розвитку, Михальчук пише таке: „Конечно, различие всех этих звуковых особенностей в малорусском наречии совершилось самостоятельно и во многом шло, несомненно, иными путями, чем в других указанных славянских наречиях" (стор. 178). Але для Михальчука в даному разі „является весьма характерным самый факт бо́льшего сближения в этом отношении малорусского наречия с иными славянскими наречиями, чем с двумя другими русскими" (ibid.).

Після праці К. Михальчука появу праці Ю. Шереха, присвяченої спеціяльно проблемам формування білоруської мови, треба розцінювати як дальший етап в шуканні нових методологічних шляхів. Ми маємо на увазі його монографію, що вийшла недавно в виданні Лінґвістичного Гуртка в Нью-Йорку: Yury Šerech. Problems in the Formation of Belorussian. Monograph № 2. Supplement to „Word", Journal of the Linguistic Circle of New York, Vol. 9, December 1953. New York.

Хоч праця Ю. Шереха присвячена спеціяльно білоруській мові, проте вона обсягом поставлених автором проблем охоплює й інші східньослов'янські мови, зокрема й українську мову. Ю. Шерех у цій своїй праці цілком відмовився від традиційної в мовознавстві думки про існування до початку історичних часів однієї східньослов'янської мови („Old Russian"), як, з другого боку, він відмовився також і від думки про існування в ті часи трьох окремих східньослов'янських мов. У цім питанні Ю. Шерех зайняв своєрідну позицію: він говорить про конфіґурацію діялектних груп, що з них, внаслідок перегрупувань у зв'язку з історичними подіями Східньої Европи, розвинулись три сучасні східньослов'янські мови.

Ю. Шерех встановлює такі чотири діялектні групи, що, на його думку, існували в доісторичні часи східньослов'янських мов: новгородсько-суздальська, полісько-рязанська, київсько-поліська і галицько-подільська. З цих чотирьох діялектних груп пізніше, мовляв, і розвинулися сучасні три східньослов'янські мови: російська, білоруська, українська.

Так, перед початком історичної доби витворилась діялектна група, яка займала досить широку територію — приблизно простір від Пскова на півночі до Менська на півдні і від Вільна на заході до Рязані на сході. Етнічно ця територія охоплювала південну групу кривичів, радимичів і в'ятичів. Цю територію автор умовно назвав полоцько-рязанською. З погляду лінґвістичного ця мовна територія характеризується наявністю балтій-

ського субстрату, що зберігся тут після колонізації цієї території.[1]

Північна група кривичів (новгородські слов'яни) не мала в собі балтійського субстрату. Натомість вона розвивалася на субстраті фінському. Цей фінський субстрат, що також був і на території колонізації в басейні долішньої Оки, служив кристалізації діялектної групи, що її автор умовно зве новгородсько-суздальською.

На півдні ще в доісторичні часи витворилась київсько-поліська діялектна група. Етнічною базою цієї групи служили племена деревлян, полян, сіверян і дреговичів. Головною мовною особливістю цієї групи є виразна поліфтонгізація **о**, **е** в нових закритих складах.

Ще далі на південь існувала в доісторичні часи окрема діялектна група, що її автор зве галицько-подільською. За авторовою схемою, ця група в синтезі з південною частиною києво-подільської групи лежить в основі сучасної української мови.

Формування цих чотирьох діялектних груп Ю. Шерех ставить у зв'язок не тільки з колонізаційними рухами й різними етнічними субстратами, але й також зумовлює їх творення політичним перерозподілом території східніх слов'ян та приналежністю різних племінних груп до різних історичних держав. Все це зв'язане в автора з його основним поглядом, що до вказаних висновків він міг прийти тільки на підставі конфронтації мовних фактів з історичними фактами.

Дальше перегрупування цих чотирьох діялектних груп привело до утворення трьох східньослов'янських мов. Так, російська мова розвинулася з новгородсько-суздальської групи і східньої частини полоцько-рязанської групи. Білоруська мова утворилась із західньої частини полоцько-рязанської групи і з абсорбованої нею північної частини київсько-поліської групи. Українська мова утворилася з галицько-подільської групи і з північної частини київсько-поліської групи.

Як видно із схеми, поданої автором у кінці книги, процес перегрупування старих діялектних груп в сучасні східньослов'янські мови почався не пізніше XI століття і закінчився в XVI столітті. Причім, Ю. Шерех уважає, що характер формування білоруської мови був інший, ніж української і російської мов. Коли останні дві постали внаслідок органічного злиття двох окремих діялектних груп (українська мова — з галицько-подільської і південної частини київсько-поліської, російська — з новгородсько-суздальської і східньої частини полоцько-рязан-

[1] Порів. Я. Станкевич. Кароткі начырк.. (Веда, 1951, лютий-березень).

ської;причім, це злиття проходило через новоутворені перехідні говори синтетичного характеру, що стали потім основою творення відповідних літературних мов: центральні перехідні говори в Росії і південносхідні говори на Україні), то білоруська мова утворилась через поширення рис полоцько-рязанської діялектної групи на пасивні основи північної частини київсько-поліської групи. А що це поширення не зв'язане було з колонізаційними рухами, то й білоруська мова не має, мовляв, синтетичних діялектів. Навпаки, починаючи від центру в напрямі на південь, вона має поступове спадання білоруських рис і поступовий перехід їх до української мови. Білоруська мова, мовляв, основана на центральних білоруських діялектах і не виявляє ніяких важливих рис південнобілоруських діялектів.

Такий методологічний підхід Ю. Шереха до питання формування сучасних східньослов'ян. мов, як наслідку перегрупування чотирьох діялектних груп, привів автора до твердження про неможливість встановити точні мовні межі між цими мовами там, де вони постали внаслідок колонізації терену. На сході не можна, мовляв, провести виразної межі між білоруськими та південноросійськими говорами, бо первісно вони становили одність. На півдні так само не можна розмежувати перехідних говорів, не можна говорити про їх українську чи білоруську основу, бо первісно вони не були ні українськими, ні білоруськими в сучасному розумінні слова, а становили окрему діялектну групу, яка була пізніше абсорбована частково білоруською, частково українською мовами, а частково залишилася невиразною, мовно невизначеною.

IV

СТРУКТУРНИЙ ПРИНЦИП І МОВНА ТИПОЛОГІЗАЦІЯ

У попередньому розділі ми спинились докладніше на шуканні нових методологічних шляхів, які привели б нас до науково-правдивого вирішення проблеми формування східньослов'янських мов і зокрема української мови. Ми бачили вже, що ці шляхи накреслюються деякими дослідниками попередніх часів. Ще К. Михальчук відмовився „шукати характеристичности мови в її зовнішніх моментах" і „переносить питання в сферу структурних особливостей мови."[1] „Перенесення питання в площину структури мови і порівняння не просто складників мови, а співвідношень і функцій складників мови, — ось те нове, що принципово відрізняє Михальчука від його сучасників".[2] Цей внутрішній підхід до питань мови, до її структурних особливостей дав можливість Михальчукові значно глибше підійти до питання формування слов'янських мов, ніж це робили його сучасники.

Нині лінґвістична наука не може вже задовольнитися самим тільки історизмом, що його трималася молодограматична школа. В центрі уваги сучасних славістів стало структурне вивчення мови. Дослідження таких структурних законів фонологічної системи голосних звуків і звукової системи взагалі стало нині незаперечним фактом.[3] Не тільки статична описова граматика, але й також історична граматика, історія мови може користуватися цими структурними законами. Один із основоположників фонологічної школи Н. Трубецкой надає великого значення дослідженню фонологічних структурних законів. „При поясненні алфавіта давніх вимерлих мов, при теоретичній реконструкції давньої стадії розвитку звуків, при визначенні споріднености хронології певних звукових змін, — для всього цього, — каже Трубецкой, — знання фонологічних структурних законів оберігає дослідника від багатьох помилок."[4]

Звідси випливає важливість типологічного підходу до вивчення мовних явищ чи структурних особливостей мови. Власне,

---

[1] Ю. Шерех. Кость Михальчук. УВАН. Вінніпеґ, 1953, стор. 28.

[2] Там же.

[3] Див., наприклад: Roman Jakobson. Remarques sur l'évolution phonologique du russe comparée á celle des autres langues slaves. Prague, 1929.

[4] N. Trubetzkoy. Zur allgemeinen Theorie der phonologischen Vokalsysteme. Travaux du cercle linguistique de Prague. Prague, 1929, № 1, 65.

ці структурні особливості становлять певні типи. Таке порівняльне досліджeня типів робить велику послугу зокрема в реконструкції давньої стадії розвитку якоїсь мови. Так, напр., кашубська мова первісно належала до польського типу; генетично вона в близькій спорідненості з польською мовою. Але через те, що вона увійшла в коло східньоморських мов (швед., норвезьк., естон., лотиськ., литов., дол.-німецьк.), розвинулася, як і в інших мовах, т. зв. політонія (про це далі), і кашубська мова почала в засаді відрізнятися від польської мови. Одночасно через утрату палятальности консонантів вона стала, протилежно до польської мови, радикально вокальною мовою.[1]

Це дало підставу дослідникам говорити про типологічну одність слов'янських мов у минулому. Розпад цієї одности привів далі до утворення нових типів. Нині серед фонологів панує думка, що засадничий розпад типологічної одности слов'янських мов стався в зв'язку з занепадом слабих глухих **ъ, ь**.Тобто порушений був закон відкритих складів, що лежав в основі цієї типологічної одности, внаслідок чого утворились нові закриті склади. Інакше кажучи, стався структурний розрив типологічної одности, і утворились нові типи мов. Отже, саме в добу занепаду слабих глухих **ъ,ь** утворились нові головні мовні типи. Таких головних типів два: 1) в о к а л ь н и й, що характеризується максимальною диференціяцією вокалів, і тому цей тип ще зветься п о л і т о н і ч н и м; 2) к о н с о н а н т н и й, що характеризується максимальною диференціяцією консонантів, і це привело до паляталізації консонантів.[2] До другого типу дається залічити головним чином мови російську і польську,[3] до першого — всі інші (розуміється, за винятком усяких можливих діялектних відхилень). Ті мови, що були посередині між цими двома, так би мовити, „полярними" типами, мали тенденцію за час свого розвитку бути підо впливом то з одного, то з другого боку. До цих мов належить саме словацька мова,[4] а також можливо, частково й білоруська мова.

---

[1] Див. A. I s a č e n k o. Versuch einer Thypologie der slavischen Sprachen. Linguistica slovaca. Bratislava, 1939-1940, I-II, S. 74.

[2] A. Isačenko. Op. c. 75.

[3] Акад. Л. Щерба звернув увагу на розвинену консонантну систему абхазької мови: „Богато развитая система согласных фонем некоторых кавказских языков, напр., абхазского, имеет своим кореляитом бедность их системы гласных вплоть до потери этими последними самостоятельного фонетического значения". Л. В. Щ е р б а. Очередные проблемы языкознания. Изв. АН. СССР. Отдел. литер и языка, 1945, т. IV, вып. 5.

[4] A. I s a č e n k o. Op. c. 74-75. Цікаво, що фонологічна географія за типологічним принципом встановлює деякі окраїнні типи, як це видно із статті Но-

Коли ж саме відбувся цей занепад слабих глухих **ъ**, **ь**, що спричинив утворення нових мовних типів?

На це питання ми не маємо ще остаточної відповіді в славістиці. Так, Ф. Фортунатов (Краткий очерк сравнительной фонетики индоевропейских языков. Петр. 1922, ст. 101) твердив, що в епоху розпаду праслов'янської мови глухі **ъ**, **ь** становили вже два види т. зв. „іраціональної кількости", залежно від позиції в словах — слабій і сильній. У сильній позиції глухі **ъ**, **ь** вже в житті окремих слов'янських мов перейшли в голосні „повної кількости". У слабій позиції вони в окремих слов'янських мовах були втрачені, якщо були не під наголосом і якщо цій утраті не ставав на перешкоді вплив певних звуків чи звукосполучень. Отже, занепад глухих Фортунатов переносить на ґрунт окремих слов'янських мов.

А. Шахматов (Очерк древнейшего периода истории русск. языка, 2-3) занепад глухих зв'язує з характером довгости попереднього голосного **о**. Це **о** перед складом з глухими **ъ**, **ь** в розумінні Шахматова має бути напівдовгим. На підставі більшости слов'янських мов це півдовге ô Шахматов зводить до праслов'янської мови, де воно було в позиції перед глухими **ъ**, **ь** та **і** нескладовим. Це стверджують, на його думку, мови: серб. (**до͡м, мо͡ст, но͡с, во͡з, мо͡**_j_), словін. (_no͡s, vo͡z, tvo͡j_),польськ. (_Bóg, wóz_), чеськ. (_Bůh, dům_), гор.-луж. (_k̦óń_, Bôh) та ін., де внаслідок занепаду глухих з півдовгого ô розвинулось довге ō. Правда, це довге _ō_ могло розвинутись з **ŏ** короткого в окремих слов'янських мовах у зв'язку з занепадом глухих **ъ**, **ь** (саме в них, а не в праслов.). Але більш імовірним для Шахматова є припустити два моменти в розвитку довгого _ō_ в окремих слов'янських мовах: перший момент Шахматов відносить до праслов'янської мови, де **ŏ** (коротке) > _ô_ (півдовге) в позиції перед складом з глухим голосним; другий момент він відносить до окремих слов'янських мов, де _ô_ (півдовге) > _ō_ (довге) через утрату в наступному складі глухого голосного.

Що дійсно не можна обійтись без припущення цих двох мо-

вака (L. Novak. Slovenské a podkarpatoruské nárečia vo svetle europskej fonologickej geografie. Linguistica slovaca. I-II, Bratislava, 1939-40, ст. 104). На думку Новака, найяскравіший окраїнний характер мають українські карпатські говори, що разом з польською, сх.-словацькою і ляським діялектом чеської мови визначаються своєю м'якісною кореляцією „на самому краю евразійського язикового комплексу, який взагалі збігається з територією СРСР", тоді як сусідня область русино-угро-німецька, крім східних (молдавських) румунських говорів, з більшістю чеських і словацьких говорів належить уже в цьому пункті до европейської групи мов, якій тепер фонологічне поняття кореляції в системі приголосних цілком чуже, крім невеличких винятків (ірляндська мова).

ментів, Шахматов посилається на українську мову: укр. *pop (звідки згодом — п у͡о п, п у п, п ӥ п, п і п) не можна пояснити з спільноруського p o p з коротким відкритим **о**, бо, напр., спільноруське k o r o l ь, m o r o z (де **о** останнє нове) не перейшли в україн. *k o r i l, *m o r i z, а збереглись у формі k o r o l, m o r o z. Отже, укр. п і п, на думку Шахматова, може сягати спільноруськ. и праслов. p o p ъ з ō (довгим) або ô (півдовгим). Перше припущення Шахматов зараз же відкидає

через короткість **о** в серб. і словін. p ȍ p, спиняється на другім. В окремих слов'янських мовах ō вказаного походження було закритим: це видно, мовляв, з розпаду його в цих мовах на u͡o звідси він робить висновок, що закритим було і півдовге ô, яке упереджувало довге ō. Отже, виходить, за Шахматовим, що занепад слабих глухих **ъ, ь** відбувся на ґрунті окремих слов'янських мов, як це саме твердив і Фортунатов.

Е. Будде (Русский язык. РФВ. 1913, т. LXIX, стр. 19-20) думає, що занепад глухих **ъ, ь** в кінці слів почався в праслов'янську епоху, як це видно з того, що ні одна слов'янська мова не зберегла, мовляв, голосного в цих складах. До кінця IX ст. в староболгарській мові ці звуки не існували, про що свідчить факт винаходу літер **ъ, ь** та графіка старослов. пам'яток. З тих самих пам'яток видно, що в вимові глухі **ъ, ь** почали зникати в кінці і в середині слів. Занепад глухих **ъ, ь** різко відбився в слов'янських мовах на долі сусідніх звуків. Це видно вже в Остр. єв. 1056 р.[1]

А. Лескін (A. Leskien. Grammatik der serbo-kroatischen Sprache. Heidelberg 1914, S. 106) про сербо-хорватську мову говорить, що занепад глухих в кінці і в середині складів такий давній, як давня сербо-хорватська мова взагалі. Коли в давніх пам'ятках глаголицьких і кирилицьких глухий **ь** ще вживався, то тільки за церковнослов'янською традицією. Тобто виходить, що слабі глухі **ъ, ь** зникли або на початку існування сербо-хорватської мови, або перед тим.

Я. Розвадовський (J. Rozwadowski. Historyczna fonetyka. Encyklopedja Polska.. Том I, ч. I, 1915) на ґрунті польської мови про занепад глухих **ъ, ь** пише, що „trudno dokładnie oznaczyć, w każdym razie koło r. 1100 było ono już faktem dokonanym we wszystkich pozycjach", як це видно з Булли 1136 р.: Brdouo, Dambbnica, Tmina та ін. (стор. 340). В іншому місці Розвадовський пише, що занепад глухих можна датувати на підставі хронік і документів 900 роком. Та все ж таки він не певен: „wniosek na takim materjale oparty,

---

1 Див. L e s k i e n. Handb. 1905, стор. 24-30. Також: М. К о з л о в с к и й. Исследование о языке Остром. ев. (Исслед. по русск. языку. АН, т. I, Спб. 1895, стр. 37-47).

nie może być pewny" (стор. 342). Польське **о** перед складами з глухими **ъ, ь** було спочатку коротке, а потім під кінець праслов'янської епохи, в кожнім разі в епоху праляську в певних умовах „uległa wzdłużeniu, przeradzając się na gruncie polskim w t. zw. pochylone ó "(стор. 397).

Ф. Травнічек (F. Travniček. Příspévci k českému hlaskoslovi. Spisy filologické fakulty Masarykovy university v Brne, č. 16, 1926) піддав критиці погляд Ґебауера на хронологічне відношення занепаду глухих **ъ, ь** до „стягнення голосних" (stahovàni), тобто злиття двох голосних, розділених j-м в один. Травнічек відкинув штучну теорію Ґебауера і для хронологічного співвідношення між занепадом глухих і стягненням голосних притягає дані старослов'янських пам'яток. А що в старослов. пам'ятках стягнені форми прикметників зустрічаються поряд з нестягненими, то Травнічек робить висновок, що „v dobe kolem r. 900 bylo stahovàni již v začatcich", і приблизно одночасно з цим почався занепад глухих. Таку ж одночасність обох процесів Травнічек припускає і для інших слов'янських мов.

Н. Трубецкой (К вопросу о хронологии стяжения гласных. Slavia, 1927, R. VII, S. I, стор. 805-807) не згоджується з висновками Травнічка на тій підставі, що в давніх старосл. пам'ятках південної (македон.) редакції слабі глухі писалися за традицією, коли в живій мові писарів вони давно зникли, і тому не можуть служити доказом одночасного процесу занепаду глухих **ъ, ь** з процесом стягнення голосних, з чим згоджується й Д. Бубріх (Северно-кашубская система ударения. Изв. Отд. русск. языка, XXVII). Трубецкой це явище приймає тільки для західньослов. мов і то з такою хронологією, що спочатку відбувся процес стягнення голосних, а тоді вже — занепад глухих, як про це, мовляв, свідчить зокрема чеська мова в суфіксах — stvie (нч. — stvi), що сягає праслов. *-ьstvьje. Коли б занепад глухих стався до втрати міжголосного -j- і до стягнення голосних, то *-ьstvьje дало б у чеській мові -estvi, а не -stvi.[1]

Ми не будемо перелічувати далі думок і поглядів інших славістів,[2] бо й цього досить, щоб бачити, що питання занепаду

---

[1] Докладніше про історію глухих у давніх сх.-слов. мовах див. у праці: И. Фалев. О редуцированных гласных в древнерусском языке. Язык и литература, II, вып. I. 1927. стр. 111- 112.

[1] Хібашо вкажемо ще на працю шведського славіста Фалька (Dneproforsarnamn i kejsar Konstantin VII Porfirogennetos' De administrando imperio av Knut-Olof Falk. Lunds Universitetets Arsskrift. N. F. Avd. I. Bd. 46, Nr. 4. Slaviska Institutet vid Lunds Universited. Slaviska och baltiska studier. I. Lund, 1951), де він, з'ясовуючи грецькі написання назв Дніпрових порогів, власне, досліджуючи їх етимологію, прийшов мимохіть до висновку, що назви Дніпрових порогів мають риси давньої української мови. Він ствердив, що слабі ъ, ь уже в 950 році зникали, посилаючись також на Розенфельда (РФВ, XLI, 169),

слабих глухих ъ, ь досі не розв'язане в славістичній науці. Занепад глухих учені здебільшого переносять на ґрунт окремих слов'янських мов,відриваючи таким чином від загальної системи розвитку глухих ъ, ь, що безперечно належить до епохи слов'янської одности. І в цьому відношенні фонологічна метода розкриває нам уже нові шляхи дослідження цього питання. Вияснюється, що занепад глухих, процес, що мав у своїй основі певні фізіологічного характеру умови, порушив собою праслов'янський закон відкритих складів, а це призвело кінець-кінцем до розпаду типологічної одности слов'янських мов і утворення нових мовних типів. Дальші процеси, викликані занепадом слабих глухих ъ, ь, відбувались уже на ґрунті окремих слов'янських мов, як напр., процес рефлексації основних **о, е** в нових закритих складах, що в різних слов'янських мовах і навіть в різних діялектах тієї самої мови відбився по-різному. Але первісний поштовх до цих процесів був даний ще в епоху слов'янської одности.[1]

Вище ми вказали вже, що занепад слабих глухих ъ, ь спричинив порушення закону відкритих складів і утворення двох мовних типів: вокального і консонантного. Російська мова, як уже сказано, належить до консонантного типу, українська — до вокального. Щождо білоруської мови, то вона тільки частково

Маєр-Лібке (Historische Grammatik der roman. Sprachen, 32) і Бузука (Нариси історії української мови, 39), що вказують на деякі випадкові написи в пам'ятках XI ст. на Україні і на їх основі приходять до висновку, що глухі у вимові переписувачів зникли вже в ті часи (стор. 112). До тих же часів він відносить і фонетичний процес, викликаний занепадом глухих, процес зміни основних *о, е* в нових закритих складах. Це саме Фальк ствердив пізніше в статті „До назв Дніпрових порогів у Константина Багрянородного" (Україна, ч. 8, Париж, 1952, стор. 631-632), відповіді на рецензію Ю. Шереха (Україна, ч. 5, 1951). „Мені здається, — пише він, — що не є надто сміливим вважати, що занепад цих голосних у слабих складах в українській мові відбувся вже близько 950 років, тим більше, що такий мій погляд підтверджується різними випадковими написаннями найдавніших пам'яток на Україні близько 1070 р., а також грецькою транскрипцією в царя Константина." В цім місці він полемізує з Ю. Шерехом, який твердить в рецензії („Україна", ч. 5, стор. 328-329), що глухі в українській мові в 950 році ще існували. Див. ще „Україна", ч. 10.

[1] Дуже влучно висловився з приводу слов'янської одности, виставляючи певні критерії цієї одности, Мейе (Meillet. Le slave commun. Paris, 1924). Мейе каже, що однiсть виявляється не в тому, що слов'янські мови мали давні спільні форми, а в тому, що в цих мовах (тоді ще може діялектних П. К.) відбувалися однакові зміни в усіх чи, принаймні, в більшості з них. Напр.: занепад глухих ъ, ь, заміна аориста формою зложеного минулого часу на *-лъ* тощо. І теперішня подібність слов'янських мов залежить у великій мірі від того, що вони, мовляв, розвивалися рівнобіжно і зазнавали подібних змін. Див. рец. Є. Тимченка „Україна", кн. 1-2, Київ, 1925, стор. 183.

могла б належати до консонантного типу через непослідовну паляталізацію приголосних. Напр., паляталізація приголосних перед **е, и (і)** (д а м я н е, у п я т н і ц у, р у ч н і к), але цілковита диспаляталізація **р, дж, ж, ч, ш** (ш ы р о к а й, м я ж ы, г а с п а д а р а, в а р у в я ч э р у), диспаляталізація губних **б, п, м** перед йотованими голосними, в кінці слів і перед приголосними (с ь ц е п, с я м' я, б' ю, п' е м а л а ч к о).[1]

В російській мові паляталізація приголосних цілком послідовна, обіймаючи собою всі групи приголосних. В українській мові, навпаки: диспаляталізація приголосних перед **е, и**, диспаляталізація **б, п, в, м, ж, ч, ш** і частково **р**. З другого боку, українська мова (частково й білоруська) багата на політонію, що проявляється особливо в численних рефлексах давніх **о, е** в нових закритих складах та в рефлексах **ѣ**, чого немає в російській мові (тут порушення закону відкритих складів цілком інакше відбилось на дальших, зв'язаних з цим порушенням звукових процесах).[2]

---

[1] Див. Проф. Др. Я. С т а н к е в и ч. Падручнік крывіцкае (беларускае) мовы. Реґенсбурґ, 1947, стор. 31, 32, 38.

[2] Див. P. K o v a l i v. The Problem of the Typology of the Slavonic Languages. The Slavonic and East European Review, Vol. XXXIII, № 80, 1954, University London. Див. ще Т. П. Л о м т е в. Белорусский язык. Изд. Моск. ун-та, 1951, стр. 12, 13.

КІЛЬКА МЕТОДОЛОГІЧНИХ УВАГ

В науковій літературі існували і тепер існують твердження, основані на більшій чи меншій кількості спільних прикмет (найчастіше фонетичних), і на підставі цих прикмет (напр., повноголосся) робилися висновки про спільне походження східньослов'янських мов з гаданої, ніякими фактами не засвідченої „спільноруської прамови". А всі інші, не спільні прикмети, властиві кожній мові окремо (напр., україн. **і** з **о**,**е**; білоруськ. акання; рос. **г**, **к**, **х** зам. **з**, **ц**, **с**; втрата клич. форми) розцінювалися як пізніші явища, що розвинулися на ґрунті окремих східньослов'янських мов у процесі їх дальшого розвитку.

Так, ще П. Лавровський у своїй праці „Обзор особенностей малорусского наречия" додержувався принципу шукання в українській мові спільних прикмет з іншими слов'янськими мовами. Це дало йому підставу твердити, що українська мова розвинула в собі „такі своєрідні прикмети, як і інші слов'янські мови", і що між цими рисами багато є таких, які безперечно дають їй право на таке ж самостійне місце, яке займають інші слов'янські мови". Українська мова, на думку Лавровського, є в близькій спорідненості з російською, а з другого боку, також і з сербською мовою на підставі деяких спільних прикмет.

Цю явно методологічно хибну позицію Лавровського підкреслив П. Житецький (Очерк звуковой истории, 11), вказавши йому на те, що він підбирає неістотні прикмети української мови, обминаючи такі з них, які становлять головну її особливість. Таким засобом, — каже Житецький, — можна зробити що завгодно; можна навіть доказати близькість української мови до чеської. Потім таки справді виявилось, що частина з тих спільних прикмет, що їх Лавровський приписав сербській мові, властива також і чеській мові. Таких прикмет Житецький налічив дев'ять, спільних українській, сербській і чеській мовам. Але чи випливає з цього, що всі згадані мови перебувають між собою в якійсь близькості? Звичайно, ні!

Отже, принцип схожости, що його клали в основу своїх дослідів учені, методологічно зовсім себе не виправдав. Слушно завважує Житецький, що вказівка на схожість може бути одним із засобів наукового дослідження, але в жоднім разі не вичерпує собою всіх засобів наукової аналізи.[1] Це саме стверджує

[1] Ор. с. 158

й Е. Карський (Обзор звуков и форм белорусской речи. М. 1885), вказавши на те, що взагалі у вирішенні питання спорідненостиr мов „необходимо рассматривать их всесторонне, чтобы, увлекшись чертами сходства, не пропустить черт различия и не предположить ближайшего родства там, где есть только случайное совпадение, или же заимствование" (ст. 158). Виходячи з цих цілком правильних методологічних застережень, Карський у відношенні зокрема до білоруської мови зазначає, що „и белорусское наречие должно считаться самостоятельным".[1] Це він умотивовує такими даними: „Совокупность его (білоруськ. мови П. К.) характерных черт не повторяется ни в одном славянском языке; не говорим мы уже о южном говоре великорусском, в котором встречаются только кое-где отдельные особенности белорусского говора. Эта их спорадичность самым красноречивым образом говорит об их происхождении — заимствовании из белорусского, которому эти черты присущи во всем его составе" (ib.). І далі, ідучи за Житецьким (Очерк звуковой истории, стор. 256), Карський каже, що в білоруській мові „гораздо более оригинальности, так как в нем есть и такие черты, которые встречаются не в великорусских говорах, а только в наречии малорусском и притом черты, трудно поддающиеся теории заимствований" (ib).[2]

Спільні прикмети в сусідніх мовах, хоч би їх (цих прикмет) було й багато, не можуть бути доказом одности, коли в цих мовах є особливі риси, що відрізняють одну мову від одної як окремі системи.[3] Напр., такі своєрідні прикмети української мови, як: м'яке **ц** (<*ć), **ов** (<*ъl, *ьl) **і** (<*о,е в нових закритих складах), **и** (<*у,і), **і** (<*ѣ), яких немає в російській і білору-

---

[1] Вище ми вже вказали на те, що деякі вчені не вважали білоруську мову за окрему мову, а за наріччя російської (з погляду одних) або української (з погляду других).

[2] Проте, на таких же методологічно хибних позиціях стоять і деякі сучасні славісти, які, додержуючись групової теорії, щоб довести одність структури і внутрішніх законів розвитку східньослов'янських мов, вдаються до старого засобу пояснення деякими змінами, спільними для східньослов'янської групи мов. До таких спільних змін, напр., В. Г. Орлова (Развитие русского языка и история народа. Вопросы языкознания, 1953, ч. I, стор. 62) зaлічує такі фонетичні процеси, як: занепад слабих глухих та зміна сильних глухих в *о, е*; сполучення *ър, ьр, ъл* та ін. фонетичні і деякі морфологічні й синтаксичні процеси.

[3] На це вказує також російський історик В. Мавродин (Древняя Русь. Огиз. 1946): „Общность древних восточнославянских языков не была их тождеством. Диалекты восточных славян отличались друг от друга, и это отличие было не только результатом сохранения каких-то черт древних языков доисторической поры, из которых в эпоху глубокой древности сложились протославянские языки, тесно связанные между собой общими исходными формами, главным образом, вследствие дробления славянской речи на диалекты" (стор. 91-92).

ській мовах; або спільні прикмети в україн. і білоруськ. мовах, як: **и** (<*ъ, ь перед j), **ри, ли** (<*rъ,rь, lъ, lь), **в-у, і-й** на початку слова, яких немає в російській мові.

Цікаві думки щодо цього подає П. Бузук у статті „Взаємовідносини між українською та білоруською мовами".[1] Бузук твердить, що спільність прикмет між сусідніми мовами ще не доказує, що ці мови вийшли із спільного джерела. Тому, на його думку, навіть важко робити будь-яку клясифікацію слов'янських мов, і саме визначення меж для окремих мов — умовне, зокрема між білоруською і українською мовами.[2] Він припускає думку, що на території т. зв. перехідних говорів білоруської і української мов могла б виникнути нова мова, якби там утворився культурно-політичний центр, чим, мовляв, пояснюється той факт, що О. Курило в своїй праці „Фонетичні і деякі морфологічні особливості говору с. Хоробричів" „навмисне не визначає, якої національности мешканці цього села, бо вважає цю говірку за переходову; але що сама людність Хоробричів (і сусідніх сіл теж) зве себе литвинами, ми, — каже Бузук, — повинні, певна річ, відносити його до Білориси", з чим, мовляв, погоджується й О. Курило в усній розмові з Бузуком (сторін. 425).[3]

Основною рисою, що відрізняє білоруську мову від української, Бузук уважає м'якість приголосних перед **е, и** та акання: „Коли ми, — каже він, — проведемо межу на підставі твердости чи м'якости приголосних перед **е, и**, тоді ми повинні будемо до білоруської мови зачислити говори (з дзеканням) Турова (кол. Мінськ. губ.) і Заблудова (Грод. губ.), що їх зразки надруковано в „Хрестоматии по малорусской диалектологии" Дурново (стор. 22-23, 28-29)" (Ор. с. 425).[4] Дурново основною рисою бі-

---

[1] Записки Історично-Філологічного Відділу УАН., кн. VII-VIII, 1926, ст. 423.

[2] Див. І. Сидорук. Проблема українсько-білоруської мовної межі. Slavistica. Праці Інституту Слов'янознавства УВАН 3, 1948, ст. 5. Також: Jury Šerech. Zur Frage der Ukrainisch-Weissruthenischen Sprachgrenze. Orbis. Bulletin International de Documentation Linguistique. Tome II, № I, 1953, Louvain, page 40.

[3] Порівн. ще: П. Бузук. К вопросу о составлении диалектологической карты белорусского языка. Сб. статей в честь А. Соболевского. Ленинград 1928, стр. 316. Ясна річ, що Бузук тут значно перебільшує, коли надає такого великого значення політичним центрам там, де немає на це достатніх даних. Невеличка територія перехідних говорів між україн. і білоруськ. мовами, хоч би навіть з своєрідними мовними особливостями, ніяк не може бути підставою для творення окремої національної мови.

[4] Не диво, що І. Зілинський у статті „Львів чи Заблудів" (Стара Україна, 1924 р., II-V, Львів, стор. 58), обмірковуючи питання про приналежність Заблудова, прийшов до висновку, що „для остаточного вирішення питання про приналежність Заблудова до української території" покищо немає потрібних підстав, і взагалі „не-

лоруської мови вважає той тип а к а н н я, при якому и з'являється в переднаголошеному складі тільки при наголошеному голосному нижнього піднесення. Шахматов мав інший критерій: зважаючи на те, що в білоруській мові відсутнє т. зв. неорганічне зм'якшення к, він проводить межу білоруської мови і південновеликоруських говорів далі на Захід.[1]

На цей факт звернув увагу і Р. Аванесов у статті „Учение о языке и диалекте".[2] Він пише таке: „Такие современные национальные языки, как русский, украинский и белорусский, по своему грамматическому строю и основному словарному фонду значительно ближе друг к другу, чем, например, диалекти немецкого языка, и, тем не менее, первые образуют разные языки, а вторые остаются диалектами одного языка".

Другою з помітніших методологічних помилок є змішування понять етнічного з політичним. Саме через це змішування понять панувало досі хибне твердження про мовну одність. Ототожнення поняття етнічного з політичним приводило до хибних висновків у питанні мовної одности: мовну одність часто базували на політичній одності, а не на етнічній. Такого погляду, наприклад, дотримувався Нідерле, який уявляв собі давню Русь не як політичну організацію, а швидше як етнічну одиницю, що об'єднувала східньослов'янські племена. Він пише, що автор київських „Повістей временних літ" „všeshny ruské kmeny, severní i

---

можливо розмежувати единою лінією українські й білоруські говори".

[1] Н. Д у р н о в о. Диалектологические разыскания в области великорусских говоров. Труды Московской Диалектол. Комиссии. Вып. 6, 7. Р. Якобсон, полемізуючи з авторами „Опыта диалектологической карты русского языка", які виразно розмежовують окремі діялекти, твердить, що по суті то межі не діялектів, а окремих фонетичних ознак, причім, межі окремих ознак далеко не спадаються з першими (діялектами). Поділ північновеликоруського наріччя на карті в дійсності, як твердить Якобсон, зводиться до картографування долі наголошеного *ѣ*. Поділ південновеликоруського наріччя зводиться до картографування долі переднаголошених голосних нижнього і середнього піднесення. Цілком умовно, на думку Якобсона, обмежено середньовеликоруське наріччя. Його південною межею вважається межа вибухового і фрикативного *г*, його північною межею вважається межа переходу переднаголошеного *о* в *а*.

Якобсон не визнає середньовеликоруського наріччя за перехідне між північним і південним. „Самое определение средневеликорусского наречия, — каже Якобсон, — как севернорусское с южнорусским наслоением рисковано, ибо остается под вопросом, имеем ли мы право говорить о влиянии южновеликорусского наречия на смежные северновеликорусские говоры непосредственно, или же имелся на лицо лишь приток южновеликорусских элементов в Москву, сказавшийся на московском говоре, и вслед за тем уже не южновеликорусское наречие влияло на северновеликорусское, а московский говор ассимилировал себе окрестные диалекты, быть может, независимо от их происхождения". Див. Р. Я к о б с о н - П. Б о г а т ы р е в. Славянская филология в России за годы войны и революции. „ОПОЯЗ". 1923, стр. 12-13.

[2] Вопросы языкознания в свете трудов И. В Сталина. Изд. Моск. ун-та, 1952.

jižni, o všechny je jich jazyky shrnoval v XI st. v pojem jednoho nàroda, jedne Rusi".[1]

Насправді ж „Русь" — це державне поняття, а не етнічне. Про це свідчать такі слова Несторового літопису: „Се бо токмо словѣнескъ языкъ въ Руси: поляне, деревляне, новгородцы, полочане, дреговичи, сѣверяне, бужане... волыняне", де виразно вказується на ті слов'янські племена, що входили до складу Руси.[2] Так розумів значення „Русь" і Бодуен де Куртене, додержуючись методологічно правильних засад. Він твердив, що коли ми говоримо про слов'ян руських, чи „русів" взагалі, то лише в тому розумінні, що назва „Русь" — це синонім терміну „слов'яни східні", у відмітність від слов'ян західніх, північнозахідніх.[3] Бодуен де Куртене чітко відрізняв поняття політичної одности від поняття етнічної одности. Такої етнічної одности тоді не було, і тому в нього виходили цілком правильні висновки зокрема щодо української мови.

Митрополит Іларіон (проф. д-р І. Огієнко) в своїй згадуваній уже „Історії української літературної мови" (Вінніпеґ, 1950, стор. 26-27) пише таке: „Україна, що тоді звалася Русь, під своєю державою об'єднала в IX-X віках увесь слов'янський Схід, цебто народи: український, російський та білоруський, але це було об'єднання виключно державне, політичне і в жодному разі не етнічне й не мовне. До нашого державного об'єднання належали й неслов'янські племена. Дійсно, з України, з Руси (це була головно Київщина) пішла наша князівська династія Рюриковичів на північ, так що московські князі аж до 1613 року були, як знаємо, тільки з цієї династії. Але спільність князівської династії (в дійсності варязької) аніяк не свідчить про спільність племінну чи мовну, — український народ і українська мова пов'язана з народом російським і його мовою так само, як і з іншими слов'янськими народами і мовами. Державна єдність для розвитку мови — це чинник великої ваги, але не вирішальний, тим більше, що й сама ця єдність не була довгою, і в 1125 році по смерті великого князя Володимира Мономаха назавжди порвалася. Українська династія занесла з півдня на північ і свою державну назву Русь, а спільність держави зробила цю назву спільною для півночі й півдня вже вдавнину. Русь — це була тільки державна назва, до того можливо не своя, політичний термін, спільний спочатку на Сході для півдня й півночі, але

---

[1] Dr. L u b o r N i e d e r l e. Původ a počàtky Slovanů vychodnich, v Praze 1924, st. 144, 211.

[2] Див. С. С м а л ь - С т о ц ь к и й. Розвиток поглядів, стор. 62.

[3] I. Baudouin de Courtenay. Kilka ogólników o objektywnej i subjektywnej odrębności „Ukrainy" pod względem językowym, plemennym, narodowym i państwowym. Ювілейний Збірник НТШ, 1925, Львів.

головно для півдня, а не термін якоїсь племінної чи мовної спільноти".[1]

Таким чином, ми можемо говорити про політичну одність східнього слов'янства (принаймні, в Київський період), цілком застосовуючи для цієї одности й назву „Русь", як політичну назву. Але ми аж ніяк не можемо говорити про етнічну одність, бо етнічної одности ніколи не було на території східнього слов'янства, як не було в зв'язку з цим і мовної одности. Тим то методологічно не зовсім відповідає термін „древнерусский язык" з тим значенням, як його вживають російські лінґвісти. Так, наприклад, Р. Аванесов у статті „Учение о языке и диалекте в свете трудов И. В. Сталина по языкознанию" (Вопросы языкознания в свете трудов И. В. Сталина. Изд. Моск. унив-та, 1952, стор. 309-310) пише таке: „Для историка и историка языка восточнославянских народов несомненно наличие в Киевский период нашей истории русской народности и русского языка. Однако эти понятия имели в то время иное содержание. Они означали народность и язык, на почве которых впоследствии обра-

---

[1] Див. ще: Роман Смаль-Стоцький. The Origin of the Word „Rus'". Slavistica, № 6. П. Ковалів. До п'ятиріччя славістики. „Свобода". Нед. випуск, 1952, ч. 44. Також у праці цього ж автора: „Українська мова та її становище серед інших слов'янських мов. Slavistica, № 20, стор. 36.

Польський історик проф. Г. Пашкевіч у своїй праці про початки Київської Руси, що вийшла англійською мовою (The Origin of Russia) в Нью-Йорку 1954 року, тримається ще погляду, що від IX до XIV ст. ніякої української нації не було, бо, мовляв, згадки про „україну" в літописах XII-XIII ст. не покриваються сьогоднішньою територією і тому не дозволяють твердити, що вже в той час Україна була назвою народу. Тому, на його думку, історики українського народу не мають права включати в історію ці століття.

Це твердження викликало завваги українського історика П. Грицака: „Включаючи в українську історію і той період, коли наші предки себе українцями ще не називали, наші історики поступлять так само, як Пітер Блок, відомий голляндський історик, що не вагався свою історію Голляндії розпочинати від римських часів, як Анрі Пірен, який зробив це саме для бельгійської історії, як Йорга і Джуреску, що ті самі прийоми стосували до румунської історії. Всі ці історики не вагалися говорити про ту стадію в житті своїх народів, коли вони ще не називалися голляндцями, бельгійцями, румунами, як важливу й органічну добу в історії тих народів. Тому, що український народ не зобов'язує якась окрема система розвитку, відмінна від решти людства, не видно причини, чому саме українські історики не мали б права поступати так, як це роблять (виправдано) їхні чужинецькі колеґи. Тільки коли методологія історії як наука зміниться настільки, що голляндці почнуть писати свою історію від 1648 (Вестфальський мир), бельгійці — від 1831 (сепарація від Голляндії), румуни — від 1856 (Паризький конґрес), тоді можна буде очікувати, що українську історію будемо починати від, скажім, повстання Хмельницького чи що. Але тенденції розвитку історичної науки йдуть якраз у протилежному напрямі." П. Грицак Проф. Г. Пашкевіч про формування українського народу. Україн. літер. газета, 1957, ч. 8 (26).

зовались современные социалистические нации — русская, украинская, белорусская и их языки". Л. Якубинський у своїй „Истории древнерусского языка" (Москва, 1953, стор. 275) спеціяльно звертає увагу на цей термін: „Под термином „древнерусский язык" мы понимаем... совокупность тех областных (территориальных) диалектов, которые складывались и сложились на основе восточнославянских диалектов с разложением у восточных славян родового общества и развитием у них общества классового и политических об'единений." Якубинський все ж таки примушений був оговоритися, що цим терміном не покривається якесь абсолютне поняття: „Отсюда ясно, — пише він далі, — что мы не представляем себе древнерусский язык, как нечто абсолютно единое".

З цих цитат видно (а це ми бачимо в працях також і інших російських лінґвістів), що мова йде не про літературну мову, а про живу мову, про мову як систему, що має свої діялекти, з яких, мовляв, розвинулись пізніше сучасні східньослов'янські мови — російська, українська і білоруська.[1] Але чи могла існу-

[1] Про літературну мову довгий час панував погляд, а його особливо дотримувався А. Шахматов, що вона формувалась на основі староцерковнослов'янської і була спільною для всіх східніх слов'ян. Ще й тепер Митрополит Іларіон (Історія україн. літерат. мови, 1950, стор. 27-28) пише: „В 988 р. вел. кн. Володимир охрестив Київ, а потім почав хрещення й усієї своєї величезної Держави. Тоді ж розпочалася в Києві й наша літературна мова, і кн. Володимир далі ширив по всій своїй державі не тільки православну віру, але й літературну мову. І на півночі запанувала та сама літературна мова, що й на півдні, і вся ця літературна мовна спільність довго накидала в науці мильний погляд ніби й про однаковість народних мов. Церковнослов'янська мова була тоді літературною мовою для всього слов'янства, але з цього ніхто не стане твердити, що й народні мови були однакові." Про одну літературну мову говорить і історик Б. А. Рибаков (Образование древнерусского государства. Москва, 1955, стр. 39): „Дошедшие до нас памятники древнерусского языка X-XI вв. свидетельствуют о наличии единого литературного языка по всей территории восточных славян." Порів. ще: П. П. Плющ. Нариси з історії української літературної мови. Київ, 1958, стор. 14.

Але останнім часом на підставі найновіших дослідів цей погляд заперечується, вважається застарілим: мовляв, в основі ранньої письменности лежала не старослов'янська мова, а староруська. Причім, доводиться, що письменність у східніх слов'ян виникла значно раніше від XI ст. Сюди належать такі праці, як: акад. С. Обнорский. Очерки по истории русского литературного языка старшей поры, 1946; Д. Авдусин и Тихомиров. Древнейшая русская надпись. Вестник Академии Наук СССР, вып. 4, 1950; А. Арциховский. Новые открытия в Новгороде. Вопросы истории, 1951, ч. 12; Д. Лихачев. Предпосылки возникновения русской письменности и русской литературы. Вопросы истории, 1951, ч. 2; П. Черных. Две заметки по истории русского языка. Изв. Акад. Наук. Отдел литерат. и языка, 1950, ч. 15 та ін. Див. Л. Якубинский. История древнерусского языка, стр. 5-7.

З цього виходить, що й літературна мова не мала абсолютної одности на цілій території східнього слов'янства. Вона мала виразні льокальні кольорити, тим біль-

вати така одна мова? Чи міг існувати такий народ, носій цієї мови, як етнічна цілість? На це питання всі радянські лінґвісти дають однозгідну позитивну відповідь.[1] Але, на жаль, ці твердження не підперті науковими арґументами. У свій час найбільше попрацював над цим питанням А. Шахматов, але й він не дав нам ніяких конкретних доказів існування в передісторичні часи отієї гаданої мови, що нею він підпирав свою теорію „спільноруської односте". Навіть більше, Шахматов примушений був ствердити факт існування мовної диференціяції в період істричний, в Київський період. Інакше кажучи, Шахматов мовну однісць відносив до „спільноруської (доісторичної) доби", а за „староруської (історичної) доби" цієї односте, за Шахматовим, уже не було.[2]

Але в працях радянських лінґвістів послідовно твердиться, що ця мовна однісць існувала навіть в т. зв. „староруську добу".[3] Звідси й випливає термін „древнерусский язык", як штучно утворений термін, який вимагає від радянських лінґвістів навіть спеціяльного пояснення і який заступив нині вживаний раніше в радянськім мовознавстві куди зручніший з наукового погляду термін „старосхідньослов'янські мови".[4]

З цього всього випливає, що термін „древнерусский язык" з тим значенням, як його вживають радянські лінґвісти, — не науковий термін. Він міг би бути науковим, коли б його вживання обмежити лише до історії російської мови. У зв'язку з цим виникає питання: якого ж терміну мають уживати історики української і білоруської мов? Ставши на правильний методологічний шлях, історики східньослов'янських мов — російської,

ше з погляду її староруської основи Ще А. Кримський, полемізуючи в свій час із А. Соболевським, звернув увагу на те, що „вообще словарный материал киевской летописи отличается поразительной близостью к современному малорусскому." Див його „Филология и погодинская гипотеза", стор 101. У всякім разі найновіші досліди говорять не на користь „староруської односте", бо такої односте не було навіть і в літературній мові, а тим більше між живими мовами східнього слов'янства.

[1] Див. Л. П. Якубинский. Образование народностей и их языков Вестник ленинград. унив-та, 1947, ч. I, стр. 143-144; Р. И. Аванесов. Учение о языке и диалекте... Вопросы языкознания в свете трудов И. В. Сталина Изд. Моск. унив-та, 1952, стр. 299; В. Орлова. Ор. с 61 та ін.

[2] А. Шахматов. Очерк. V.

[3] В. Орлова (Ор. с. 61-62) з цим так зв. „языковым единством" зв'язує навіть „бытование в среде восточного славянства произведений устного творчества". Вона пише: „В условиях существования единой по языку восточнославянской народности эти произведения выступают как одно из средств поддержания языкового единства" (Ор. с.). Виходить, що в усіх східньослов'янських племен була одна усна народня творчість, творчість однією мовою. Це фантазія автора! Такої однієї народньої творчости не було, як не існувала й одна мова.

[4] Див. М. К. Грунський — П. К. Ковальов. Нариси з історії української мови. Львів, 1941.

української і білоруської — мали б виробити для наукового вжитку й відповідні терміни.[1]

---

[1] До речі, термін „русский" (зам. „российский"), що став уживатися з подвійним значенням: політичним („русское государство") і етнічним („русский народ"), звичайно з'явився після того, як з часів Петра I ввійшов до вжитку термін „Россия". Термін „білоруський", звичайно, зв'язується з давнім „Русь", а не з новим „Россія". Крім того, на території Київської землі з'явився термін „Україна", що заступив давніший термін „Русь", набравши політичного і етнічного значення. Вперше назву „Україна" зустрічаємо в Іпат. літопису під 1187 і 1213 рр. із значенням пограниччя і землі взагалі. Починаючи з XVI ст. це слово набрало офіційного значення цілої країни. Див. Митрополит Іларіон. Історія укр. літерат. мови, 39, 41, 43. Також: П. Ковалів Назва „Україна" та її походження. Слово Істини, 1951, чч. 4, 5. Докладніше про назву „Україна" див. Я. Рудницький. Термін і назва „Україна". 1951. Вінніпег. Звідси маємо термін „український", що заступив собою давніший термін, „руський" і набрав подвійного значення — політичного („українська держава") і етнічного („український народ").

VI

В СВІТЛІ МОВНИХ ФАКТІВ

І. Зміна О, Е в нових закритих складах

Така основна риса, як зміна **о**, **е** в нових закритих складах, що відрізняє українську мову від російської і білоруської мов[1] та взагалі від усіх слов'янських мов, чи не є одним з найбільших (якщо не найбільшим) доказів того, що формування української мови, як системи, сягає значно далі в давнину, ніж думав Шахматов, бо ранні пам'ятки не можуть бути свідченням тих складних фізіологічних, а може значною мірою фонологічних процесів, що відбувалися в мові давніх українських племен у зв'язку із зміною **о**, **е** в нових закритих складах ще задовго перед тим, як ця зміна могла тільки частково позначитись у ранніх пам'ятках,[2] як сама редукція глухих **ъ**, **ь** сягає значно далі вглиб старовини, ніж про це можуть свідчити ті ж самі ранні пам'ятки.[3] Досі усталений був погляд про так звану „замінну довготу" в українській мові ранніх часів, викликану занепадом слабих глухих **ъ**, **ь**, тобто подовження в попередньому

---

[1] Ще А. Соболевський (Опыт русской диалектологии, 2) відзначив різницю між українською й російською мовами ту, що „малорусское наречие сравнительно с наречием великорусским и белорусским имеет ряд особенностей". Докладніше про це він пише так: „Древнее (орфографическое) *о* в известных случаях (в слогах, за которыми когда-то следовал *ъ* или *ь*, или *и*, в историческое время, как гласные звуки, исчезнувшие из произношения) более или менее изменилось и звучит или как какой-то дифтонг, или как *у*, или как *і*, или как другой совершенно отличный от *о* звук. Напр., др.-русск. к о н ь в малорусском наречии звучит к у о н ь или к у н ь, или к і н ь, или еще как-нибудь иначе. Древнее (орфографическое) *е* в тех же случаях также более или менее значительно изменилось и звучит или 1) как те звуки, в которые перешло *о*; напр., т е т ъ к а (наше т ё т к а) превратилось в т ю о т к а, т ю т к а, т і т к а и проч.; или 2) как те звуки, в которые перешел древний *ѣ*; напр., др.-русск. ш е с т ь звучит ш і е с т ь (с дифтонгом *іє*), ш е с т ь, ш і с т ь". Порів. також Е. К а р с ь к и й. Обзор звуков и форм белорусской речи. Москва, 1885, стр. 158.

[2] Див. Н. Д у р н о в о. Славянское правописание X-XII вв. (Slavia, 1933-1934, R. XII).

[3] Див. А. Ш а х м а т о в. Исследование о двинских грамотах XV в. ОРЯС. АН. Исслед. по русск. языку, т. II, вып. 3. Спб. 1903, стр. 64. J. R o z w a d o w s k i. Historyczna fonetyka. Język polski i jego historja. Encyklopedja polska. Tom I, cz. I (1915), 339. В. П о р ж е з и н с к и й. Краткое пособие к лекциям по исторической грамматике русск. языка. Москва, 1920, стр. 82-83.

складі давніх **о**, **е**, що через стадію дифтонгів[1] перейшли потім в **і**.[2] Але ще К. Михальчук звернув увагу на той факт, що дифтонги типу $\widehat{\textbf{уо}}$ не могли розвинутися в українській мові в

---

[1] Термін „дифтонг" — традиційний термін у мовознавстві. Найновіші досліди наводять на думку дослідників у таких випадках уживати більш наукового терміну „поліфтонг", бо фактично дифтонгів, як таких, тепер уже майже немає: вони дуже швидко вимирають. Проф. К. Кисілевський, один із відомих українських діялектологів, у листі до мене від 24. травня 1958 року пише: „Признаюся, що слухав багато об'єктів з Полісся та Підляся і завжди чув монофтонги або поліфтонги, а ніколи дифтонги." Див. ще: Ю. Ш е р е х. Всеволод Ганцов і Олена Курило УВАН, Winnipeg, 1954, стор. 59.

[2] Від часів Міклошича й Потебні встановився в науці погляд, що в українській мові внаслідок занепаду слабих глухих *ъ, ь* основні *о, е* в нових закритих складах мінялися в напрямі до *і* (п і п, с і л ь, п і ч, к і н ь та ін.). Ці зміни відбувалися на підставі т. зв. подовження голосних, подібно як у польській мові відбулося так зване „ściešnienie głosek *a, o, e*". Цей погляд підтримали такі славісти, як А. Мейє (La slave commun, § 120, 121), Соболевський (Лекции, вид. 4, стр. 51), А. Шахматов (Очерк, 3. 5. 270-271), Т. Лер-Сплавінський (Rocznik Slawist. VII, 98-103; VIII, 212, 213), Н. Трибецкой (Zeitschr. für sl. Phil. I, 229-300) та ін.

Цю теорію далі повторив А. Томсон (О дифтонгизации *е. о* в украинском языке Сб. статей в честь акад. А. И. Соболевского. Ленинг̄р, 1928, стр. 318-322), тільки з іншим поясненням на підставі фізіологічних даних у зв'язку з новими звукосполученнями, що виникли внаслідок занепаду глухих. Насамперед він твердить, що голосні в закритих складах якраз коротші, ніж у відкритих, подруге, що, на його думку, „унаследованный из праcл. языка закон открытых слогов действует и теперь еще, и несомненно был в силе в древнерусском языке". Завдяки йому середні склади, що мали ъ, ь (о в ь ц а, т ь м ь н о т а) повинні були, в міру скорочення глухих, чимраз тісніше примикати до наступного повного складу і спричинили подовження голосного цього складу. Таким чином, подовжувались сильні ъ, ь і *е,о*. Після занепаду слабих глухих, сильні перейшли в *о, е*, а *о, е* подовжились в $\bar{o}\bar{o}$, $\bar{e}\bar{e}$. Процес такий: приголосні через занепад ъ, ь пересувались поступово вперед, поступаючись місцем попередньому голосному, що здовжувався, і *о, е* таким чином стали довгими. Тобто це він пояснює на підставі відкритих складів, а не навпаки. Докладніше він пише так: „Окончательному исчезновению конечних полугласных повидимому мешала унаследованная из праславянского языка структура слога, в которой основой служит гласный, а к началу гласного пристраиваются один или группа согласных. В таком слоге при исчезновении конечных ъ. ь предшествующие согласные лишились бы своей слоговой опоры в силу законаоткрытых слогов". В північноукраїн. подовження , мовляв, ішло повільніше і не досягло достатнього розвитку до часу, коли наступив динамічний наголос, а тому, мовляв, тут *о, е* дійшли дифтонгів тільки в наголошених складах, а в ненаголошених знову скоротились.

Порів. ще: А. Б е з к р о в н ы й. К вопросу о природе дифтонгического рефлекса $\bar{o}$ в переходных сев.-украинских говорах Воронежской губернии. Сб. статей в честь акад. А. И. Соболевского. Ленинград, 1928.

Дехто з учених взагалі сумнівається, чи могло в україн. мові відбутися подовження попередніх голосних. Так, ще С. Смаль-Стоцький (Gramm. der ruth. (ukr.) Spr. 1913, S. 76-77; також: Slavia, III, 698; VI, 33-34) виступив з запереченням теорії подовження *о, е* в нових закритих складах. Пізніше те саме твердив і Курашкевіч (Przyczynek do iloczasu małoruskiego. Lud słowiański, t.

і суто фонетичним шляхом.[1] Дифтонг у͡о, на його думку, фонетично міг розвинутися тільки в **у** через посилення першого компонента коштом другого, тобто так само, як і зміна і͡е (ѣ) в **і** теж через посилення першого компонента.[2] К. Михальчук, що, за словами А. Кримського,[3] був найкомпетентнішим „в вопросах малорусской диалектологии", чітко розрізняв дві основи в північних і південних українських говорах. Він твердив таке: „Современное полешское или северно-малорусское поднаречие является лиш незначительным осколком прежней обширной отрасли южно-русской речи северовосточного (полянско-древлянского) типа... Украинское же (тобто південносхідне П. К) поднаречие образовалось на почве древней полянско-древлянской речи под продолжительным влиянием на нее речи волынян и полян, а может быть отчасти галичан".[4]

В. Ганцов у своїх працях „Характеристика поліських дифтонгів"[5] і „Діялектологічна клясифікація українських говорів"[6] цілком ствердив це. Після дослідження цього явища він прийшов до висновку, що в основі північноукраїнських говорів лежала якась інша мовна система у порівнянні з південноукраїнськими говорами. Тобто йому довелось відкинути погляд, що зміна **о**, **е**>**і** в південноукраїнських говорах проходила ту ж саму стадію, що й у північноукраїнських говорах.[7]

III, z. I, 1933, str. 40), що „do badań nad iloczasem małoruskim brak jest materiału bezpośredniego, jakim np. rozporządza historyk języka polskiego." Він каже, що немає ні в пам'ятках, ні в сучасних говорах „żadnych pewnych śladów" давнього розрізнення довгих і коротких голосних. Чотири приклади (в о о в ь ч и х, в о о в ь ц а Гал. єв. 1282-8 р.; у в о о ц а, о в о о ц и Полікарп. Єв. 1307 р.), що їх подає А. Соболевський (Очерки по ист. русск. языка, ч. I, Киев, 1884, стр. 97; також „Лекции", М. 1907, стр. 51) на доказ існування довгих голосних, на думку Курашкевіча, „nie mogą być tej tezy dostatecznym argumentem". До того ж А. Кримський (Деякі непевні критерії для діялектологічної клясифікації староруських рукописів Львів, 1906, стор. 1-12) в цих прикладах вбачав тільки явище графічне, подібне до інших таких явищ, як, напр., б о о г у, ч т о о, о о б а, и д о о ш а.

[1] „Но этим (физиологическим) путем ни прямо, ни косвенно (через другие звуки) не могли перейти... *юо* в *юе* или *юї*.., а *уо* — в *уе* или *уи*, в особенности — в *уе*, *уі*, *ъі* и даже *ї* (= *ъі*)" (Киевская Старина, сентябрь, 1893, ст. 15).

[2] Див. Україн. діялектол. збірник УАН. ч. 2, 1929, стор. 54.

[3] А. К р ы м с к и й. Филология и погодинская гипотеза. Киев, І1904, стр. 95.

[4] Киевская Старина, 1893, сентябрь, стр. 460.

[5] Зап. Іст.-Філ Відділу УАН. 1923, кн. II-III.

[6] Зап. Іст.-Філ. Відділу УАН. 1924, кн. IV.

[7] З інших лінґвістів ще Р. Брандт (Лекции по исторической грамматике руского языка, Варшава, 1892, стор. 96-106) припускав природнішим пояснювати *і*<*о*, *е* не через стадію дифтонгів, а вбачати явище льокальне. До такої ж думки був схильний і Яґіч (Сб. отдел. русск. яз. и словесн. АН, 1890, т. 46, стор. 33-34). Далі висловились за два різні процеси зміни *о*, *е* > *і*: В. Шимановський (Звуко-

В північноукраїнських говорах на місці старих **о**, **е** в нових закритих складах маємо різні дифтонги (поліфтонги): **у͡о**, **у͡э**, **у͡е**, **у͡ы**, **у͡и**, **у͡і**, **ю͡о**, **ю͡і**, **ы͡і**, **ы͡у**, а після палаталізованих приголосних — **ю͡о**, **ю͡е**, **ю͡и**, **ю͡і** та ін. В. Ганцов у зв'язку з цим каже, що збудований на підставі їх (дифтонгів) погляд, нібито процес зміни **о**, **е**>**і** йшов через стадії **у͡о**, **у͡е**, **у͡и**, **у͡і**, який з 70-80 років минулого століття починаючи, без належного критичного відношення приймається слідом за Потебнею та Житецьким,[1] став звичайним у нашій мовознавчій літературі[2] і зайшов навіть до граматик,[3] — навряд чи відповідає дійсності. Цей погляд, як твердить Ганцов, збудований більш на застарілих уже спробах графічної передачі дифтонгів, ніж на дослідженні звуків живої мови, їх артикуляційних прикмет і тих змін, що постають з них залежно від різних фонетичних умов.[4]

В. Ганцов твердить, що в основі північноукраїнських говорів (поліських) „маємо діялектну групу, генетично об'єднану", і тому „поділ української язикової території на південну і північну групи наріччів являється органічним". Відрізнення наголошених і ненаголошених складів поліських говорів у зв'язку з дифтонгами Ганцов ставить у залежність від експіраторизації наголосу. Він думає, що скорочення довготи відбулося спочатку в складах ненаголошених. У наголошених складах довгота затрималася в українській мові й досі, але зникла сама категорія довготи. Це явище в поліських говорах, на думку Ганцова, знаходить собі пояснення „в унутрішніх, не залежних від ніяко-

---

вые и формальные особенности говоров Холмской Руси. Варшава. 1897. стор.28-29), В. Богородицький (Обший курс русской грамматики. 423. 424). С. Смаль-Стоцький і Т. Ґартнер (Grammatik, 76-77; також пізніше С. Смаль-Стоцький в „Slavia", 1924, R. III. S. 2, стор. 467-468), Н. Дурново (Slavia. 1925-1926; R. IV) та Лер-Сплавінський в рецензії на „Пробу упорядкування українських говорів" І. Зілинського (R. sl. VIII, 211-213).

1 А. П о т е б н я. Два исследования о звуках русск. языка. Воронеж. 1866. стр. 103-104 — П. Ж и т е ц ь к и й. Очерк звук. истории малорусск. наречия. Киев. 1876. стр. 113-114.

2 O g o n o w s k i. Studien. 32. А. С о б о л е в с к и й. Очерки. 97-98. Його ж стаття „Древне-Киевский говор" (ИОРЯС. 1905. кн. I. стр. 313). теж і в В. Р о з о в а„ Значение грамот XIV-XV в. для истории малорос. языка (Киев. Универ. Известия. 1907. V. 8).

3 А. К р ы м с к и й. Украинская грамматика. Москва. 1907. т. I. вып. I, стр. 140. Е. Т и м ч е н к о. Українська граматика. Київ. 1907. стор. 22.

4 В. Г а н ц о в. Характеристика поліських дифтонгів. 117-118. На пій підставі іншого пояснення вимагала б зміна *о* в нових закритих складах в Надсянськім говорі, ніж його дає М. П ш е п' ю р с ь к а: „Еволюція *о* в нових закритих складах не всюди дійшла до *і*. Тут і там лучаються говори, де *о*>*у*, *ы*, *о*". М. П ш е п' ю р с ь к а. Надсянський говір (Праці Україн. Наук. Інституту. Варшава. 1938, т. XLIV, стор. 16.

го стороннього впливу процесах, що їх пережила українська язикова територія в цілому". „Послідовність, — каже Ганцов, — з якою ця риса проведена в говорах північноукраїнських, відбиваючись на всій системі їх вокалізму, натурально родить думку, що північноукраїнські говори генетично становлять зовсім відрубну групу супроти південних".[1] Цю відрубність він стверджує ще цілим рядом інших фонетичних і морфологічних рис. Я не буду тут їх наводити, але вони є в праці Ганцова.

В. Ганцов пробує навіть встановити зв'язок цієї відрубности з давніми українськими племенами. Він пише з приводу цього таке: „Встановлюючи безпосередній зв'язок поміж цими впливами з сьогочасних діялектичних відносин і даними історичної географії, можна сказати, що сьогочасний поділ української язикової території на головні діялекти дійсно більш-менш відповідає поділові на племенні групи давнього східнього слов'янства на українській території. До північносхідньої групи належали: сіверяни, поляни, деревляни і дуліби (вони ж волиняни, бужани), до південної групи — тиверці, уличі і хорвати (якщо було таке плем'я, порівн. М. Грушевський. Історія України-Руси, т. I, 210-223. Також: Середонин. Русская историческая географія. Петр. 1916, стор. 149-150 і далі)."[2]

З північних племен Ганцов уважає як діялектний тип сіверян (північноукраїнське Лівобережжя)[3] і деревлян (північна Київщина і північносхідня Волинь); дулібів — волинян — бужан він бачить у теперішніх північних українцях західньої Волині; пінщани, городянщани, Підляшшя і холмщани (без південної частини) відповідають носіям сучасних західніх поліських і підляських говорів.[4]

Правда, Ганцов застерігає, що „теперішніх діялектологічних

---

[1] В. Ганцов. Діялектологічна клясифікація українських говорів. Зап. Іст.-Філ. Від. УАН. 1924, кн. IV, стор. 104. Звідси виходить, що немає ніякої підстави північноукраїнські говори називати „архаїчними говорами", як це робив А. Кримський, а його цілком підтримував А. Шахматов (див. їхні „Нариси з історії україн. мови", 1924, стор. 41-42), саме через цю генетичну відрубність північноукраїнських говорів від південноукраїнських говорів; розвиток давніх *о, е* в нових закритих складах ішов незалежно в обох діялектних групах. Див. І. Галюн. Як досліджувано українські дифтонги. Зап. Іст-Філ. Від. УАН. кн. XII, ст. 27.

[2] В. Ганцов. Діялектологічна клясифікація. 135.

[3] Щодо сіверян питання спірне: цілий ряд учених (Расторгуєв, Карський, Бузук) уважає це плем'я білоруським. К. Михальчук в „Открытом письме к А. Н. Пыпину" (1889) зараховував сіверян до українців, але в праці „К южнорусской диалектологии" (1893) він уже не зараховує їх до українців. Див. Веда, 1952, ч. 8 (13), стор. 237.

[4] Діялектолог. клясифікація, 135.

відносин не можна цілком переносити в те давнє минуле. Тоді вони могли бути зовсім інші". Та з усім тим можемо вже з певністю твердити про те, що ті методологічні позиції, які зайняв К. Михальчук у поясненні генетичних співвідношень між північноукраїнськими і південноукраїнськими діялектними групами і на які (позиції) став В. Ганцов, нині вже приводять нас до зовсім інших наукових висновків, ніж ті, що їх нам дало мовознавство попередніх часів.[2]

Пізніше на шлях Михальчука-Ганцова стала й О. Курило. Ще в статті „До характеристики і процесу монофтонгізації чернігівських дифтонгічних звуків" (Україна, 1925, кн. 5) на численному діялектологічному матеріялі Курило прийшла до висновку, що монофтонгізація зводиться до того, що зберігається тільки перший компонент дифтонгу **у** (**у͡о**) з різними його відтінками, як вони є в дифтонгові (**у**, **ӱ** тощо): б у к (бік), б у л ь ш, т у л ь к і (тільки), в у н, х в у с т, м у й. Тут виступає переважно, як це властиво північним говорам, лябіялізований монофтонг. Але в окремих випадках, як стверджує Курило, трапляються і делябіялізовані монофтонги. Курило вважає, що „характер монофтонгу, який постав з дифтонгічного звука наслідком фонетичного процесу (а не через вплив сусідніх монофтонгічних говірок), залежить від того, на якій стадії дифтонгічности склались у певній язиковій групі потрібні для монофтонгізації умови" (стор. 30).

В цій праці Курило ще дотримується погляду, що процес монофтонгізації є на шляху до **і**. Але згодом у своїй другій праці „Спроба пояснити процес зміни **о**, **е** в нових закритих складах у південній групі українських діялектів" (у Києві, 1928, Історично-Філологічний Відділ ВУАН, Зб. ч. 80) Курило відмовилась від попереднього поясненя, ставши цілком на шлях Михальчука-Ганцова. Підставою для цього послужив той факт, що зміна довгих **о**, **е** в нових закритих складах у південноукраїнських говорах не залежить від наголосу, а в північноукраїнських говорах зв'язана з наголосом. Праці з української діялектології та її власні досліди в цій ділянці вказують, мовляв, „на дві українські звукові системи", такі відмінні між собою, що „творять дві різні бази для двох різних процесів зміни **о**, **е** в нових закритих складах" (стор. 1-2).

Свою думку Курило підпирає ще тим, що в давніх українських пам'ятках дифтонгічних звуків не відзначено. Немає їх і

---

[1] Там же.

[2] Див. P. K o v a l i v. The Problem of Change of *o*, *e* in new closed Sylables in Ukrainian Dialects. ORBIS, V, № I, 1956.

в південноукраїнських діялектах. Вона докладно спиняється на звукових явищах, що спричиняють творення дифтонгів у північній діялектній групі: 1) дифтонги розвинулись фонетично тільки під наголосом, не під наголосом дифтонги — явище морфологічне; 2) однакова квантитативність (довгість) усіх наголошених голосних; 3) енерґійна експіраторна сила та значна квантитативність наголошеного складу проти ненаголошеного; 4) падучий напрям наголосу, передусім експіраторної сили, в наголошеному складі;[1] 5) напружена лябіялізація ev. паляталізація приголосних перед ненаголошеним голосним; 6)неодностайне творення ненаголошеного голосного, зв'язане з напруженою лябіовеляризацією ev. паляталізацією приголосних перед наголошеними голосними і з падучим наголосом у наголошеному складі: починаючись вузько й напружено, наголошений голосний вкінці слабшає й ширшає (стор. 4, 7-8).

Далі Курило показує різницю між північною і південною діялектними групами: 1)проти більшої сили наголошеного складу в північній діялектній групі, в півд. діялектній групі наголосова сила рівномірніше розподілена між складами; 2) рівномірність у розподілі наголосової сили росте в напрямі на захід і найменша інтенсивність наголошеного складу відзначена, мовляв, у гірських говірках; 3) більш-менш рівномірний розподіл наголосової сили між складами слова в півд. діялектній групі, надто в архаїчних гірських говорах, не витворив різних умов (як це є в дифтонгічних українських говорах) для різної рефлексації **о, е** в нових закритих складах під наголосом і не під наголосом, і процес рефлексації **о, е** відбувався тут в незалежних від наголосу умовах (стор. 31-32).

Менша інтенсивна сила наголошених складів у зв'язку з більш-менш рівномірним розподілом наголосової сили поміж складами, більш-менш рівномірний напрям наголосу в закритих складах — це ті умови, на думку Курило, що в південній діялектній групі стояли на перешкоді до творення з етимологічних **о, е** в нових закритих складах дифтонгічних звуків такого типу, як у північних говорах (стор. 34)

На перешкоді стояли, на думку Курило, ще й інші „важливі моменти": І) характер приголосних перед голосними і після них, що відрізняється в південних говорах від говорів північних; 2) в південних говорах втрата глухих зуків позначилася не тільки підсиленням голосного в попереднім складі, як це

[1] Див. E. Sievers. Steigton and Fallton im Althochdeutschen mit besonderer Berücksichtigung von Otfrids Evangelienbuch. Aufsätze zur Sprach-und Literaturgeschichte. Dortmund, 1920, S. 158.

мало місце в північних говорах, а й підсиленням артикуляційної енерґії цілого складу, зокрема й попереднього приголосного; 3) тенденція до вокальної асиміляції, тобто звуження **о**, **е** до **і** сталося, мовляв, внаслідок антиципації тембру глухих **ъ**, **ь**, звужених перед занепадом. Глухі **ъ**, **ь**, зникнувши, в певний спосіб забарвили голосні **о**, **е**, що з природи своєї менш стійкі, ніж інші голосні (стор. 71-72).

Різні рефлекси етимологічних **о**, **е**, що, на думку Курило, з'явилися внаслідок занепаду глухих, пояснюються, можливо, діялектними особливостями: різною мірою звужености давніх **о**, **е** перед складами з слабими глухими ще перед їх занепадом та різними як до діялекту відтінками слабих глухих.

Такі основні думки теорії О. Курило. Вони в основному зводяться до тези, що відмінний характер рефлексації етимологічних **о**,**е** в нових закритих складах у північній і південній українських діялектних групах має в своїй основі первісно-відмінний характер їх акцентологічної системи.

Останнім часом на цей шлях став і Ю. Шерех, який ще недавно в статті „Phonema errans" (Lingua, II, 4, 1950) дотримувався традиційного погляду, що зміна **о**, **е**>**і** проходила через стадію подовження й дифтонгізацію **о**, **е**. Але в останній праці про Михальчука[1] Шерех відмовився від свого попереднього пояснення зміни **о**, **е**>**і** й думає, що „процес цей не охоплював усіх українських говірок і що в південносхідніх українських говірках **о**, **е** взагалі не подовжувалися, а звужувалися," як це довела Курило в згаданій вище „Спробі"[2]

На підставі історичних фактів не можна з певністю твердити, щоб справді процес дифтонгізації охопив усю українську територію. Як відомо, етимологічні **о**, **е** в нових закритих складах у пам'ятках передаються написанням **у**, **ю**. Вперше вони трапляються в XIII ст. (і то дуже рідко): щ ю д р ъ, с у б у т н ы и (Типогр. єв. XIII ст.). Значно частіше вони трапляються в пам'ятках XIV ст. і пізніше, а в творах, що відбивають риси північного діялекту, вони поширені до кінця XVIII ст. Напр.: д р у з д ъ (Грам. 1350 р.), д о б р о в у л н о, в а с и л ю в ь (Грам. 1401 р.), с т у й, з л о д ѣ ю в ь (Пересоп. Єв. 1556-1561 рр.), т а т а р у в ъ (Львів. літ. XVII ст.), д в у р, н у ч, с в у й, т у л к о, Я к у в (Полт. акт. XVII ст.), т у л к и, в ю н ъ, П а р х ю м ъ, А н т ю н ъ (Ів. Некраш. XVIII ст.).[3]

---

1 Ю р і й Ш е р е х. Кость Михальчук. УВАН Вінніпеґ, 1952, стор. 15-16

2 Див. ще: Ю р і й Ш е р е х. Всеволод Ганцов і Олена Курило. УВАН, Вінніпеґ, 1954, стор. 59-63.

3 О. П. Б е з п а л к о, М. К. Б о й ч у к, М. А. Ж о в т о б р ю х,

Ці та інші численні факти, що їх можна знайти особливо в різних актових книгах та в грамотах, не є надійним джерелом, яке б відбивало точно живу вимову: з одного боку, тут панувала традиційна ортографія, з другого боку, відбивались різні діялектні риси. Останні досліди стверджують строкатість рефлексів етимологічних **о**, **е** навіть на невеликій території. Про таку строкатість на території Полтавщини другої половини XVII ст. свідчать „Актові книги Полтавського міського уряду", де досить добре відбита жива мова населення того часу, напр.: с т у л ь к о, н а п о т у м і т и л к о, п о т и м та ін.[1]

Дослідник мови цих пам'яток С. П. Самійленко, стверджуючи, з одного боку, факт, що позивачі, обвинувачені й свідки „часом походили з різних місцевостей", і мова їх мала „різні діялектні риси", з другого боку, примушений визнати і другий факт, що в судових актах ця народна мова „іноді викривлена, понівечена внаслідок традиційної ортографії і свідомої нівеляції з боку окремих писарів, які нерідко намагалися „облагородити" живу мову церковнослов'янізмами, латино-польськими словами й виразами".[2]

Навіть у тім самім документі, писанім тією самою рукою, або в тім самім селі чи місті така строкатість трапляється. Наприклад, в Листі Богдана Хмельницького за 8. IV. 1648 р. читаємо: п о к л у н ъ, п о с л а н ц у в ъ, т в у й, н у г, о т с у л, але й поряд там же: т и л к о. В Борисп. акт. XVII ст.: д в у р, але й т и л ь к о.[3]

Історичні пам'ятки не дають нам повної картини рефлексації етимологічних **о**, **е** в закритих складах у живій мові. До того ж пам'ятки не охоплюють цілої мовної території. Цю повну картину можна відтворити тільки на підставі даних дослідів сучасних говорів. На території південнозахідного діялекту нові діялектологічні досліди поробили І. Зілинський, І. Панькевич, К. Кисілевський, М. Пшеп'юрська та ін. Зокрема щодо

С. П. С а м і й л е н к о, І. Й. Т а р а н е н к о. Історична граматика української мови. Державне учбово-педагогічне видавництво „Радянська Школа". Київ, 1957, стор. 147. Порів. Ф. Т Ж и л к о. Нариси з діалектології укаїнської мови. Київ, 1955, стор. 44-45.

[1] Там же, 148.

В грамотах XIV-XV ст., як стверджує Курашкевич, спостерігається непослідовність навіть у тих самих виразах: т о р г у в л я, л а р и в у н, п р у з в и щ е м, д о б р о в у л н о, але: п о п ъ, к о с т ь, г о с т ь, б о л ш е та ін. Див. W. Kuraszkiewicz. Gramoty Halicko-Wołyńskie XIV-XV wieku. Kraków, 1934, стор. 41.

[2] С. П. С а м і й л е н к о. До характеристики полтавсько-київського діялекту за пам'ятками XVII ст. Зб.: Полтавсько-Київський діалект — основа української національної мови. АН. УРСР, Київ, 1954, стор. 21.

[3] Див. О. П. Б е з п а л к о та ін. Історична граматика, 147.

рефлексації етимологічних **о**, **е** в нових закритих складах маємо вже досить виразну картину в працях названих учених.

І. Панькевич, що досліджував спеціяльно говори південнокарпатської території, малює таку загально-українську картину рефлексації старого **о**: „Звук **і** являється найбільш поширеним рефлексом старого **о** в закритих складах, хоч на окраїнах української язикової области, де природні перешкоди боронили вирівнанню монофтонга **і**, находимо й другі монофтонги, а то: *u*, *'u*, *ü*, *ы* та дифтог *ju* по губних, бічних, задньопіднебінних і гортанних".[1] В закарпатських (чи південнокарпатських) говорах Панькевич ствердив, що звук **о** в закритих складах незалежно від наголосу дав монофтонгічні рефлекси: u, ü, *ы*, *і*: *nosъ*, *nus*, *nüs*, *nыs*, *nis*.[2] Рефлекс **і** тільки частково захопив південнокарпатські говори, а більше — бойківські говори.[3]

На пограниччі надсянського говору, за спостереженням М. Пшеп'юрської-Овчаренко, етимологічне **е** в деякій частині говорів дало рефлекс **ю**: н ю с, ф т ю к, л ю х (ліг), п ю к, с ю л (сіл), т ю т к а (тітка) та ін. Це явище вона стверджує й для деяких інших „архаїчних" говорів південнозахідного діялекту, зокрема в західній частині Надсяння[4] і на цілій Лемківщині,[5] крім найдалі висунених на захід сіл, де **е**>**и**. Про етимологічне **о** Пшеп'юрська-Овчаренко пише, що в говірках надсянського говору воно дало рефлекс **і**: н і ч, с т і л, к і н ь, с і л ь та ін. Тільки в деяких місцевостях березівського повіту „еволюція **о** не дійшла до **і**", замість нього тут виступає звук **ы** („задній звук з лябіяльним забарвленням"): с т ы л, н ы с, с ы л ь, ж ы н к а та ін. Так само в деяких говірках лемківського говору.[6]

Нині вже після цих та інших численних дослідів можемо з певністю твердити, що південнозахідній діялект в основному зберігає рефлекс **і**, тільки в деяких окремих говорах етимологічні **о**, **е** в нових закритих складах перейшли в звуки задньої

---

1 І в а н П а н ь к е в и ч. Українські говори Підкарпатської Руси і сумежних областей. Прага, 1938, стор. 48.

2 Ці монофтонгічні рефлекси зближають закарпатські говірки з північними, з тією тільки різницею, що ці монофтонги в закарпатських говірках не залежать від наголосу, як у північних: л а с т у в к а, в у в ц я та ін. Порів. Ф. Т. Ж и л к о. Нариси, 134.

3 Ор. с. 384.

4 Див. М. П ш е п' ю р с ь к а. Надсянський говір. Праці Українського Наук. Інституту, т. XLIX, Варшава, 1938, стор. 16.

5 Див. І. В е р х р а т с ь к и й. Про говір галицьких лемків. Зб. Філ. Секц. НТШ, 1902, стор. 25.

6 М. П ш е п' ю р с ь к а-О в ч а р е н к о. На пограниччях надсянського говору. Записки НТШ, т. CLXII, Зб. Філ. Секц., т. 25, Нью-Йорк — Париж,

артикуляції.[1] Панькевич ці місцевості не без слушности називає „окраїнами", бо справді основний масив говорів і говірок південнозахіднього діялекту зберігає рефлекс **і** (к і н ь, с т і л, с і л), охопивши навіть такі слова, які в південносхідньому діялекті не мають такої зміни (м і д, Б і г та ін.).[2]

На території південносхіднього діялекту нову дослідну діялектологічну працю, можна сказати, тількищо розпочато в зв'язку із збиранням матеріялу для Діялектологічного атласу української мови. Розуміється, ця праця своїм обширом має охопити всю українську мовну територію. Тепер покищо діялектологи зосередили основну увагу на т. зв. полтавсько-київському діялекті, що вважається „ядром південносхідніх говорів", „основою української національної мови".[3] Цьому питанню присвячено окремий збірник „Полтавсько-київський діалект — основа української національної мови" (АН. УРСР, Київ, 1954).

В названому збірнику вміщено описи говірок, що особливостями мови, на думку авторів, входять у склад або мають відношення до полтавсько-київського діялекту. В цих описах певне місце відводиться і рефлексам етимологічних **о**, **е** в нових закритих складах. Це праці І. О. Варченка[4], В. М. Брахнова,[5] П. С. Лисенка[6] та Л. П. Бови-Ковальчука.[7]

За спостереженням Варченка, давнє **о** в закритих складах

1954, стор. 62-63.

[1] Порів. Ф. Т. Ж и л к о Нариси, 92.

[2] На цей факт уперше, здається, звернув увагу Л. А. Булаховський (З історичних коментарів до української мови. Наукові записки Київського державного університету, т. V, вип. I, 1946, стор. 104-105). За його спостереженням, зміна *е* > *і* безсумнівна в літературній мові і в південносхідніх говорах лише перед колишнім глухим ь (л е б і д ь — л е б е д я, л е м і ш — л е м е ш а та ін.). Але перед колишнім глухим ъ „фонетичного переходу *е* в *і* літературна мова (і ті говори, що лежать в основі літературної мови П. К.) поза спеціяльними умовами, здається, не відбиває: м е д, к л е н, я с е н ... р е в, т е с, н а к л е п, з а м е л, з а м е т, д о т е п". В південнозахідніх говорах такого обмеження немає. Тільки в деяких говорах (див. М. Пшеп'юрська-Овчаренко, ор. с.) перед складом з давнім ъ звук *е* підпав лябіялізації, перетворившись в *о*, а потім — у монофтонг *ю*: п р и н ю с, л ю д, м ю д та інш. Див. Ф. Т. Ж и л к о. Нариси, 134.

[3] Див. Ф. Т. Ж и л к о Про умови формування полтавсько-київського діалекта — основи української національної мови. Зб. Полтавсько-київський діалект — основа української національної мови, Київ, 1954, стор. 3.

[4] І. О. В а р ч е н к о. Рефлексація давнього *о* в лубенських говірках.

[5] В. М. Б р а х н о в. Фонетичні риси говірок Переяслав-Хмельницького району на Київщині.

[6] П. С. Л и с е н к о. Фонетичні і морфологічні особливості говірок Димерського району на Київщині.

[7] Л. П. Б о в а (К о в а л ь ч у к). Говірки південної Житомирщини і їх відношення до полтавсько-київського діалекту.

під наголосом в лубенських говірках послідовно змінилося в **і**: т і к, в і з, н і ч, к і н ь, г р і м, с т і л ь к и, с і л, с і к, (соку), в і й с ь к о та ін. Відмінність від цих особливостей він стверджує тільки в говірках з північнодіялектними рисами, де властивий монофтонг **и**: н и ж, в и з.[1] Те саме стверджує й Брахнов для говірок Переяслав-Хмельницького району: в і з, п і д, м і й, п і ч, с і м та ін., тільки в окремих випадках трапляються рефлекси, що наближаються до и (< **и**, **ы**): т и к, г р и б (могила), в о л и в, с т и л та ін.[2] Лисенко подає записи з Димерського району на Київщині, що за характером говорів належить до північних із збереженням дифтонгічної вимови **о**, **е** під наголосом: д в у о р, т у о к, п р и н ю о с, к о р у о в та ін. Але через мішаний характер населення та різні впливи дифтонгічна вимова цих звуків порушується: **о**, **е** іноді вимовляються як **у**, **ю**, іноді — як **і**: с т у л, т у л ь к и, д о п ю к, але: д о п і к.[3] Найбільшу послідовність щодо рефлексації **о**, **е** в **і** мають говірки південної Житомирщини. Ця територія за старим адміністративним поділом належала до колишньої Волин. губ., кол. Київ. губ. та кол. Подільськ. губ. Останніми дослідами стверджено, що говори цієї території становлять перехідний діялектний тип між південносхідньою й південнозахідньою діялектними групами. Ця діялектна група й характеризується послідовною рефлексацією етимологічних **о**, **е** в нових закритих складах в **і**: к і н ь, н і с, м і й, п і ч, п л і в та ін.[4]

На території північного діялекту основні типи дифтонгів визначили К. Михальчук,[5] а пізніше В. Ганцов.[6] Звичайно, дифтонги тут виступають тільки під наголосом. Причім, наголос можливий на першому компоненті дифтонга (висхідні дифтонги) і на другому (спадні дифтонги). В ряді нових досліджень, присвячених північним говорам, зокрема східньополіським, описані різні варіянти дифтонгів, їх поширення, наслідки їх монофтонгізації та позиційні чергування. Саме найновішими дослідами уточнено, що в північних говорах немає позиційних змін у вокалізмі залежно від наголосу, дуже характерних для півден-

---

[1] Op. c. 50.
[2] Op. c. 72-73.
[3] Op. c. 85-86.
[4] Л. П. Б о в а (К о в а л ь ч у к). Op. c. 100, 101.
[5] К. М и х а л ь ч у к. К южнорусской диалектологии. Рец. на А. Соболевського „Очерк русской диалектологии“, III (Киевская старина, т. XLII, 1893, сентябрь).
[6] В. Г а н ц о в. Характеристика поліських дифтонгів... Зап. Іст.-Філ. Відділу УАН, кн. II-III, Київ, 1923.

носхідніх та південнозахідніх говорів. Остаточно стверджено, що в північних говорах тільки в наголошеній позиції існують дифтонги (або монофтонги) відповідно до давніх **о**, **е** в нових закритих складах, в ненаголошеній позиції — лише звуки **о**, **е**.[1]

З інших східньослов'янських мов тільки білоруська мова щодо рефлексації етимологічних **о**, **е** в нових закритих складах близько стоїть до української мови, власне, до північноукраїнської діялектної групи, і в минулому, треба думати, вони переживали спільний процес, мали спільну фізіологічну базу у вимові відповідних рефлексів **о**, **е** в нових закритих складах. У білоруській мові на місці етимологічних **о**, **е** в нових закритих складах бувають звичайно дифтонги: буог, туом, куонь, люог, прывюоз, цюотка та ін. Проте, дифтонги в білоруській мові не є загальним явищем, а тільки діялектним, як про це свідчить хоч би факт, що в літературній мові дифтонгів зовсім немає (Т. П. Ломтев. Грамматика белорусского языка, 35). Карський з приводу поширення дифтонгів у білоруській мові стверджує для більш південної частини (власне, в півд.-зах. говорах), що ближче є до північноукраїнських дифтонгічних говорів. Звідси він робить висновок, що „эта общая черта указанных языков диалектально восходит к древнейшей эпохе прарусского языка и свойственна была языку того племени, которое легло в основу белорусской народности и в то же время жило по соседству з племенами, вошедшими в состав украинской народности". Цими племенами, на думку Карського, були дреговичі. Після татарської навали це плем'я відійшло трохи на північ, а потім з відходом татар „распространилось на юге за Припять в области северных украинцев".[2]

Дослідники білоруських дифтонгів підкреслювали їх неодностайний характер. Зокрема Ян Розвадовський у статті „Uwagi o dyftongach *ie, uo* w południowozachodniem narzeczu białoruskiem" (Mat. i prace, I, 219) твердив, що „tendencya ta występowała indywidualnie, u jednych osobników silniej, u drugich słabo, albo wcale nie. Zresztą ten sam człowiek wymawia niezupiełnie jednakowo, zależnie od tempa." Така властивість дифтонгічної вимови у білорусів викликала сумнів у Карського щодо існування дифтонгів у давніх білоруських пам'ятках. А. Шахматов, що в своїй ранній праці „Исследования в области русской фонетики" (1893) вперше намагався науково обґрунтувати білоруські дифтонги, подає багато прикла-

---

[1] Ф. Т. Жилко. Нариси, 65-67, 77-79, 83-84. Також його ж: „О некоторых особенностях современного изучения диалектов украинского языка". Вопросы языкознания, 1957, ч. 5, стор. 93-94.

[2] Е. Карский. Белорусы, т. II, в. I, Москва, 1955, стр. 132, 133. Р. И.

дів з пам'яток, зокрема вказує на випадки появи **ѣ** зам. **е** в суфіксах **-ѣнье** і **-тѣль**, а також в окремих словах в Четьї 1489 р. Але всі ті приклади Карський узяв під сумнів, вбачаючи, напр., у появі **ѣ** зам. **е** звичайне змішування **ѣ** з **е**. Взагалі Карський твердить, що „западнорусские памятники не представляют никаких их (дифтонгів П. К.) следов" (Ор. с. 126). „Теоретически, — каже Карський, — возможно допустить, что дифтонгическое произношение **е** в известном положении в некоторых говорах было известно и старому западнорусскому (білоруському П.К.) языку, но доказать это по памятникам невозможно"(Ор. с. 196).

Отже, історичними даними ствердити появу дифтонгів у білоруській мові неможливо, як неможливо простежити на підставі пам'яток процес рефлексації **о**, **е** в українській мові. Про давність цього явища можна тільки теоретично твердити, взявши до уваги факт, що це явище викликане ослабленням і занепадом глухих **ъ, ь.** Вище (див. стор. 48) ми вже вказали на те, що загальна система розвитку глухих належить до епохи слов'янської одности. Дальші процеси, викликані занепадом глухих, відбувались уже на ґрунті окремих слов'янських мов. Зокрема процес рефлексації **о, е** в нових закритих складах у різних слов'янських мовах відбувався по-різному. На східньослов'янському ґрунті цей процес охопив тільки українську й білоруську мови (і то не в однакових напрямах), російська мова,

---

А в а н е с о в. Очерк русской диалектологии, 205, 209.

Спеціяльно на питанні виникнення перехідних говорів, зокрема українсько-білоруських, спиняється Штібер (Z. S t i e b e r. Sposoby powstawania słowiańskich gwar przejściowych. Polska Akademja Um. Prace Komisji Językowej Kraków, 1938, № 27). Він пише, що нові говори шляхом колонізації можуть поставати в двох мов, які раніше могли й не мати між собою контакту. Так, напр., говори околиць Радом'я становлять, як відомо, перехід від діялекту малопольського до мазовецького. Первісно ці діялекти відділяла радомська пуща, а потім внаслідок колонізації постав теперішній перехідний обшир. Таких прикладів, каже Штібер, можна навести безліч. Тут мова головно про те, чи немає взагалі діялектів перехідних від правіків, тобто таких, які постали не через пізніший стик двох мов А і Б, а внаслідок розпаду одного первісного обширу на два окремі діялекти, і між ними могла постати посередня смуга. Штіберові здається, що теоретично існування таких обширів праперехідних не тільки можливе, але й дуже правдоподібне. Зокрема щодо українсько-білоруського пограниччя, то Штібер силкується щось певного сказати, не маючи відомостей про виникнення говорів. Територіяльні умови, на його думку, нібито вказують на можливість пізнього стику обох мов (стор. 44-46).

Як бачимо, це питання залишаєтсья невирішеним, вимагаючи ще спеціяльного досліду. Але незаперечним є той факт, що в обох мовах щодо дифтонгів заховується глибока давність. Я. Станкевіч перебільшує, коли вважає дифтонги тільки особливістю білоруської мови, зовсім безпідставно в цім питанні полемізуючи з Карським і Сидоруком (Ів. С и д о р у к. Проблеми українсько-білоруської мовної межі, Авґсбурґ, 1948). Див. Веда, 1952, ч. 9-10, стор. 263.

що в основі своїй мала інші фізіологічні умови, не підпала цьому процесові, окрім деяких південних говорів, що зберігають особливу фонему ô (уо): с я л ô, в а р ô н а.[1]

Але про давність цього процесу свідчать інші слов'янські мови — південні й західні, які своїми рефлексами етимологічних **о, е** в нових закритих складах нагадують відповідні дифтонгічні й монофтонгічні рефлекси північноукраїнських, закарпатських та крайніх західніх українських говорів. Так, внаслідок занепаду глухих **ъ, ь** у сербській мові постали форми: д ô м, н ô с, в ô з, м ô j через стадію дифтонгічности, що її досі зберігає словацька мова: b ô b, n ô ž, p ô s t, s t ô l, v ô l, m ô j (тут ô дорівнює дифтон. *uo*); в горішньо-лужицьк.: h r ó d, B ó h, k ó ń, h l ó s, h ó r k a (ó = лябіялізоване **о**). Сучасні чеські dům, Bůh, kůň, vůz, můj так само свідчать про колишню дифтонгічність.[2] У польській мові теж маємо звук *u*, що передається знаком *ó* (pochylone o): dwór, bób, Bóg, mój.[3]

На цій підставі можна б думати, як твердить Ганцов, що „нормальним шляхом треба вважати той, коли звук ō (довге) через дифтонг *uo* замінюється звуком *u*, і з цього погляду зміна звука ō > **і** в українській мові видається явищем дуже оригінальним".[4]

---

1 Р. И. А в а н е с о в. Очерки русской диалектологии, 205, 227.

2 Див Н. А. К о н д р а ш о в. Славянские языки, Москва, 1956, стр. 135, 147, 153.

3 Ю р і й Ш е р е х-Ш е в е л ь о в у своїй розвідці „The Problem of Ukrainian-Polish linguistic relations from the tenth to the fourteenth century" (Slavic Word, vol. 8, № 4, December, 1952. U.S.A., стор. 345) стверджує, що система монофтонгів спільна обом мовам — польській і українській, тоді як системи дифтонгів (у західніх і північних польських діялектах, з одного боку, та північно-українських, з другого), на його думку, побудовані на різних базах в українській і польській мовах. Але ми ладні були б тут внести поправку, що саме система польських монофтонгів ближче стоїть тільки до системи північноукраїнської діялектної групи і деяких західньоукраїнських говорів, а не до цілої української мови, що її система монофтонгів побудована на зовсім іншій базі.

4 В. Г а н ц о в. Характеристика поліських дифтонгів, 116.

2. Зміна ъ, ь в ы, и

Ще в доісторичну епоху глухі **ъ, ь** в певних фонетичних умовах, тобто перед *j* (**і**) та **і** мінялися в *у*, *і*. Напр.: mъjѫ > myjѫ, krъyjѫ>kryjѫ, dobrъi>dobryj, sinьi > sinii, veselьje > veselije та ін. Це явище засвідчене вже в ст.-слов'ян. пам'ятках, наприк., в Син. пс.: крыеши, добрыи; в Зогр. єв.: истиньныи; в Супр. рук.: блажены (де **ыи** стягнене **в ы**). Хоч поряд існують і старі форми з **ъ, ь**: нареченыи і нареченъи, гостие і гостье, бию і бью (А. Селищев. Старослав. язык, II, 294), блаженъи (Супр. рук.), вѣчнъи (Cloz.) предавъи (Загр. єв.).[1]

Процес зміни **ъ, ь в у, і** охопив майже всі слов'янські мови. Зокрема в сполученнях rъ, rь, lъ, lь доля глухих **ъ, ь** у слов'янських мовах була неоднакова. Коли після цих сполучень далі йшов склад з глухим **ъ** чи **ь** слабим, то доля глухих **ъ, ь** у таких сполученнях була однакова з долею глухих **ъ, ь** у сильній позиції.. Напр., рос. кровь (krъvь), плоть (plъtь); укр. кров, плоть; поль. krew, płeć. Коли ж після цих сполучень ішов далі склад з голосним повного творення, тоді глухий **ъ** чи **ь** після плинного мав долю звичайного **ъ** чи **ь** слабого: він зникав у період занепаду глухих в слабій позиції. Напр.: сна (<съна), дня (<дьня), отже й: krvav (<krъvavъ), slza (< slьza).

В тих слов'янських групах історичного періоду, де в фонетичній системі були складотворчі r̥, l̥, такими стали плинні і в сполученнях kr̥vav, kr̥ve, kr̥vi, sl̥za. Такі форми розвинулися в південнослов'янських мовах та в чеській і словацькій мовах. У тих мовах, що в їх фонетичній системі не було складотворчих r̥, l̥, плинні r,l у сполученнях krvav, krvi, plti стали безголосими, глухими. Таке явище збереглось у польській мові та в лужицьких мовах. Напр., у поль. krwi, błcha, jabłko (jabłъko) > japko. В говорах української і білоруської мов у таких випадках з глухих **ъ, ь** розвинулися голосні **и** (**ы**) та **і** (**и**). Напр.: кривавий, крихта, блиха, слиза.[2]

Деякі вчені думають, що українська й білоруська мови[3] пережили стадію складотворчих r̥, l̥, а потім ці складотворчі плин-

---

[1] В деяких пам'ятках в цих самих умовах навіть ъ > *о*, ь > *е*. Напр., в Зогр. Єв.: святои, вѣчнои, крѣплеи.

[2] Див. А. Селищев Старослав. язык, II, 165.

[3] А дехто залічує й російську мову. Порів. П. Черных. Историч. грамматика русского языка. Москва, 1954, стр. 116.

ні, мовляв, змінилися в ry, ri, ly, li.[1] Так, Е. Карський (Белорусы, II, в I, 1955, стр. 150), як і А. Соболевський (Лекции, вид. 4, стр. 154), на тій підставі, що інші слов'янські мови знають складотворчі плинні (сербськ. к р в а в, чеськ. krvavy, slza), писав, що появу складотворчих плинних після занепаду глухих „можно предположить в известную эпоху для всего русского языка" (включаючи й українську та білоруську мови П. К.). „В южнорусских памятниках явление это может быть доказано уже в половине XII в., а в западнорусских в XIII в." Карський стверджував це такими прикладами з пам'яток, як: к р в и (Псалт. 1296 р.), к р щ е н ь е, Ц р к о в (Четья 1489 р.) та ін.[2]

Але ще Ягіч (Критические заметки, 34) назвав таке припущення щодо вокалізації плинних у давніх східньослов'янських мовах нечуваною річчю. Він категорично заперечив складотворчий характер плинних **р, л** у цих мовах.[3] Пізніше це саме ствердив і А. Селищев (Старослав. язык, II, 166). Він зауважив, що фонетична система східньослов'янських мов здавна уникає складотворчої функції плинних. Припущення складотворчої стадії плинних в історії української і білоруської мов — це, на його думку, „голая схема, построенная на параллелях с судьбою tъrt в южнославянских языках, а не на основе изучения системы восточнославянских языков ." Як бачимо, Селищев в основу вирішення цього питання кладе принцип цілої мовної системи, і з погляду методологічного він робить цілком правильно. В історії окремих слов'янських мов, каже Селищев, відбувався процес узагальнення в звуковому виді основ, що містили в собі заміну давніх trъt, trьt, tlъt, tlьt. В південнослов'янських мовах узагальнилися в усіх випадках основи з r̥ l̥. Пор. серб. krv, як і krvi. В чеській і словацькій мовах напрям узагальнення був не однаковий для окремих слів: krt „кріт", як і krta, але blecha „блоха", як blechy, blech; pleti, як plet „плоть". В рос. мові узагальнювались основи через заміну **ъ, ь** у сильній позиції: **ро, ло, ре, ле** (ло́) (к р о х а, як к р о х; к р о в и, як к р о в ь та ін.[4]

Зокрема щодо східньослов'янських мов, то в сполученнях

[1] Цей погляд увійшов навіть в університетські курси. Порів. М Г р у н с ь к и й і П. К о в а л і в. Нариси з історії української мови. Львів, 1941, стор 44-45.

[2] Правда, Карський примушений був обмежитися твердженням, що не в усіх написаннях треба вбачати складотворчі плинні: то могли бути або традиційні засоби письма, або польський вплив. Це припущення він відносить до пам'яток, починаючи з XV ст. Ор. с. 150.

[3] Порів. Е. Б у д д е. Русский язык. РФВ, 1913, LXIX, 26.

[4] В тих випадках, де не було споріднених форм з заміною ъ, ь у сильній позиції, р, л зовсім зникли. Напр.: П л ь с к о в ъ > П л с к о в > П с к о в.

ръ, рь, лъ, ль доля глухих була однакова в усіх цих мовах, якщо ці глухі були в сильній позиції. В цій позиції глухі **ъ, ь** розвинулися в **о, е** (**ро, ло, ре, ле**). Напр.: к р о в (<к р ь в ь), к р е с т (< крьстъ), б л о х (< блъхъ), с л е з (< сльзъ). Коли ж глухі були в слабій позиції, то доля їх не була однакова ще в давніх східньослов'янських мовах. Предок російської мови прийняв форму з **о, е** (д р о ж а т ь, г л о т а т ь, г р е м е т ь, с л е з а), предки української й білоруської мов прийняли форму з **ы, и** (укр.: к р и в а в и й, д р и ж а т и, г л и т а т и, г р и м і т и; білор.: д р ы ж а ц ь, г л ы т а ц ь, г р и м е ц ь).[1]

Така ж сама доля й тих глухих **ъ, ь**, які стояли перед ј у назив. відмінку одн. прикметників чолов. роду, I особи однини дієслів тепер. часу та в інших формах (рос. с л е п о й, укр. с л і п и й, білор. с л я п ы; рос. м о ю (<мъю), укр. м и ю, білор. м ы ю).[2] Тобто в рос. мові глухі **ъ, ь** перейшли в **о, е** а в україн. і білоруськ. мовах — в **ы** (**и**), як і в інших слов'янських мовах (чеськ. dobrý, pêši; сербо-хорв. д é с н и, л е в и, п р е д н и; в польськ. czarny, szyja).[3]

Історично це явище для української мови засвідчене в пам'ятках з XIII ст.: я б л ы к о (Жит. Сав. Осв. XIII ст.), с к р ы ж е т ъ (Луцьк. єв. XIV ст.) к р и в а в и м, б ы й, г о р о д о в и й, з о л о т и й, ч и я (Полт. Акт. XVII ст.), д р и ж а т, т р и в о г а (Радивил.), о к р ы в а в л е н о е, д р ы ж а т ъ (Галят. МП.). Для білоруської мови Е. Карський (Белорусы, II, в. I, стр. 151) стверджує XV ст.: р о с к р ы в а в л е н ь я (Грам. 1432 р.), д р ы м а х у, с о д р ы г а х у с я, к р ы в а в а та ін. (Четья 1489).

В науковій літературі немає ще одностайної думки щодо розвитку російських форм з **о, е** відповідно до українських і білоруських з **ы**(**и**). Одні вчені вважають, що в розвитку рос.

Так само: к р ь с т и т и > к с т и т и (в північнорос. говорах), К с т ы, К с т ь ё, К с т о в о — назви сіл у різних північноросійських місцевостях.

[1] Хоч у зах.-укр. говорах трапляються форми з *о, е*: к р о в а в и й, д р о ж а т и, г р е м і т и.

[2] Н. К о н д р а ш о в. Славянские языки. Москва, 1956, стр. 82. Див. Л. Я к у б и н с к и й. История древнерусского языка Москва, 1953, стр 143.

[3] Н. К о н д р а ш о в. Ор. с. 128, 129, 164. Див. А. Ш а х м а т о в Очерк, 265. В болгарських діялектах форм прикметників на *-ой, -ей* немає. В сучасній болгарській мові збереглись тільки форми на *-и* (<*ы*). В болгарських говорах збереглись форми іменників на *-ей* (в р а б е й, с л а в и й і с л а в е й, ч е р в е й). Ці форми на *-ей* (<*ьј*) збереглись під наголосом і в укр. і білорус. мовах (укр.: с о л о в е й, н о ч е й, д в е р е й; білор..: с а л а в е й, в а р а б е й, г а с ц е й); але не під наголосом, особливо в зах.-укр. говорах: к о н и й, г р о ш и й, н о ч и й.

о, е (к р о в а в ы й, б о л ь ш о й) ці **о, е** пережили стадію **ы, и** (к р ы в а в ы й, б о л ь ш и й); інші вчені висловлюються з нерішучістю про можливість такої стадії. Таку проміжну стадію **ы, и** між **ъ, ь** та **о, е** припускав ще А. Шахматов. Говорячи про зміну **о, е** (як під наголосом, так і не під наголосом) в північноросійських говорах, Шахматов каже, що в московськім діялекті, з походження північноросійськім, треба чекати під наголосом **о, е,** а не під наголосом **а, и** (с е д о й, м а л а д о й, п р о с т о й, с а м - т р е т е́ й, м ὺ л а й, д о́ б р а й, т р è - т и й). Але щодо книжної (літературної) мови, то Шахматов не сумнівається, що колись говорили: п р о с т ы й, с е д ы й, м л а д ы й; після **г, к, х**: г л у х и й, с т р о г и й, в е л и - к и й, д о л г и й.[1] Е. Карський, ідучи за Шахматовим і Будде,[2] пише: „Появление **ы** на месте **о** в старинных безударных сочетаниях **ръ, лъ**, стоящих между согласными, свойственное всем белорусским говорам и украинскому языку", а далі з догадкою: „а может быть бывшее известным в позднейшую эпоху общерусской жизни и всему русскому языку и лишь утраченное в русских говорах... — явление, известное и умеренно акающим русским говорам".[3]

Не заперечує можливости такої стадії й П. Бузук (Нарис історії української мови, 1927, стор. 35). Він каже, що „зміна **ъ, ь** в **ы, и** перед j та йотованими голосними обіймає всі слов'янські мови, крім обох великоруських наріч: м и ю, р и ю, м о - л о д и й, з л и й, ш и я. Але, — каже він далі, — коли ми погодимось з ученими (Шахматов, Ляпунов), котрі виводили **о, е** з **ъ, ь** не безпосередньо, а через проміжну стадію **ы, и**, то тоді розглянутий процес повинні будемо залічити не до діялектичних явищ передісторичної доби, а до спільнослов'янських процесів".

П. Черних у своєму університетському курсі (Историческая грамматика русского языка, 1954, стр. 71) тепер уже без жодних вагань стверджує, що сполучення **ой, ей** в російській мові виникли з **ый, ий:** з л о й (<зълый), с л е п о й (<с л ѣ - п ы й), м о ю (<м ы ю), п е й (<пий) та ін.[4] Докладніше зокрема про прикметникові форми він пише так: „В закінченнях

---

[1] Див. Из трудов А. А Шахматова по современному русскому языку. Москва, 1952, стр. 260.

[2] А. А. Ш а х м а т о в. Русский язык. Энциклопед. словарь Брокгауза и Ефрона, 1900, стр. 572; Е. Ф. Б у д д е. Лекции по истории русск. яз. Казань, 1907, с. 141.

[3] Е. К а р с к и й. Белорусы, II, в. I, стр. 149-150.

[4] Але порів. Л. П. Я к у б и н с к и й (История древнерусского яз., 143: д о б р о й (< добръјь), с л ѣ п о й (< слѣпъјь).

наз.-знах. відм. одн. повних прикметників чол. роду давні **ы**, **и** (з **ъ**, **ь**) в тих східньослов'янських говорах, що на їх основі розвинулась російська мова, потім змінились в **о**, **е**: слѣпой, злой, ста́рой, тупой, долгой; лёгкой, синей, верхней та ін. Ця зміна первісно не була обумовлена наголошеністю **ы**, **и**, але в акаючих говорах і в говорах з неповним оканням ненаголошені **о**, **е** (з **ы**, **и**) не могли зберігатись. Тому в московськім говорі і в літературній мові **о**, **е** збереглись тільки під наголосом: слепо́й, туго́й, але: ста̀рый, до́лгий. В Московських пам'ятках ця зміна відбувається з XIV ст. Напр. в Єв. 1339 р. в записі: князь великой".[1]

С. Обнорський у своїх дослідах мови Володимира Мономаха стверджує, що в тексті Мономаха (перша чверть XII ст.) переходу сильних **ъ**, **ь** в **о**, **е** в позиції перед j немає, глухі **ъ**, **ь** звичайно передаються за старою традицією через **ы**, **и**: в заимъ, поимъ (наз. одн. чол. роду). Родовий множ. іменників завжди закінчується на -ии: прегрѣшении, пѣнии, князии, днии, путии, кметии. Так само й наз. одн. прикметників чол. роду закінчується на **-ыи**, **-ии**: худыи, грѣшныи, праведныи, вѣрныи, велии, блаженыи, красныи, лютыи та ін. „В этой черте, — каже Обнорський, — как можно видеть, отраженной в тексте Мономаха со всей целостью, должно усматривать старую особенность нашего литературного языка; ее сохранение поддерживалось в литературном языке в условиях его культивирования на юге, как и воздействие на него древнеболгарского языка."[2] Як бачимо, й Обнорський для **о**, **е** припускає стадію **ы**, **и**, вбачаючи в ній „старую особенность нашего литературного языка". Але коли прийняти до уваги факт, що текст Володимира Мономаха належить до суто українських пам'яток, де, крім впливу староболгарської, могла відбитися жива мова українських предків, то наведені вище приклади цілком зрозумілі як історичні факти, що стверджують сучасні українські форми типу: великий, довгий, грішний, коний (род. множ. імен.) тощо.

До староукраїнських за своїм походженням пам'яток належать також „Руська Правда" та „Слово о полку Ігоревім", хоч пізніші списки, в яких збереглися ці пам'ятки, Обнорський приписує новгородським писарям, на підставі деяких діялектних особливостей. Обидві ці пам'ятки зберігають тільки **ы**, **и** (з **ъ**,

---

[1] П. Черных. Ор. с. 121-122.

[2] С. П. Обнорский. **Очерки по истории русского литерат. языка старшего периода. Москва-Ленинград, 1946, стр. 35.**

ь), за дуже незначними винятками. Так, в „Руській Правді" Обнорський ствердив, що глухі **ъ**, **ь** „во всех случаях употребления в прилагательных передаются через **ы**, **и**: с т а р ы и, в и р н ы и, о у д а р е н ы и, т р е т і и".[1] В „Слові о полку Ігоревім" так само **ъ**, **ь** „в подавляющем большинстве подходящих случаев сохраняются в прежнем своем виде, как **ы**, **и**". Напр.: ж р е б и и (знах. одн.), л е б е д ѣ и (л е б е д и и) (род. множ.), в ѣ щ і и, в е л и к ы и, г р о з н ы и, д и в н ы и, к и е в с к ы и, п о г а н ы и, с в ѣ т л ы и, ч р ъ н ы и та ін. Це явище Обнорський вважає за норму. Порушення цієї норми він убачає в формах: род. множ к н я з е й та в наз одн. в ѣ щ е й.[2]

Цікаво, що в четвертій дослідженій Обнорським пам'ятці „Моление Даниила Заточника", яка належить до „північних пам'яток", Обнорський ствердив, що глухі **ъ**, **ь** тут інакше розвивались, ніж у „південних". Цю пам'ятку Обнорський аналізує за двома списками: 1) Чудовський список, що, на думку Обнорського, складений „безсумнівно в середньоруській землі", можливо, в Московській, характеризується такими „середньорос." особливостями, як: п е и (наказ. спосіб), в о р о б е и, л ю д е и, г о л е н е и (род. множ.);[3] 2) Академічний список, що, на думку Обнорського, складений „на півночі", характеризується північними особливостями, близькими до „південних" (напр., **ѣ** — **и**): к о т о р ы и, з м и и (род. множ.) та ін.

Отже, всі ці дані пам'яток, а також дані інших слов'янських мов стверджують, що форми з **ы**, **и** (< **ъ**, **ь**) — явище дуже давнє. Процес зміни **ъ**, **ь** в **ы**, **и** поширився майже на всі слов'янські мови (чи діялекти праслов'янської мови). Щодо східньослов'янських мов, то це явище здавна було органічним у багатьох говорах предків українців і білорусів та в деяких говорах предків росіян. В інших російських говорах ми схильні вбачати зміну **ъ**, **ь** в **о**, **е** безпосередньо, без проміжної стадії **ы**, **и**, тобто ми схильні вбачати в рос. формах типу „большой", „шея" безпосередньо зміну **ъ**, **ь** в **о**, **е** і вважаємо це явище за діялектне явище передісторичної доби. Сучасна російська літературна мова виразно зберігає ці колишні діялектні форми переважно під наголосом (д о р о г ó й, б о л ь ш ó й, ш é я), а не під наголосом тут запанували форми північноросійських говорів з **ы**, **и** (ч е р н ы й, п е ш и й). Звичайно, в окремих випадках і не під наголосом зберігається форма з **о**, **е** (к р о в, к р о в à -

---

1 Очерки, 15.

2 Очерки, 156.

3 Обнорський вважає, що останні форми (*ои, еи*) пізнішого творення.

вый, дров, дровà), як і в україн. мові (блоха, сльоза).

В українській літературній мові в окремих випадках і незалежно від наголосу зберігається форма з **о**, **е**. Напр.: дрова, блоха, яблука (<яблока<яблъка), але в говорах навпаки: дрива, блиха, яблика.[1] В білоруській мові Е. Карський стверджує форми з **о**, **е** під наголосом і **ы**, **и** не під наголосом: блох-блыха, кроу-крыви, яблыня, яблыко, глыбокий, глытаць.[2]

---

[1] К. Кисілевський. Надпрутський говір. Записки Наук. Товариства ім.Шевченка. Том CLXII, Нью-Йорк — Париж, 1954, стор. 22. Його ж „Ізоглоси південносхідного Наддніпров'я. Наук. Збірник УВУ, Мюнхен, 1948, стор. 53.

[2] Е. Карский. Белорусы, II, в. I, ст. 149-152. Див. також А. Шахматов. К истории звуков русского языка. Известия, 1903, ч. I, стор. 337.

3. Звук і літера ѣ

Старослов'янський звук ѣ розвинувся з давнього *ē. В різних слов'янських мовах збереглися різні рефлекси звука ѣ,[1] тимто й важко точно встановити праслов'янську вимову ѣ. На тій підставі, що в деяких слов'янських мовах ѣ вимовляється як дифтонг i͡e,[2] деякі вчені вважають, що головним типом вимови ѣ у праслов'янській мові була дифтонгічна вимова i͡e. Монофтонги окремих діялектів слов'янських мов вони вважають наслідком монофтонгізації дифтонга i͡e.[3]

Історія ѣ за даними пам'яток дуже скадна, складна тим, що літера ѣ в давніх пам'ятках вживається дуже непослідовно: його часте змішування з **е** та **я** (йотоване **а**) в ст.-слов. пам'ятках, змішування з **е** та **и** в ст.-сх.-сл. пам'ятках тощо — все це свідчить про неодностайність вимови цього звука. П. Житецький (Очерк звуковой истории, 77) вважав за цілком можливе визнати в ст.-слов. мові в найдавнішу епоху кілька започаткованих у вимові відтінків ѣ, відтінків, що були в цілковитій аналогії з різними замінами його в різних слов'янських мовах.[4]

Про вимову ѣ в давніх говорах сх.-сл. мов А. Соболевський (Лекции, 55-63) дає два пояснення: ототожнення ѣ з **е** (цсл. Е) і перехід ѣ в **і**. На півночі, зокрема в Новгороді, в другій половині XII ст. різниця між **е** і ѣ була дуже невелика, менша, ніж на півдні. Він пише, що в північних говорах (північно- та півден-

---

[1] Напр., в серб. екавськім наріччі в різних умовах як је або ije, в рос. як *е*, в укр. як *і* (з пом'якшенням попереднього приголосного), в словінській як *е*, в чеській як *ê* (здатне у випадку довготи переходити в *і*), в польс. як *ie* чи *ia* в різних умовах. Див. А. Мейе. Общеславянский язык. Москва, 1951, стр. 39.

[2] В серб. мові в словах г р ê х, г р ê х а звук *е* в обох випадках має, як каже В. Богородицький (Диалектические заметки. РФВ, LXVII, 1912, стр. 204), „дифтонгическое произношение". В польс. мові *і* означає м'якість: bieg, biały, obiad — obiedzie (Т. Флоринский. Лекции, II, 416), bielić (П. Житецький. Очерк звуковой истории, 75). Також у словінськ.: brieg (Там же).

[3] Напр., у чеськ. мові, як каже Мазон (André Mazon. Grammaire de la langue tcheque. Paris, p.19) „le *ē* longue a développé la diphtongue *ie* longue, laquelle s'est résolue en *i*: hřich, „peché" (d'un ancien hřiech)". Л. Якубинский. История древнерусского языка. Москва, 1953, стр. 138.

[4] Про звук *ѣ* в ст.-слов. мові С. М. Кульбакин (Старословенска граматика, Београд, 1930, стр. 19) пише: „Чиньенице свих ст.-сл. споменика у целини сведоче да се *ѣ* у ст.-сл. дијалектима XI века чувало као нарочити вокал који се одликовао од своих осталих вокала". Існує загальне твердження, що звук, який передавався літерою *ѣ*, в ст.-слов. мові вживався як широке відкрите *є*, близьке до *я*. Порів. вимову його в сучасній болгарській мові. Див. Н. А. Кондрашов. Славянские языки, 69.

норосійських і білоруських) приблизно в XII ст. сталося більш-менш цілковите ототожнення цих двох звуків, тобто ѣ стало звучати як е. З другого боку, ѣ збереглось в „гал.-вол. говорі XII ст." як окремий звук і не ототожнювалось з е, а стало поволі звужуватись і наближатись до давнього и (іже).[1]

Трохи інакше ставить питання Яґіч (Критические заметки, 42-44).[2] Він розрізняє ѣ як знак і як звук, з одного боку, та вимову його в живій мові народу і в літературній мові за традицією, з другого боку. Яґіч каже, що в давній письменності можна знайти кілька текстів нецерковного змісту, що відзначались правильним уживанням ѣ. До них належать давні новгородські грамоти, духівниці московських князів, двинські купчі і третя частина першого новгородського літопису.[3] Всі ці пам'ятки та пам'ятки церковного характеру дали підставу Яґічеві зробити висновок, що в давній письменності, головним чином у церковних текстах дуже неуважно розрізнялись ѣ і е: писарі завдяки штучній вимові ѣ як е робили помилки. Яґіч каже, що нерівномірне вживання ѣ у давніх пам'ятках залежало від ступня уважности писарів, від їх начитаности, від сили звички і традиції. Він ствердив, що церковнослов'янське ѣ вимовлялось близько до е. Тільки з цим припущенням стане зрозумілим, чому в інших пам'ятках поруч з и (зам. ѣ) є також чимало прикладів з е и (зам. ѣ). В таких випадках Яґіч уважає, що літерою и (зам. ѣ) передавалась вимова більш народня, тоді як змішування ѣ з е відбивало церковно-літературну, шкільну.

Цей самий погляд пізніше дуже виразно висловив А. Шахматов в рецензії на граматику А. Кримського.[4] Насамперед Шахматов робить дуже важливе методологічне застереження: „История звука ѣ показывает, как осторожно надо пользоваться показаниями памятников при исследовании звукового состава древнерусского языка." Далі щодо поглядів Кримського, то Шахматов пише: „Проф. Крымский мог, конечно, довериться написаниям в е р о у ю или н е с т ь в Сборнике 1073 года и увидеть в них отражение живого произношения, так как об'яснить здесь е вм. ѣ нельзя ни как описки, ни как лжеорфографию, ни как „балканизм"; но он ошибся, усмотрев здесь отра-

---

1 Див. П. Ч е р н ы х. Историческая грамматика русского языка. Москва, 1954, стр. 123. Порів. також С. М. К у л ь б а к и н. Грамматика церковнославянского языка по древнейшим памятникам. Петроград, 1915, стр. 18.

2 Сборник Отдел. русск. яз. и словесн. АН. XLVI, ч. 4, 1889 р.

3 Порів. також дані в недавно знайдених новгородських берестяних грамотах 12-14 століть. Див.: Палеографический и лингвистический анализ новгородских берестяних грамот. АН. СССР. Институт языкознания. Москва, 1955, стр. 91-92.

4 Rocznik Slawist. 1907, II, 163-166.

жение живого русского произношения, ибо эти написания, как указано выше, отразили живое церковное произношение."

Шахматов твердить, що **ѣ** „никогда и нигде не переходило в малорусском в **е**." Він дуже серйозно обороняє українські основи в київських пам'ятках XI ст. (Зб. 1073, 1076 рр.; Слово Гр. Бог.), закидаючи Кримському неправильність твердження, ніби **ѣ** змінилося в **е** в цих пам'ятках. „Допустить возможность такого изменения **ѣ** в ст.-киевском говоре, — каже Шахматов, — равносильно признанию, что старокиевский говор ничего общего с малорусской речью не имел". Зберігання за літерою **ѣ** значення **е,** на думку Шахматова, можна спостерігати лише в церковних словах, як от: с р е д а, п р е д ъ, в р е д ъ, в р е м я, ч р е в о та ін.; форми дав. і місцев. відм. займ. т е б е, с е б е; відмінкові форми від т ѣ л о — т е л е с и, т е л е с а та ін., — всі вони, на думку Шахматова, зберігали давню церковну вимову з ӓ - **е**.

Церковна вимова **ѣ** як **е**, треба думати, й спричинила змішування **ѣ** з **е** в пам'ятках, особливо в церковних. Напр., в Остром. Єв.: н е с т ь, в Типогр. Єв.: в р е м я і в р ѣ м я, т е л е с а; в Слов. Гр. Бог.: в ь с е м ь.[1] Таку вимову могли засвоювати книжні люди під час читання й переписування книжок. Не дивно, що в писарів, які переписували не церковні тексти, змішування **ѣ** з **е** траплялося дуже рідко. Напр., в „Слові о полку Ігоревім", як ствердив С. Обнорський, „немає матеріялу для припущення про звуковий збіг **е** і **ѣ**".[2] В „Рус. Правді" С. Обнорський (Ор. с. 15) знайшов тільки два випадки з **е** зам. **ѣ:** оруд. одн. т ы л е с н и ю і місц. множ. д р о в ѣ х ъ. У творах Волод. Мономаха С. Обнорський ствердив, що „спорадичні факти вживання **е** зам. **ѣ** справляють враження випадкових фактів," напр.: о н е м ѣ ю т ь, д е л я, н ы н е ш н е е.[3] Пізніше рідка в Гал.-Вол. Грам. XIV-XV століть: в о є в о д е, в г о р о д е, п а с е к а та ін.[4]

---

[1] А. Ш а х м а т о в. Исследование в области русской фонетики, 295. Також П. Ж и т е ц к и й. Очерк звуковой истории, 73-74.

[2] С. О б н о р с к и й. Очерки по истории русского литературного языка старшего периода. АН. СССР. Москва — Ленинград, 1946, стр 144.

[3] Там же, 37.

[4] W. Kuraszkiewicz. Gramoty Halicko-Wołyńskie XIV-XV wieku, Kraków 1934, s. 47.

Вимова *ѣ* як *е* здавна була властива й деяким східньослов. говорам. Дослідники думають, що різниця між *ѣ* і *е* була втрачена в XII-XIII ст. в білоруських і південноросійських говорах. „Западно-русские грамоты XVI в, — пише Соболевський, Лекции, вид. 4, 70, — и печатный Литов. Статут 1588 г. имеют *ѣ* лишь в редких случаях, в виде исключения". Див. М. Г р у н с ь к и й — П. К о в а л ь о в.

Значно частіше в давніх пам'ятках трапляються випадки змішування **ѣ** з **и**, яке, як ствердив Ягіч, свідчить про народну вимову **ѣ** як **i**.[1] Цю особливість Т. Лер-Сплавінський назвав найстаршою рисою, яка відповідає групі племен правобережжя Дніпра і прилеглих земель південнозахідньої Руси, і розцінює її як тенденцію до звуженої вимови **ѣ**, вимови, що відбилась в деяких пам'ятках XI-XII століть і передається знаком **и** зам. **ѣ**, а в пам'ятках XIII-XIV ст. навіть дуже часто, „co każe przypuszczać, że wtedy ta cecha głosowa ukraińska — jedna z najbardziej charakterystycznych — była ustalona.[2]

Ця свіжа думка, що її висловив польський учений, заслуговує на увагу тому, що досі в науці не було твердої думки про звукове значення **и** зам. **ѣ** в ранніх пам'ятках. Деякі вчені, як, напр., А. Соболевський змішування **ѣ** з **и** в київських пам'ятках вважав „описками, происшедшими от небрежности переписчика".[3] Нині це питання вимагає основного перегляду, і на ньому ми спинимось трохи докладніше.

В сучасних університетських курсах історії української мови процес рефлексації **ѣ**, звичайно, пояснюється за старою схемою відповідно до процесу зміни **о, е** в нових закритих складах. Мовляв, **ѣ** первісно було дифтонгом, який на українському

Нариси з історії україн. мови. Львів, 1941, стор. 64. Порів. також В. П о р ж е з и н с к и й. Краткое пособие к лекциям по исторической грамматике русского языка. Москва 1920, стр. 107.

Л. Булаховський (Исторический комментарий, 80) на підставі фактів пам'яток і свідчень граматиків твердить, що в Москві вимова *ѣ* до середини XVIII ст. була як ie, а не як *e*, як тепер. На його думку, така дифтонгічна вимова *ѣ* була рисою вимови вищих шарів суспільства, що зберігало „архаическую черту в конце концов еще старого киевского произношения, поддержанную на новой почве сходными чертами севернорусских говоров". Отож, з такою вимовою, мовляв, почала конкурувати і остаточно перемогла в Москві в XVIII ст. південноросійська рефлексація *ѣ* > *e*, що її носіями були широкі міські шари, відбивши в своїй мові вплив південноросійських говорів.

[1] Також П. Житецький (Нарис літерат. історії україн. мови в XVII ст. Львів, 1941, стор. 67) пише, що поява *и* зам. *ѣ* у пам'ятках XI стол. не є вже наслідком книжної традиції, а пояснюється впливом народньої вимови. Тобто виходить, що у народній вимові *ѣ* сприймалося як звичайний монофтонг.

[2] Tadeusz Lehr-Spławiński. Początki języka ukraińskiego w zarysie, Warszawa, 1956, s. 22.

[3] А. С о б о л е в с к и й. Лекции по истории русск. языка, 1903, стр. 38. У відношенні до пам'яток північного походження це саме твердить і П. Черних (Историч. грам. 1954, стр. 125). Написання *и* зам. *ѣ* в Новгородських Минеях XI ст. Черних не вважає доказом зміни *ѣ* в *и* в цю ранню пору, мовляв, через малу кількість прикладів, які, на його думку, можна вважати швидше описками. Безсумнівні приклади вживання *и* зам. *ѣ* у пам'ятках північного походження, на його думку, починаються з кінця XIII ст. і особливо з XIV ст. Напр., в Новг. Єв. 1355 р.: **т и л о, къ ж е н и** та ін.

ґрунті надавав перевагу то першому, то другому компонентові, внаслідок чого ѣ в різних говорах української мови дало різні рефлекси: в південних — і (х л і б, д і д), а в північних — іє під наголосом (х л і е б, д і е д), а не під наголосом е (п е с о к, с т е н а).[1] В цих же курсах не без певної тенденції говориться, що приклади змішування ѣ з и в ранніх пам'ятках „не дають підстав категорично стверджувати, що процес переходу ѣ в і відбувся до початку оформлення мови української народности," тобто, виходить, що до XIV ст., яким тепер в радянському мовознавстві датується період формування східньослов'янських мов, зокрема й української мови.[2]

Але перейдемо до історичних фактів. Вживання и зам. ѣ, за твердженням Срезневського (Древн. памятники юсового письма, 155), зустрічається ще в юсових пам'ятках. Ламанський (О некоторых слав. рукоп. 14) з одного тільки Супр. рукопису наводить багато прикладів, де вжито и зам. ѣ: л и ц и с в о и (двоїна знах.), в ъ т е м н и ц и, п р о ц в и т а е т ь, п о г р и б а ю ш т и е та ін. В давніх сх.-слов. пам'ятках и зам. ѣ дедалі частіше трапляється. В Зб. 1073 р.: в ъ в ѣ р и, о у т и ш е н і я, в и д а е ш и, в и д ы и. н и м а я, п л а м е н и е т ь, и с ц и л и, А н д р и я, в ъ р а з у м и н и е; в Зб. 1076 р.: в ъ м и р у.[4] В Сл. Гр. Бог. XI ст.: с т и н ы (зам. с т ѣ н ы).[5] Пізніше в т. зв. „гал.-вол." пам'ятках рідше XII ст., частіше XIII ст. так само зустрічається и зам. ѣ. В Гал. Єв. 1144 р.: в ъ п о п е л и; в Добр. Єв. 1164 р.: в ъ с б о р и; в Гал. Єв. 1283 р.: в и д я ш е, п и н я з ь, н и к ы; в Полікарп. Єв. 1307 р.: в и д и н ь я. о к а м е н и л о, с в и д ѣ н ь е, в и д и в ъ, в Путен. Єв. XIV ст.: п р и в е ч е р и та ін.[6]

---

1 Див. Ф. М е д в е д є в. Історична граматика україн. мови, Харків, 1955, стор. 88.

2 Ф. П. М е д в е д є в. Там же. 88-89. Вихідним пунктом історії української мови в курсі Медведева служать пам'ятки XIV ст., зокрема українські грамоти XIV-XV століть. Про *ѣ* автор твердить, що „в українських грамотах XIV-XV століть зустрічаються випадки переходу *ѣ* в *і*" (там *же*, 48). Виходить, що тільки в цей час *ѣ* починає переходити в *і*.

3 A. Schleicher. Compendium. §87.

4 А. К р ы м с к и й. Филология и погодинская гипотеза. Киев, 1904, стр. 59-60.

5 О. Ш а х м а т о в і А. К р и м с ь к и й. Нариси, 99.

6 Це стверджує й акад. Л. Булаховський (Питання походження української мови, 47) на підставі фактів однієї тільки пам'ятки „Житіє Сави Освященного" XIII ст. (докладніше див. A. K o l e s s a, Dialectologirche Merkmale des sudrussischen Denkmales „Žitije sv. Savy". Arch. f. slav. Phil. XVIII. 1896, S. 203-228, 473-523). Хоч кількість випадків рефлексації *ѣ* як *і* в цій пам'ятці обмежується одним — „с в ѣ д и т ѣ л ь с т о у ю т ь" замість „съвѣдѣтельствоують", проте, на думку Булаховського, „справжню довідність цього единого випадку

Всі ці факти свідчать про те, що ѣ в живій мові того часу вимовлялось як **і**, яке графічно позначалось ц.-сл. літерою **и**.[6] Ще П. Житецький (Очерк звуковой истории, 78) ствердив, що зміна **ѣ** на **і** в українському вокалізмі — особливість дуже давня. Пізніше А. Кримський (Древнекиевский говор)[1] писав, що головна ознака української мови XI ст. — це змішування літер **ѣ** з **и** (тобто звуків **ѣ** та **і**). Це той максимум, на його думку, що його можна чекати від української фонетики XI ст. І коли ця особливість проявляється в київських збірниках 1073 і 1076 рр., то треба визнати, що ці пам'ятки „цілком відбили тодішню типову київську українськість XI ст."

Поруч із цим треба відзначити й другий факт, що таку ж саму вимову **ѣ** як **и** здавна мають деякі північноросійські говори (архангельськ., олонецьк., новгород. та вологодсько-кирівської) акаючої смуги. Причім, незалежно від позиції в слові, тобто під наголосом і без наголосу, перед твердими і м'якими приголосними, — в усіх випадках звичайно вимовляється **и** (б и д а, м и с т о, с и́ н и, р и ч ь ті ін.). Звук **е** зам. **ѣ**, як стверджують діялектологи, трапляється дуже рідко.[2]

Питання про зв'язок зміни **ѣ** в **і** в українській мові з відповідним його рефлексом у північноросійських говорах в науці досі ще не вирішене. У свій час ще Потебня заперечував тотожність українського **і** з новгородським **и** на тій підставі, що в північноросійськім говорі це явище не так поширене, як в українській мові; крім того, в північноросійськім говорі немає таких видозмін рефлексації **ѣ**, які є в північноукраїнськім говорі.[3] Це саме пізніше ствердив і А. Соболевський (Лекции, 1903, стран. 74): „Звук **и**, заменивший собою **ѣ** в старом новгородском говоре и перешедший из него в современные северновеликорусские говоры, не находится в непосредственной связи с малорусским **і**". Але існує й друга думка про новгородське **и** зам. **ѣ**, яка належить П. Лавровському (О языке северно-русских летописей, 16, 129): звук **ѣ** здавна зник у новгородськім говорі, йо-

---

підтверджує й гіперизм — заступлення етимологічого *и* літерою *ѣ*: п о с т р ѣ щ и с я зам. „постригли ся". Цей останній факт дає підставу Булаховському „гадати про наявність, хоч, може, ще тільки й діялектну, переходу *ѣ* саме в *і*, а не *іе* в південноруському наріччі".

[1] Изв. Отдел. русск. яз. и словесн. АН. 1906, XI, кн. 3, стр. 372.

[2] В. В. В и н о г р а д о в. Исследование в области севернорусского наречия, вып. I, Изв. Отдел. русского яз. и словесности АН, 1922-23. Див. А Н и к у л и н. Историческая грамматика русск. языка. Ленинград, 1941, стр. 11, 31. Також: проф. Р. И. А в а н е с о в. Очерки русской диалектологии. Москва, 1949, стр. 215, 217. — Проф. П. К у з н е ц о в. Русская диалектология. Москва, 1951, стр. 34, 108.

[3] А. П о т е б н я. О звуковых особенностях, 12.

го місце заступив звук **и**; а якщо в пам'ятках і трапляється **ѣ**, то лише як правописний знак. Лавровський пішов навіть так далеко, що факти написання **и** зам. **ѣ** у давніх українських пам'ятках поставив у залежність від північноросійських. Він твердив, що **и** зам. **ѣ** в пам'ятках південних треба приписувати говорові північних писарів, тобто писарі південних пам'яток були північного походження.[1]

На це зробив цілком слушне завваження П. Житецький (Очерк звук. истории, 97-98): мовляв, якщо ми допускаємо **ѣ**, під яким треба розуміти **и**, для новгородських, то чому не допустити цього й для київських пам'яток. На думку Житецького, правдоподібнішим є той факт, що літера **ѣ** означала звук в тому краю, де **и** зам. **ѣ** становить постійну ознаку наріччя. У зв'язку з цим Житецький вважає тотожніми звуками українське **і** та північноросійське **и** зам. **ѣ**, не згоджуючись з Потебнею, що в рецензії на працю Житецького „О звуковой истории малорусского наречия" (Отчет о двадцатом присуждении наград гр. Уварова, 791-794) висловився проти такого погляду.[2] Житецький твердить, що спільним для української мови і північноросійських говорів є „тяжіння до звука **и** зам. **ѣ**". Факти вживання **и** зам. **ѣ** у північноросійських пам'ятках примусили пізніше й А. Шахматова (Очерк, 324) стердити, що **ѣ** дійсно вимовлялось писарями як **и** (**і**).

Наука не має покищо даних, які б указували на звукову різницю між **и** в київських пам'ятках та **и** в новгородських пам'ятках, що вживалося зам. **ѣ**. Але ми можемо безсумнівно ствердити, що цим графічним знаком позначалася правдива народна вимова **ѣ**, тобто вимова **ѣ** як **і**. Той факт, що ця вимова **ѣ** як **і** була ще в XI ст. (а вона напевне була така сама й раніше) у киян і новгородців, свідчить про те, що це явище дуже давнє, доісторичне. Це явище має свій початок ще в періоді до розселення слов'ян, коли південні й північні східньо-слов. племена мали між собою ближчий мовний контакт, ближче фізіо-

---

[1] Пізніше, уже в наш час, на такий самий шлях став і С. Обнорський (Очерки по истории русск. яз. М.-Л. 1946). Дослідивши мову таких важливих давніх українських пам'яток, як „Слово о п. Ігор.", „Руська Правда", зокрема щодо вживання *и* зам. *ѣ* (напр., в „Сл. о п. Ігор.": д и в и ц е ю, с я п о м о л о д и т и та ін.), він зробив висновок, що такі факти — це „бесспорные свидетельства о диалектной, и именно новгородской, черте в языке памятника" (стр. 144). Про це ж саме явище в „Руськ. Правді" він пише: „Наблюдаются и написания с колебанием *и* и *ѣ*, свидетельствующие о совпадении звуков *ѣ* и *и*, как о типической новгородской особенности" (стор. 15-16). Це він твердить на тій підставі, що писарі без сумніву походять „из новгородской территории".

[2] П. Ж и т е ц ь к и й. Нарис літературної історії української мови в XVII ст., Львів, 1941, ст. 65.

логічне споріднення, інакше не можна пояснити, щоб ці два тотожні процеси рефлексації ѣ були цілком незалежні тільки тому, що належали двом територіяльно віддаленим племенам. Отже, вимова ѣ як і — діялектна особливість праслов'янської мови, особливість, що її переживали спільно ще перед XI ст. попередники киян і новгородців.

Ці наші теоретичні припущення стверджують факти інших слов'янських мов. Звукове значення ѣ в болгарській мові насамперед проливає світло на невирішене ще остаточно питання про природу цього звука в мові давніх болгарських пам'яток. На підставі правопису цих пам'яток учені прийшли до висновку, що староболгарське ѣ звучало як *ja* (я) і як е, що близько стояло до а.[1] На думку Міклошича (Vergl. Gr. I, 46-47), староболг, ѣ спочатку звучало як довге ē, з якого розвинувся звук ja. Сучасна болгарська мова стверджує ці історичні факти. В болгарській мові давньому ѣ відповідають звуки ja (я), еа̄, е (je): хляб, място, мляко, млѣко (млеако), вѣчность (вечность) та ін. Як окреме діялектне явище треба відзначити й рефлекси ъ, и: орјъх, млико, прилјъп,, гниздà, свишта, дивойка.[2]

Найближче до болгарської мови щодо рефлекса давнього ѣ стоїть польська мова з чергуванням а-е, залежно від твердости і м'якости попереднього приголосного: wiara, biały, але: wierze, bielić. Цим шляхом і постало характеристичне для польської мови чергування звуків а-е.[3] В народних польських говорах, іноді в інфінітиві, давнє ѣ вимовляється як і: bogacić, sedzić, viedzić.[4]

В чеській мові, залежно від короткости чи довгости складів, маємо два основних рефлекси давнього ѣ: ê, е — в коротких складах (nêžny, têlo, але найчастіше з е — cely, cediti, cena, seno) та і — в довгих складах (bily, mira, hřich, smich, snih, dilo). Тут ѣ (ѐ) змінилося в і дуже давно.[5]

---

1 А. Соболевский. Древне-церковно-славянский язык. Москва, 1891, стр. 35.

2 Т. Флоринский. Лекции, I, 76-77.

3 T. Lehr-Splawiński. Jezvk polski -- pochodzenie, powstanie, rozwój. Wyd. 2. Warszawa, 1951, s. 83.

4 Т. Флоринский. Лекции, II, 416. Р. Бранд. Крат. фонет. и морфология поль яз. 5.

5 Р. Бранд. Кратк. фонет. и морф. чеш. языка, 6. Також: Т. Флоринский. Лекции, II, 62. Порівн. також: A. Mazon. Grammaire de la langue tchéque, Paris, 1952, p. 19.

Ф. Травнічек (Грамматика чешского языка, Москва, 1950, стр. 45) твердить, що процес звуження *ѣ* в *і* в чеській мові почався з 1300 року і закінчився в XV ст. Це на підставі пам'яток, але в говорах вимова *ѣ* як *і*, як діялектна особливість праслов'янської мови, сягає глибших часів.

В словацькій мові так само давнє ѣ (ê) дало два рефлекси: ê, e — в коротких складах (cely, dzeci) та *ie*, частіше *i* — в довгих складах, як і в теськ. мові: dievča, miesto.[1] Звук **і** переважає в діялектах: hríchov, bíly, víra, spíva.[2]

В сербській і хорватській мовах давнє ѣ дало звичайний рефлекс **е**: в р е м я, ц е н а, г р е х, х л е б, а також **и**, яке панує в південнозахідніх говорах: л и к о, д и т е, в р и м е, ц и н а, ц в и т, г н и з д о, г р и х, в и р н. Особливо типовий щодо рефлекса **и** (**і**) чакавський діялект.[3] Звук **е** тут вимовляється тільки перед твердими передньо-язиковими консонантами, а звук **і** — перед іншими: divica, pivač, snig, grih, mlîko, nedila, medvid, але: delo, koleno та ін.[4] Звук **и** (**і**) зам. ѣ у сербській і хорватській мовах — явище дуже давнє; воно засвідчене вже в найдавніших пам'ятках. Напр., у Грам. 1000 р.: billa (бѣла); в Грам. 1069 р.: suidok (зам. sviedok), stiniza (стѣница).[5] Пізніше в Грам. 1332 р.: м и с е ц а, с и м е н у та ін.[6]

В словінській мові ѣ дало три рефлекси: в східнім говорі воно вимовляється як *ê*: besêda, bêžati, breg, mleko, в західнім — як je: besjeda, djel, brjeh, grjech, rjeka, в резьянськім говорі воно вимовляється як î: besîda, brîh, rîć. Ця вимова властива особливо резьянському говорові, але зрідка вона поширюється й на інші говори. Напр.: čirva (=črêva) (північнозахідня Крайна).[7]

В білоруській мові, як і в інших слов'янських мовах, взагалі ѣ дало рефлекс **е** (л е т а, в е к, е х а ц ь).[8] Але є випадки також зміни ѣ в **и** (**і**). Е. Карський (Белорусы, II, в. I, стр. 250) твердить, що перехід ѣ в **і** можна спостерігати тільки в південних і північних окраїнах, пояснюючи це явище впливами української мови — на півдні та новгородського говору — на півночі. Напр., в Гомельськ. і Рогачевськ. повітах: д з и д, х л и б а, л и с, п о б и г, и з д и л а н а та ін.

Можна ствердити, що всі слов'янські мови (одні більше, другі менше) зберігають **і** як рефлекс давнього ѣ. Дуже знаменний той факт, що це **і** зберігається переважно в говорах, у жи-

---

[1] Н. А. К о н д р а ш о в. Славянские языки. Москва, 1956, стр. 147, 149.

[2] Т. Ф л о р и н с к и й. Лекции, II, 252.

[3] Цей діялект займає незначну територію сербської і хорватської мов: побережжя Далмації, західню частину Хорватії, частину Істрії і прибережні острови Крк (Велья), Раб, Брач, Корчула та ін. Див. Н. А. К о н д р а ш о в. Ор. с. 169.

[4] L. J a k u b i n s k i i. Die Vertretung des urslav. *ê* im čakavischen (Zeitschrift f. sl. Ph. 1925, Bd. I, 381-387. Див. А. М. С е л и щ е в. Старослав. язык, Москва, 1951, стр. 132.

[5] I. J a g i ć. Gramm. jez. Hervats. 29.

[6] Т. Ф л о р и н с к и й. Лекции. I. 250-251.

[7] Т. Ф л о р и н с к и й. Лекции. I. 43.

[8] Т. П. Л о м т е в. Белорусский язык. Изд. Москов. университета, 1951, ст. 12.

вій мові слов'янських народів. А. Селищев (Старосл. язык, I, ст. 132) це явище на підставі пам'яток датує не раніше, як XIII-XIV століттями. Ми можемо ствердити якраз протилежне: поперше, про це свідчать найдавніші історичні пам'ятки київські, новгородські, сербські; подруге, факт існування цього явища в живих слов'янських мовах саме й свідчить про глибоку його давнину, яка сягає, безперечно, часів доісторичних, ще до розселення слов'ян. Абсолютно неможливо, щоб **ѣ** змінилося в **і** після того, як усі слов'янські мови жили вже окремим життям, тобто неможливо, щоб **ѣ** змінилося в **і** одночасно в усіх слов'янських мовах. Зміна **ѣ** в **і** — це діялектне явище праслов'янської мови, явище, що зберігалося далі в живій мові народу після того, як були зформовані окремі слов'янські мови. Причім, в одних мовах (напр., українська) це явище обняло більшу частину мовної території, зайнявши таким чином одно з центральних місць у фонетиці (**і** з **ѣ** поруч з **і** з **о**, **е**), в інших мовах (напр., північноросійські говори або говори чакавського діялекту серб. і хорв. мов) це явище поширилось тільки на частину мовної території. Через мову писарів воно потрапляло спорадично і в мову найдавніших пам'яток. Навіть в XVII ст. літера **и** трапляється там, де треба було чекати за ц.-слов. правописом **ѣ**: н е и д я т ъ, і н е ѣ д я т ъ (Г. М. 238), и з' и л ъ Г. К.5,[1] А н д р и й, б и л о е, в е л и л и, в и р ы,[2] (де **и** вимовлялось як **і**).

З другого боку, **ѣ**, дуже рано втративши первісне звукове значення, стало вживатися як графічний знак для позначення **і**.[3] На цьому ґрунті вчені допускалися методологічних помилок, змішуючи звукове значення **ѣ** з графічним його значенням. На таких фальшивих методологічних основах і виникла відома теорія Соболевського про так зване нове **ѣ**, що в деяких пам'ятках, починаючи з XII ст., які Соболевський назвав „галицько-волинськими", часто вживається зам. **е**, що нібито подовжилось внаслідок занепаду глухих **ъ**, **ь**, у наступному складі. Напр., в Добр. Єв. 1164 р.: с ѣ д м ь, п ѣ щ ь, о у ч и т е л ь, с ѣ м ь, к а м ѣ н ь е, п о в с ѣ и з е м л и та ін.; в Типогр. Єв. XII ст., ч. 7: к а м ѣ н ь, в ъ н ѣ м ь, и д ѣ т ь;

[1] П. Ж и т е ц ь к и й. Нарис літер. історії, 67.

[2] С. П. С а м і й л е н к о. До характеристики полтавсько-київського діялекту за пам'ятками XVII ст. Зб. Полтавсько-Київ. діалект — основа української національної мови, Київ, 1954, стор. 30. Докладніше див. М. Г р у н с ь к и й і П. К о в а л ь о в. Нариси, 64-65.

[3] Про звукове значення ѣ в ранню епоху П. Житецький (Очерк звук. истории, 69) пише, що „написання ѣ було завжди підставним знаком для позначення різних звуків", тому ѣ він називає тільки літерою, бо самого звука ѣ, мовляв, не було вже за найраншої епохи історії східньослов'янських мов.

в Гал. Єв. 1266-1301 рр.: к о р ѣ н ь я, т е м ѣ н ь, ж и т ѣ л ь, м а т ѣ р ь.[1]

Цю суто графічну особливість ѣ, як відомо, Соболевський вважав як діялектне явище.[2] Можна було б підсумувати sine ira et studio велику літературу, викликану теорією Соболевського. Ця теорія полонила навіть таких учених, як Шахматов[3] і Яґіч[4], і тепер вона лежить в основі університетських курсів.[5]

П. Житецький був перший учений, що намагався підірвати діялектне значення нового ѣ.[6] Так само відкинув звукове значення нового ѣ і Шимановський (К истории древнерусских говоров, Варшава, 1887, стр. 40). Він бачив у його вживанні штучну ортографію. На його думку, причиною, що викликала нове ѣ, було змішування суфіксів: одні мали е, другі ѣ.[7]

Але найбільш рішуче проти теорії Соболевського виступив А. Кримський, твердячи, що таке „вигадане Соболевським ѣ" не може зватися „галицько-волинським" і не є жодною українською особливістю. Поперше, є чимало рукописів, що їх Соболевський не зважився признати за галицькі або волинські, а тимчасом у них вживається ѣ зам. е так само, як і в тих, що їх Соболевський назвав „галицько-волинськими". Це переважно рукописи сербські, новгородські, білоруські (напр., Єв. 1339 р. з типовим аканням). Подруге, більшість тих „гал.-вол." рукописів, де Соболевський знайшов нове ѣ, не є галицькі, ані волинські, ані українські взагалі. Ці рукописи переважно білоруські та новгородські або псковські, і на них здебільшого напи-

---

[1] Див. О. Ш а х м а т о в — А. К р и м с ь к и й. Нариси, 45, 49.

[2] А. С о б о л е в с к и й. Лекции по истории русского языка. Москва, 1903, стр. 51. Див. В. Р о з о в. Трилогія проф. А. Кримського. Зап. НТШ, 1907, сторін. 78.

[3] „Это открытие Соболевского, одно из наиболее блестящих в историческом исследовании нашего языка, положило прочные основания для изучения истории малорусского наречия", — писав Шахматов у своїх „Исследованиях в области русской фонетики" (Варшава, 1893, стр. 114).

[4] „Четыре критико-палеографические статьи". Сб. Отдел. русского языка и словесн. АН. 1884, т. 33, ч. 2. Також: „Критические заметки по истории русского языка". Сб. АН, 1889, т. 46, ч. 4.

[5] Див. А. С е л и щ е в. Старославянский язык. Москва, 1951, I, стр. 131. — Ф. П. Медведев. Історична граматика української мови. Харків, 1955, стор. 105. Л. Булаховський (Питання походження української мови, 51-52) „нове ѣ" вважає свідченням „наявности вже в другій половині XII ст. після падіння зредукованих (глухих) голосних спеціяльної фонетичної риси, яка стосується південно-руської мовної области". А. Соболевському він ставить у велику заслугу „відкриття „нового ѣ".

[6] Чтения Общ. Нест. Летоп., т. II, 219. Див. також його „Очерк литер. истории, 120-122.

[7] Див. В. Р о з о в. До ст.-рус. діялектології, 15.

сано точні місцеві дати. Потретє, літера ѣ, що її Соболевський знайшов замість е в його „гал.-вол" пам'ятках, не має для себе відповідних рефлексів у сучасній живій українській мові, за дуже невеличкими винятками.[1]

Дані, що їх подає Кримський, безперечно заслуговують на увагу. Якби дійсно нове ѣ було звуковим позначенням довготи е, яка нібито могла виникнути внаслідок занепаду глухих, то чому інші українські писарі не користувались цим засобом позначення подовженої чи дифтонгічної вимови звука е, що був у попередньому складі? Чому, напр., немає цього нового ѣ в Гал. Єв. 1144 р.? Адже різниця в часі між цією пам'яткою і Добром. Єв. 1164 р., де, як пише Яґіч[2] у своїй критиці теорії Соболевського, нове ѣ відзначається вперше, — не велика. Нарешті, на підставі новіших дослідів процесу зміни о, е в нових закритих складах нині сумнівним уже видається традиційне вчення про т. зв. „замінну довготу". Досліди К. Михальчука[3] і останні досліди В. Ганцова,[4] О. Курило,[5] Ю. Шереха,[6] П. Ковалева[7] стверджують, що о, е в нових закритих складах в центральних українських говорах не подовжувалися, а звужувалися, і саме ѣ мало звужену вимову, як ствердив і Т. Лер-Сплавінський. Отже, ѣ, що його Соболевський назвав новим ѣ, по суті — це графічний знак, що ним писарі позначали вимову і з е в словах ш ѣ с т ь, с ѣ м ь тощо. Тимто в сучасних українських формах к а м і н н я, к о р і н н я, п і ч, ш і с т ь тощо треба вбачати не рефлекс „нового ѣ", як твердить Соболевський (Очерки, 90), а рефлекс давнього е (ш е с т ь, к а м е н ь), що змінилися в і.

Вживання ѣ зам. е чи зам. и — в пам'ятках часте явище, і не тільки в пам'ятках, досліджених Соболевським. Напр., у „Слові о п. Ігор." поряд зустрічаємо дві форми: „вси сосѣдоша с к о н и и" і „вси сосѣдоша сконѣи",[8] також „половѣц(ь)-

---

[1] А К р и м с ь к и й. Деякі непевні критерії для діялектологічної клясифікації старорусьских рукописів. Львів, 1906, стор. 17. Див. Науковий збірник, присвячений М. Грушевському учениками й прихильниками з нагоди його десятилітньої праці в Галичині. Львів, 1906.

[2] Критические заметки по истории русск. языка. СПБ. АН. 1889, т. 46, ч. 4.

[3] Киевская Старина, 1893, сентябрь. 15.

[4] Записки Істор.-Філ. Відділу УАН. 1923, кн. II-III; 1924, кн. IV.

[5] Спроба пояснити процес зміни *о*, *е* в нових закритих складах у південній групі українських діялектів. Київ, 1928.

[6] Всеволод Ганцов — Олена Курило. УВАН. Вінніпеґ, 1954, ст. 59-63.

[7] Panteleimon K. K o v a l i v. The Problem of Change of *o*, *e* in new closed Syllables in Ukrainian Dialectes. ORBIS, V, № I, 1956. Louvain (Belgique).

[8] Див. Н. К. Г у д з и й. Хрестоматия по древней русской литературе XI-XVII веков. Москва, 1955, стр. 72-73.

кыи", де ѣ зам. **е** (<ь) (половьчьскыи)[1] В „Кодексі Ганкенштайна" (XII-XIII ст.), староукраїнській пам'ятці з галицько-волинського князівства, що її мову дослідив К. Кисілевський,[2] ѣ зам. **е** вживається дуже часто: веселѣлия, въскрьсѣние, дълготьрпѣние, избавлѣния, камѣнь, матѣрию, сѣмь, шѣсть та інші.[3] В грамотах XIV-XV століть: нарожѣнья, страчѣньє, княжѣнья та ін.[4] В Іпат. літ. XV ст. маємо систематичне вживання ѣ перед м'якими приголосними з безперечним нахилом до **и** (**і**): конѣць, прелѣсть, мѣсть, мѣчь, туземѣць, а також: князѣи, Василѣи, Григорѣи.[5]

Графічне вживання ѣ особливо виразно виступає в пам'ятках XVII-XVIII століть. Як раніше, так і в цей час не було ще правописних норм: з одного боку, було бажання зберегти традиційний правопис, з другого, — силоміць вривалася жива мова, народня вимова ѣ. Мелетій Смотрицький намагався вивести правопис з хаосу, даючи поради не змішувати ѣ з **е** та **и** (Граматика, 7). Але його поради не допомагали: письменники писали ѣ навіть там, де його не слід було писати. Напр., в Радивиловського: фамилѣю, лебѣдь, пѣчь, постѣль; у Галятовського: нѣкого, нѣзащо.[6] В Кирила Транквіліона (Перло многоцінное, 1646 р.): камѣньми, звѣлъ, привѣлъ. В Літописі Самовидця XVII ст., як стверджує дослідник цієї пам'ятки І. Петличний,[7] „розмовний звук **і** передається давнім ѣ майже в усіх словах і позиціях": в городѣ, пановѣ, на морѣ, бояриновѣ, хотѣли, нѣмцѣ та ін. Що ѣ тут служить графічним по-

---

1 С. П. Обнорский. (Очерки по истории русск. литер. языка, 143) помилково пояснює це явище як звукову зміну *е* в *ѣ*, викликану впливом наступного м'якого складу, вважаючи його діялектним, і саме новгородським явищем.

2 Записки Наук. Товариства ім. Шевченка. Том CLXI — Зб. ФС, т. 24. Нью-Йорк — Париж, 1953, стор. 18-19.

3 Дослідник пам'ятки каже, що численні приклади вживання *ѣ* зам. *е* поруч прикладів на *ѣ* зам. *и* вказують на переходову вимову *ѣ*, в якій воно зближається то до *іе*, згідно з південнослов'янською традицією, то до *і*, згідно з українською народньою вимовою" (стор. 19).

4 W. Kuraszkiewicz. Gramoty Halicko-Wolyńskie XIV-XV wieku. Kraków, 1934, s. 37-38.

5 Никольський. (РФВ, 1889, т. 41, стр. 263-264) таке змішування *ѣ* з *е* пояснює різними говірками, що відбились у мові писарів.

6 Див. М. Грунський і П. Ковальов. Нариси, 65-66.

7 І. Петличний. Із досліджень над українською літературною мовою часів возз'єднання України з Росією. Фонетичні особливості мови Літопису Самовидця. Питання слов'янського мовознавства. Кн. IV, 1955 р., стор. 135-136.

значенням звука і, про це свідчать ще й такі факти: вживання в тих самих словах то ѣ, то і (и). Напр.: мѣсяца і місяця, унѣверсали, і универсали, Казимѣр і Казѣмѣр та інші. Нарешті, про графічне значення ѣ у Самовидця свідчать ще факти вживання його на місці етимологічного е в нових закритих складах: сѣмь, осѣнь, осѣнной.[1] В Актових книгах Полтавського городового уряду XVII ст.[2] С. П. Самійленко ствердив, що е в новозакритих складах передається різними правописними засобами, зокрема й літерою ѣ: завѣвъ, весѣля, пчолы, нѣсъ, осѣню, сѣмъ, сѣмнадцат, сѣмъдесят, сѣмъсот, увѣвъ, утѣкъ, шѣсть, та ін. Літера ѣ, як графічний знак для позначення і, вживана навіть у Котляревського (XVIII ст.): жѣнкамъ, сѣмъ тощо.

Які ж рефлекси дало ѣ в сучасній українській мові? На це питання може бути проста й коротка відповідь. У південносхідніх і південнозахідніх українських говорах ѣ незалежно від наголосу відбилось як м'яке і (хліб, тіло, сміх та ін.), в північних говорах під наголосом ѣ дало дифтонґ і͡е, не під наголосом — е (міех, ліес, діевка, але: леса, мешок, девчата та ін.).[3] Можна ствердити, що в основному українська мова має ті ж самі рефлекси ѣ (за невеликими винятками), що й інші слов'янські мови, з тією тільки різницею, що рефлекс і найбільш поширений тільки в українській мові і є тепер однією з найбільших особливостей української фонетики. Українське і з ѣ має свою особливу природу і цим відрізняється від і з о, е. Щождо і, яке, за теорією Соболевського, нібито розвинулося з „нового ѣ у таких, напр., словах, як: шість, сім, весілля, тощо, то воно насправді нічого спільного з справжнім ятевим і в словах типу дід, тіло, ліс тощо не має. На це вказує хоч би такий факт, як збереження ятевого і в усіх позиціях в слові — під наголосом і не під наголосом, в закритих і відкритих складах (дід — діда, ліс — ліса), тоді як і, що його помилково зв'язують з вигаданим „новим ѣ" (яке ніколи як звук не існувало), у відкритих складах міняється в е (шість — шести, сім — семи, весілля — веселий).

---

1 Вид. Полтавської губерпської вченої комісії, Чернігів, 1912, в. І і II; 1914, в. III.

2 До характеристики полтавсько-київського діалекту за пам'ятками XVII ст. Зб. Полтавсько-Київський діалект — основа української національної мови. Київ, 1954, стор. 30.

3 Див. Д-р Ярослав Рудницький. Нарис української діялектології. Авґсбурґ, 1946, стор. 5. Також: М. Грунський і П. Ковальов. На-

Щождо самого процесу зміни ѣ в і в українській мові, то його, як відомо, традиційно зв'язують із стадією дифтонгів, посилаючись на дифтонгічну вимову ѣ в північноукраїнських говорах, подібно як зв'язують із стадією дифтонгів зміну **о**, **е** в **і**. Вище ми вже вказали, що нові досліди процесу зміни **о**, **е** в **і** в нових закритих складах заперечують стадію дифтонгів у розвитку цих звуків і ставлять цей розвиток в цілковиту незалежність від розвитку північноукраїнських дифтонгів.

Те ж саме треба сказати й щодо ѣ. Методологічна помилка вчених щодо рефлексації давнього ѣ в українській мові полягає в тому, що вони обов'язково рефлексацію ѣ, як довгого звука (*=ē), припускають для всіх українських говорів, вважаючи північноукраїнські дифтонги (х л і͡е б, с н і͡е г) пережитками давньої стадії дифтонгів. Такого погляду дотримувався П. Житецький, такий погляд панує ще й тепер в університетських курсах.[1] Не врахувавши територіяльних особливостей живої мови, Житецький писав таке: „Якщо ж вони (північноукраїнські дифтонги П. К.) існують як архаїзми, то й поготів могли існувати колись як новоутворені звуки, що дали життя російському **е** і українському **и** зам. ѣ."[2] Але тут же він мусів визнати, що, на жаль, у пам'ятках не засвідчений час, коли вони, ці дифтонги з'явилися в устах народу, і цим він стверджує слабку сторону свого здогаду. Розуміється, якби дифтонги були в устах народу, то напевне відбилися б і в пам'ятках. Правда, Житецький шукає теоретичних підстав, притягаючи чеську мову, де **іе** було посередньою стадією між давнім ѣ і пізнішими **е**, **і** (Hattala. Zvukoslovi, 69). Але ці підстави для нього не тверді, бо **іе** в чеських пам'ятках з'явилося тільки з XIV ст.

Отже, ми не маємо підстав — ні історичних, ані теоретичних — уважати, що зміна ѣ в **і** в українській мові проходила стадію дифтонгів, та й взагалі чи мала будь-коли ця частина українських говорів дифтонгічну вимову ѣ. Звук ѣ, як колишнє довге *ē, в південних українських говорах, відбився в звуженій вимові з наближенням до **і**. Таку звужену вимову українські говори мали вже в далеку давнину, десь на праслов'янськім ґрунті, в тім спільнім діялектнім джерелі, звідки взяли свій початок такої ж вимови ѣ як **и** й північноросійські говори та окремі говори інших слов'янських мов.

Щождо північноукраїнських дифтонгів та монофтонгічних

риси, 68. Ф. Т. Ж и л к о. Нариси, 92.

[1] Див. П. Ч е р н ы х. Историческая грамматика русского языка. Москва, 1954, стр. 111-112.

[2] П. Ж и т е ц ь к и й. Нарис літературної історії, 67.

рефлексів давнього ѣ, то вони, безперечно, мають ту ж саму вихідну точку, що й говори інших слов'янських мов, коли наголошений довгий звук *ē в певних фізіологічних умовах розвивався не в напрямі до звуження, а в напрямі до розширення в двозвук (х л і е б, д і е д), а ненаголошений дав звичайний рефлекс е (р е к а, б е д а), як це ми бачимо і в інших слов'янських мовах.[1]

За окремими українськими говорами можемо ствердити такі рефлекси давнього ѣ. Подаємо матеріял на підставі недавніх записів в окремих селах і районах. Так, з Димерського району (північна Київщина, що належить до північноукраїнського типу говорів) у записах П. С. Лисенка[2] подано, що дифтонг іе на місці давнього ѣ під наголосом поширений в усіх говірках району: с н і е г, с і е н о, х л і е б, т о б і е та ін. Далі на південь з Переяслав-Хмельницького району (частина колишн. Переяславського повіту і Полтав. губ.), що характеризується як смуга перехідних говорів від північної групи до південносхідньої, в записах В. М. Брахнова[3] говориться, що досить послідовно, незалежно від наголосу, і виступає на місці давнього ѣ: с л і д, д і т и, г н і з д о, д в і х а т і. З Баришпільського району, Київської области (недалеко від Києва) в записах того ж В. М. Брахнова[4] зазначено, що на місці старого ѣ тепер стоїть звичайне літературне і: с л і д, д і д, т і л о, с і н о та ін. Трохи далі на захід з півден. Житомирщини в записах Л. П. Бови[5] відзначено, що давній звук ѣ в усіх позиціях перейшов у голосний і: л і с, с і н о, б і д а, с н і ж о к. Ще далі на південь Кодимського району Одеської обл. (на межі з Вінницькою обл. і Молдавією) в записах О.С. Мельничука[6] підкреслюється, що

---

1 Цікаве явище можна спостерігати в білоруській мові. Змішування ѣ з е Карський (Белорусы, II, в. I, 234-238) вважає за споконвічне. В давніх пам'ятках це змішування зустрічається ввесь час, починаючи з найдавніших часів; тільки в одних пам'ятках частіше трапляється це змішування, в інших — рідше. Карський подає багато прикладів з пам'яток. Це змішування ѣ з е в давніх пам'ятках указує, як гадає Карський, на цілковите зникнення з давніх часів у білоруській мові особливого звука ѣ і заміну його звуком е. Тепер цю рису Карський вважає загальнобілоруською особливістю. Порів. А. Ш а х м а т о в. Очерк, 344.

2 Фонетичні і морфологічні особливості говірки Димерського району на Київщині. Зб. Полтавсько-Київський діалект — основа української національної мови. Київ, 1954, стор. 86.

3 Фонетичні риси говірок Переяслав-Хмельницького району на Київщині. Зб. Полтавсько-Київський діалект, 73.

4 Характерні риси говірок трьох населених пунктів на Бориспільщині, Київської области. Діялектологічний бюлетень, вип. III, АН. УРСР, Київ, 1951, ст. 25.

5 Говірки південної Житомирщини і їх відношення до полтавсько-київського діалекту. Зб. Полтавсько-Київський діалект, 106.

6 Південно-подільська говірка с. Писарівки (Кодимський район, Одеської об-

старе ѣ за всіх умов під наголосом і не під наголосом рефлексується в говірці як **і**: л і с, д і т и, т і н ь, б і л и й та ін. В Карпатських говорах, за спостереженням І. Панькевича, рефлексація давнього ѣ в чисте **і** займає майже всю південнокарпатську територію — від джерел Тиси, Вішави аж до Попраду.[1] Звук **і** з ѣ поширений „по цілій області південнокарпатській і сходиться цілковито з таким же **і** на прочих областях українського язика".[2]

Схематично рефлексацію ѣ територіяльно, згідно з клясифікацєю українських говорів, можна подати так: 1. Північний діялект (л і͡е с, але не під наголосом: л е с и). 2. Південносхідній діялект — Київщина, Полтавщина, Херсонщина, Харківщина (л і с). 3. Південнозахідній діялект -- Поділля, Південна Волинь, Наддністрянщина, Гуцульщина, Бойківщина (л і с), Лемківщина (л і с і л е с).[3]

ласти). Діалектологічний бюлетень, вип. III, 48, 50.

[1] Іван П а н ь к е в и ч. Українські говори Підкарпатської Руси і суміжних областей. Ч. І. Звучня і морфологія, Прага, 1938. стор. 335.

[2] Там же, 40.

[3] Подаємо за таблицею проф. Я. Рудницького „Нарис української діялектології", Авґсбурґ, 1946, стор. 42-43. Див. ще: Ф. Т. Ж и л к о. Нариси, 67, 92,159.

4. Звуки і літери **и**, **ы**

Звуки **и** та **ы** — це дві окремі фонеми, які збереглись у російській, білоруській та польській мовах. В українській та в інших слов'янських мовах давні звуки **и** та **ы** спалися в один звук.[1] Це явище засвідчене вже в найдавніших пам'ятках: змішування **и** — **ы** в пам'ятках ясно вказує, що вони вже не мали ні фонетичного, ні окремого звукового значення, тобто **и** та **ы** з давніх часів, як звуки переднього і заднього ряду, зливалися артикуляційно в один звук середнього ряду. Це злиття, нерозрізнення в вимові відбилось у пам'ятках у їх змішуванні.

Вже в деяких ст.-слов. пам'ятках XI ст. трапляються випадки вживання **и** зам. **ы**. Найбільше таких прикладів знаходимо в Савиній книзі: р и б ъ, р и б и ц ь, о т ъ к р и т и, о т ъ к р и, але й: о т ъ к р ы ю т ъ с я, о т ъ к р ы ш я. Це явище (**и** зам. **ы**) знаходимо і в Клоц., Маріїн., Син. пс., Супр. рук. Найбільш показовим, на думку Селищева, є написання р и, зам. р ы: після **р** у деяких слов'янських мовних групах, що мають у своїй системі голосний **ы**, він відсутній; замість сполучення р ы, вимовляється р и.[2]

Це явище зустрічаємо також і в найдавніших українських пам'ятках. Так, в Остр. Єв. 1056 р.: и з и д е, в ъ з и д о х ъ, в Зб. 1073 р.: н е п р а в ь д и, р и б а і р ы б а, п р и к р и в а є, з а п о н и;[3] в Зб. 1076 р.: м и л о с т и н я і м и л о с т ы н я, о с ы р ѣ ю і с и р о т а, к о р и с т ь, з л о б и; в Сл. Гр. Бог.: м ь н о г а ж ь д и, о б и с к а т ь; в Добр. Єв. 1164 р.: б и т и, п р о с ы т и, с о в ѣ т ь н ы х ъ, в Гал. Єв. 1266 р.: т и с я щ и;[4] в Код. Ганк. XII і наступн. ст.: в н ы д е і в н и д е, п р ѣ д а н о у б и т и, в ъ з и д е, и з и д о у т ь, в ъ з и д о х, с л и ш а т и і с л ы ш а т и, о у м е р ш ы м ъ, в ъ н и т и,[5] в Гал.-Вол. літоп. XIII ст.: н и н е, о м и в с я,

---

1 Порів. П. Ч е р н ы х. Историч. граммат. 93.

2 А. С е л и щ е в. Старослав. язык, I, стр. 207. **Ці голосні звуки, як каже Селищев, близькі один до одного типовою рисою свого творення, високим піднесенням язика**, і ця близькість може відбитися на письмі: вживають одного знака для позначення обох них голосних. Таке явище Селищев спостерігав в одному з листів з Городецького району. Горківської области: „Посилку от тебя получил и открітку". А. С е л и щ е в. Ор. с. 308.

3 Див. И. С р е з н е в с к и й. Славяно-русская палеографія. Спб., 1885, стр. 115.

4 М. Г р у н с ь к и й і П. К о в а л ь о в. Нариси, 69.

5 К. К и с і л е в с ь к и й. Кодекс Ганкенштайна — староукраїнська пам'ятка. Зап. НТШ, т. CLXI, Нью-Йорк — Париж, 1953, стор. 19.

створы;[1] в Грам. XIV-XV століть (вже дуже часто): тисячею, старостынъ, синъ, звѣрыными, Кузьмычь, млыны і млин та ін.[2] Це змішування и — ы дуже часто трапляється в україн. пам'ятках XVII-XVIII століть; напр., в Галят. (КР): тыранъ; в Радивил.: мысли, оубыраєть, проклынаеть; в Полт. Актах XVII ст.: бридкий, городовий, злий, золотий, кривий, Гаврило і Гаврыло, зими і зыми;[3] навіть у Котляревського (Енеїда за сп. 1799 р.) знаходимо часто випадки змішування **и** — **ы** з перевагою останнього: ямы, рогамы, воламы, возамы, козаками, багатым, мешкаты, быхи (зам. били), і былы та ін. В XIX ст. деякі письменники, користуючись офіційною російською транскрипцією, позначали літерою **и** звук **і** (<**о**, **е**, **ѣ**), а літерою **ы** — звук **и** середній.

Факт змішування **и** — **ы**, що відбилося в пам'ятках, починаючи з найдавніших часів, досі в науці не має одностайного пояснення. А. Кримський (Филология и погодин. гипот., 60) припускав логічно, що змішування **ѣ** з **и** вказує на м'якість такого **и**, тоді як основне **и** було твердіше, про що, на його думку, свідчить змішування його з **ы**. А. Шахматов з нерішучістю висловлювався про можливість фонетичної близькости **и** та **ы**, схиляючись до думки, що змішування **и** — **ы** в пам'ятках могло бути наслідком впливу болгарських пам'яток, де змішування цих звуків було звичайним явищем.[4] Так само й Л. Булаховський (Питання походження української мови, 48-49) схильний визнати вплив „південнослов'янських оригіналів" навіть в записі Євсевійової Єв. 1283 р.: сыръ (= сиръ) і гіперистичне стидяхуся (= стыдяхуся). Такий же сумнів висловлює він і щодо інших прикладів, наведених у Соболевського (Лекції, 4 вид., стр. 135): „Абсолютної певности, що перед нами в таких наводжуваних (наведених П. К.) Соболевським написаннях, як погубывый, просыти, совѣтьныкъ у Добриловому Євангелії 1164 р., назарянынъ, седмыжды в Полікарповому Євангелії 1307 р., съ нымъ

---

1 А. Орлов. О Гал.-Волынском летописании. АН. СССР. Труды древнерусской литературы, V. Москва-Ленинград, 1954, стр. 31.

2 Ф. П. Медведєв. Історична граматика, 92. М. Грунський і П. Ковальов. Нариси з історії україн. мови, 69.

3 С. Самійленко. До характеристики полт.-київ. діялекту, 29, 32.

4 Див. М. Грунський і П. Ковальов. Нариси, 69. Примітка. Порів.: П. Житецкий. Очерк звуковой истории, 124-143; також: І. І. Ковалик. Історія системи голосних фонем у староруській і українській мовах. Питання українського мовознавства. кн. І, 1956. Вид. Львів. університету, ст. 11.

в Луцькому Євангелії XIV ст. — справжні прояви фонетичної риси, що пізніше стала характеристичною для української мови, звичайно, не може бути." Але тут же Булаховський примушений був таки ствердити, що до певного довір'я „схиляє та обставина, що всі такі випадки Соболевському вдалось навести тільки з пам'яток галицько-волинських, тобто південноруських."

Ми насамперед мусимо ствердити факт, що **и** та **ы** змішуються майже в усіх українських пам'ятках. А це і є найкращий доказ їх звукового зближення. Це свідчить, що в живій мові, в мові писарів не було чіткого розрізнення вимови **и** та **ы**. **А** щодо припущення Шахматова про можливість впливу болгарських пам'яток, то воно, це припущення, не має під собою ніякого ґрунту, бо й самий факт змішування **и** — **ы** в багатьох пам'ятках указує на близькість у вимові цих звуків у живій староболгарській мові, про що свідчить, крім змішування **и** — **ы** в болгарських пам'ятках, ще й той факт, що в сучасному болгарському правописі літера **ы** відсутня: колишні **и** та **ы** зійшлися в одному звукові, який позначається літерою **и** (б е л и, з а м и с л и).[1] Що **и** та **ы** здавна, ще в передісторичній добі, в українській мові втратили окреме звукове значення, значення окремих фонем, це стверджує сказане про споконвічну твердість приголосних перед **е**, **и** (див. родз. 10),[2] а також про це свідчать інші слов'янські мови. Так, в серб. і хорв. мовах давні **и**, **ы** спалися в **и**. В правописі літера **ы** зовсім не вживається, а тільки **и** (б и о, о с т а в и о, к р и л о, с и н, з а м и с л и, ж и в о т та ін.).[3] В словін. мові приголосні втратили м'якість перед голосними переднього ряду, тому там так само немає ні звука, ні літери y, а існує тільки **i**, яке через утрату приголосними м'якости вимовляється як звук середнього ряду: živi, sestrice, bil (укр. б у в, рос. б ы л), ne bil prespál, mísli.[4] В чеськ. мові за традицією вживається, крім **i**, також і літера **y**, хоч різниця у вимові між **i** — лат. **y** давно вже втрачена (порів. bil, бив, і

---

[1] Див. Н. А. К о н д р а ш о в. Славянские языки, 179, 187, 188.

[2] Звідси не може бути прийняте в науці ні пояснення Шахматова (Нариси, III), що злиття *и* та *ы* в сучасному середньому українському *и* вважав за наслідок пізнішого ствердіння приголосних перед *е* та *и*, ні пояснення Житецького (Очерк звук. истории, 125), який злиття звуків *и* та *ы* вважав тенденцією старого звука *и* (*і*) відштовхнутися від новоутвореного звука *і*, що походить з *о*, *е*. Обидва ці пояснення ґрунтуються на методологічно хибних підставах пізнішого розвитку *и* та *ы* в *и* середне, тоді як це явище зв'язане органічно з споконвічною твердістю приголосних. Див. далі розділ про твердість приголосних перед *е*, *и*.

[3] Н. А. К о н д р а ш о в. Ор. с. 161-163, 170.

[4] Н. А. К о н д р а ш о в. Ор. с. 174, 177.

byl, укр. б у в; також: plynul, stranný, život, zamyslil, probiral).[1] В словацькій мові існує тільки звук і, а графічно також лат. y. Отже, як і в чеській мові, різниця у вимові тут не велика: víča, robotník, život, celý, ktorych.[2] З інших південно- і західньослов'янських мов тільки польська мова займає окреме місце, зберігши цілком звукове і фонематичне значення звуків і та лат. y: bić, niski, zamyślił, wszystko.[3]

Щождо східньослов'янських мов, то з них тільки українська мова цілком утратила звукову різницю між и та ы, і тепер в українському правописі вживається тільки одна літера и для позначення звука, середнього між давніми и та ы (л и х о, с и л а, н и в а, ч о т и р и та ін.). Інші східньослов'янські мови — російська й частково білоруська — зберігають звукову різницю між и та ы. Напр., в білоруськ.: с і н і, ц і х і, д з і к і (але після твердих приголосних: б ы ц ь, б о л ь ш ы, ч ы т а ц ь);[4] в рос.: б и т ь і б ы т ь (де и та ы мають, крім звукового, ще й фонематичне значення); навіть після шиплячих, які (крім ч) в рос. мові вимовляються твердо, вживається и ш и т ь, ж и з н ь).[5] Як відомо, польська, російська і частково білоруська мови належать до консонантного типу, що характеризується максимальною диференціяцією консонантів (див. стор. 44), отже й паляталізацією консонантів, що призвело до збереження звукового значення и та ы. Це явище в білоруській, російській і польській мовах дуже давнє, як давньою є втрата звукового значення и та ы в інших слов'янських мовах, тобто сягає в позаісторичні часи.[6]

Щождо рефлексів давніх и, ы в українських діялектах, то можна ствердити таке: південносхідні говори втратили звукову різницю між и та ы. Якщо трапляються випадки вимови і зам. и, то їх треба пояснювати зовнішніми впливами, переважно російськими. В найновіших діялектологічних записах, що їх подає В. М. Брахнов[7] з Переяслав-Хмельницького району, на Київщині, стверджується, що и з давнього и та ы у вимові не розрізня-

[1] Н. А. К о н д р а ш о в. Op. c. 134, 142.

[2] Н. А. К о н д р а ш о в. Op. c. 147, 149.

[3] Н. А К о н д р а ш о в. Op. c. 122, 132, 133. Причім, звук y в польській мові вимовляється як звук середній між *e* та *i*.

[4] Т. П. Л о м т е в. Грамматика белорусского языка. Москва, 1956, стр. 27.

[5] П. Ч е р н ы х. Историч. грам. 140. В деяких рос. говорах, не тільки сусідніх з укр. і білор. говорами, де це явище звичайне, але й в інших навіть *ч* вимовляється як *чы*: ч ы с т ы й, к р и ч ы т.

[6] P. K o v a l i v. The Problem of the Typology of the Slavonic Languages. The Slavonic and East Europaen Review. Vol. XXXIII, № 80, 1954, London.

[7] Фонетичні риси говірок Переяслав-Хмельницького району на Київщині. Зб. Полт.-Київ. діалект. Київ, 1954, ст. 72.

ється: **ч и с т и й**, **м и ш а**, **б и к**, **т и н**. Як виняток **і** тільки в словах: **н а з б і р а й т е**, **у м і р а й т е**, **о б і ч а й к а**, **з і м а**.

В північноукраїнських говорах **и** часто вимовляється як **і** (с і в а к о б и л а, к л і н, л ю д з і, Н і ч і п о р е),[1] тобто зберігається різниця **и** та **ы**. В найновіших записах, що їх подає П. С. Лисенко[2] з північнозахід. частини Димерського району переважно з сіл Мануїльськ та Вахнівка, **и** вимовляється „з більшою перевагою до і" навіть у випадках, де **и** відповідає колишньому **ы**: в і л к а, в і п а с, с к і р д а, в і с к о ч и л а, в і з в а л а. Навпаки, **і** з **о** вимовляється як **и** (в и й с ь к о, п и ш л и), і навіть **і** з **ѣ** вживається як **и** (мишок, мисяць).

Рефлекси давніх **и** та **ы** розрізняються в вимові також і в надсянськім говорі. За спостереженням М. Пшеп'юрської-Овчаренко, звук **и** вимовляється як звук переднього ряду середньовисокого піднесення (х о д и т и, н о с и т и, ш и т и, к о с и т и та ін.), а звук **ы** вимовляється як звук заднього ряду високо-середнього піднесення (б ы в - б у в, м ы в, в ы п и в, к о б ы л а, с ы н, м ы т ы й та ін.). Дуже характерно, що вимова **ы** шириться переважно в місцевостях, сусідніх з польською мовою або споріднених з бойківськими та лемківськими говорами.[3]

Взагалі із західніх говорів південного діялекту зберегли рефлекси старих **и** та **ы** ще деякі говори закарпат., бойків. та лемківські,[4] і це явище треба розцінювати як архаїчне. Напр., у лемків: г ы б а т и, к ы п і т и, х ы ж а. Навіть **і**<**ѣ** вимовляється як **и**: с т р ы л я т и, к в ы т н у т и („черешня квытла") та ін.[5]

---

[1] П. Горецький — Ів. Шаля. Українська мова, Київ, 1927, ст. 175. Див. Ф. Т. Жилко. Нариси, 69.

[2] Фонетичні і морфологічні особливості говірок Димерського району на Київщині. Зб. Полт.-Київ. діалект, 83.

[3] Марія Пшеп'юрська-Овчаренко. На пограниччі надсянського говору. Записки НТШ, т. CLXII. Нью-Йорк — Париж, 1954, ст. 60.

[4] Див. О. Брок. Очерк физиологии славянской речи. Энциклопедия славянской филологии, Спб. 1910, вып. 5. Також: проф. В. Поржезинский. Краткое пособие к лекциям по историч. грамматике русского языка. Москва, 1920, стр. 115.

[5] Див. Ів. Верхратський. Говір галицьких лемків. Зб. Філологічної Секц. НТШ, 1902, ст. 28-30. Також: І. Панькевич. Українські говори Підкарпатської Руси і суміжних областей. Прага, 1938, ст. 383. Про *ы* в закарпатських говорах Панькевич пише: „Старе *ы* зберігає свою давню артикуляцію майже на цілій області південно-карпатській за виїмком говорів гуцульських та околиці ужгородської" (Ор. с. 32).

5. Групи гы, кы, хы

В давніх пам'ятках східньослов'янської письменности можна спостерігати важливе явище: зміну **гы, кы, хы** в **ги, ки, хи**. Ця зміна безперечно має зв'язок із зміною звукового значення давніх голосних **и** та **ы**.

В ранніх пам'ятках XI ст. ще послідовно зберігаються написання **гы, кы, хы.** Збірники 1073 і 1076 рр. мають досить витриману ортографію цих сполучень, за винятком чужомовних слів (Лукина, о фуникии, Ахимендиды), і тільки в окремих випадках трапляється **и** (хитрости, хитрымъ. Зб. 1073 р., таки ,Зб. 1076 р.).

Пам'ятки XII ст. дають нам більше написань **ги, ки, хи**. В Гал. Єв. 1144 р.: птіцямъ небеськімъ; в Добр. Єв. 1164 р.: секира, никий же; в Христ. Ап. XII ст.: погибѢль; в Мстисл. грам. XII ст.: георгии; в Жит. Феод.: хитрости;[1] в Код. Ганкеншт. XII і наступ. ст. ще часто вживаються написання **гы, кы, хы**: кыта, нарекыи, немогыи, врагы та ін., але також **ги, ки, хи:** искивота, покинувыи, кит, многи.[2] В тексті Володимира Мономаха переважають форми **гы, кы, хы** (54 випадки) над **ги, ки, хи** (13 випадків).[3]

З кінця XIII ст. форми **ги, ки, хи** стають звичайним явищем. В Луц. Єв. XIV ст: многи, погибнетъ, рекии, великии, книги; в Грам. XIV-XV століть форми **ги, ки, хи** переважають: оугорьскими, литовскимъ, риботицкии та ін., але також: мазовьскымъ, литовьскым та ін.[4] Пізніше, в Полт. Акт. XVII ст. уже цілком переважають форми **ги, ки, хи.** Дослідник цих пам'яток С. П. Самійленко пише: „Дуже рідко фіксується **ы** після **к** (Микыта), **х** (схылившися) і зовсім немає його після **г**. Природно припустити, що **ги, ки, хи** вимовлялися з передньосереднім **и**".[5]

Історики східньослов'янських мов зміну **гы, кы, хы** в **ги, ки, хи** датують головно на підставі статистичних даних пам'яток, причім, XI ст. навіть не приймається на увагу через дуже малу кількість прикладів такої зміни. Так, С. Обнорський (Очер-

---

1 М. Грунський і П. Ковальов. Нариси, 70.
2 К. Кисілевський. Ор. с. 19.
3 С. Обнорский. Очерки, 38-39.
4 Див. М. Грунський і П. Ковальов. Нариси, 273-275.
5 С. П. Самійленко. Ор. с. 33.

ки , 38-39) на тій пiставі, що в тексті Володимира Мономаха переважають форми **гы, кы, хы** над формами **ги, ки, хи**, схильний вважати останні форми написаними рукою писаря, коли **гы, кы, хы** стали мінятися в **ги, ки, хи**, тобто, виходить, не раніше кінця XII - половини XIII ст. Інші вчені беруть ще на увагу й факт, що послідовніше змішування форм **гы, кы, хы** з формами **ги, ки, хи** засвідчене більше в південних пам'ятках, ніж у північних. На цій підставі початок зміни **гы, кы, хы** в **ги, ки, хи** в давніх північноросійських говорах вони позначають пізнішою датою, тобто XIV століттям. Л. Якубинський пише: "Изменение **гы, кы, хы** в **ги, ки, хи** в южних древнерусских диалектах произошло уже в XII в., как свидетельствуют памятники. В северних древнерусских диалектах соответствующее явление происходит в XIV в., а в некоторых — и XIII в."[1] Це саме пізніше ствердив і П. Черних (Историч. граммат. 140). Л. Булаховський думає, що ця зміна сталася насамперед „в диалектах-предках украин. (XII в.), затем, напр., в смоленском говоре (древнейшие примеры в грамоте 1229 г.); в великорусском говоре, насколько позволяют судить памятники, он (процес П. К.) имел место не раньше XIV века".[2]

Інші вчені обминають статистику і підходять до справи посутньо. Ще Е. Карський (Белорусы, II, в. I, стр. 279) висловив погляд, що зміна **гы, кы, хы** в **ги, ки, хи** почалася ще в „спільно-руську епоху" і закінчилася досить пізно. Ягіч (Критические заметки, 78) ствердив також давність цього явища. Він уважає, що в живій вимові уже в XI ст. відбулося те, що на письмі пізше. Це він доводить прикладами відмінкових закінчень на **-кѣ**, **-скѣ**, що з'являються в пам'ятках XI ст.: з о л о б ѣ ж е н с к ѣ Зб. 1073 р., н а в о с к ѣ Сл. Гр. Бог. З цього, мовляв, видно, що тоді не вимовлялись уже **гы, кы, хы**. Ягіч зв'язує це явище з давніми звуками **и** та **ы**, припускаючи, що вперше могли з'явитися сполучення **ги, ки, хи** в пам'ятках південних, де „взагалі гортанна вимова звука **ы** раніше почала поступатись перед звичайним нем'яким **и**". Це стверджує матеріял, що його зібрав А. Соболевський у своїх „Лекціях".

Як бачимо, Ягіч зміну **гы, кы, хы** в **ги, ки, хи** поставив у залежність від зміни давніх голосних **и, ы** в напрямі до **и** середнього. Якраз протилежну думку висловив недавно П. Черних (Историч. граммат., 140). Він пише: „Причина этого явления заключается в том, что перед гласным среднего ряда **ы** твердые согласные вообще произносились с минимальной лабиализаци-

---

1 Л. П. Я к у б и н с к и й. История древнерусск. языка, 154.
2 Л. Б у л а х о в с к и й. Историч. комментарий, 69.

ей, которая потом вскоре исчезла. Вследствие этого в произношении **г, к, х** в этом положении произошла передвижка вперед. Они стали среднеязычными согласными, что в свою очередь повлекло за собой передвижку вперед и в произношении **ы**, которое изменилось в **и**". Але в твердженні Черних залишається все ж таки неясним, чому саме зникла ота „мінімальна лябіялізація" приголосних, не вияснена причина їх зникнення. Звідси в нього методологічно хибний висновок, що **г, к, х** через зникнення лябіялізації пересунулись вперед і що це викликало пересунення вперед також у вимові **ы**.

Отже, більш правдоподібна думка Яґіча. Поперше, Яґіч цілком слушно поставив у залежність зміну **гы, кы, хы** від зміни **ы**, а не навпаки, як це зробив Черних; подруге, в принципі такий зв'язок між цими двома явищами методологічно цілком виправданий, бо це явища того самого структурного ряду, і розривати їх ніяк не можна, як це робить Ф. Медведєв (Історична граматика, 92), твердячи, що процес „змішування звуків **ы** та **и** не має нічого спільного з процесом переходу **гы, кы, хы** в **ги, ки, хи**". **Звуки г, к, х** з природи тверді звуки і ніколи не зм'якшуються навіть перед голосними переднього ряду. В сполученні з голосними середнього чи переднього ряду у вимові справляють певне звукове враження не **г, к, х**, а звукова якість (власний тон) наступного голосного. Звідси виходить, що не зміна **гы, кы, хы** впливала на зміну **ы** у напрямі до **и**, а, навпаки, зміна **ы** та **и** у напрямі до **и** середнього викликала відповідну зміну **гы, кы, хы** в **ги, ки, хи**. І коли в пам'ятках ще ряснiють перші форми, особливо в ранні часи письменности, то вони переважно зберігаються за традицією. Про це свідчить факт змішування їх у пам'ятках з другими формами. Це змішування дедалі збільшується, частішає в міру того, як жива мовна стихія устами писарів збільшує свій вплив на книжну мову.[1]

Цікаво відзначити, що в сучасних українських говорах рефлекси давніх сполучень **гы, кы, хы** збереглись у тих україн. говорах, де зберігаються рефлекси давнього **ы**. В південносхідніх говорах, звичайно, відповідно до **и** панують форми **ги, ки, хи** (д о р о г и й, М и к и т а, т и х и й).У південнозахідніх з найновіших записів, що їх подає з Житомирщини Л. П. Бова (Ко-

[1] Що форми *гы, кы, хы* в північноросійських пам'ятках зберігаються послідовно аж до XIV ст., то це пояснюється тим, що й *и* та *ы* зберігають там цю послідовність. Це стверджують Новгород. грам. XII-XIV століть, що, за спостереженням Шахматова (Исслед. о языке новгород. грам., 169-170), зберігають послідовно витриману ортографію *гы, кы, хы*. Взагалі в північних пам'ятках, як твердить Шахматов, „*и* зам. *ы* після гортанних важко знайти (за деякими винятками) до другої половини XIV ст." Див. його статтю в Arch. f. sl. Philologie, VII, 73.

вальчук), бачимо, що **ги, ки, хи** вимовляються „в переважній більшості говірок при паралельних **гі, кі, хі** в деяких з них: гичка, кинути, хитрий, дороги, пастухи; в окремих говірках: гічка, кінути, хітрий та ін.[1]

В надсянськім говорі Пшеп'юрська-Овчаренко ствердила форми **гі, кі, хі** „в значній кількості описуваних говірок", „в різних грамат. категоріях, не зважаючи на місце наголосу" (байкі, стріхі, кіньській, кінути, такій). Як протилежність до цих форм у бойківськім і лемківськім говорах маємо **гы, кы, хы** (дівкы, снігы, гріхы). Форми **гі, кі, хі**, на думку Пшеп'юрської-Овчаренко, „мають опертя в близькому сусідстві польської мови".[4] В гуцульськім, надпрутськім і наддністрянськім говорах під наголосом замість **и**, маємо **е**: **жінк'é**,[3] **мокляк'é**, парупк'é, книшк'è, вінк'è, фартушк'è, буряк'è, вузьк'éй, глух'éй, х'éтра, вуґ'èри (жеребці).[4]

Отже, можна ствердити, що **г, к, х** в діялектах відбилися в чотирьох сполученнях залежно від чотирьох рефлексів давніх **и** та **ы**: **гы, кы, хы** (з задньою артикуляцією), **ги, ки, хи** і **ґ'е, к'е, х'е** (з середньою артикуляцією) та **гі, кі, хі** (з передньою артикуляцією). Звідси всю українську мовну територію можна поділити на чотири частини: 1) в бойківських і лемківських говірках сполучення **гы, кы, хы** (бкы, другый, гырмыть, хыжа); 2) в говірках Полтавщини, Одещини, Катеринославщини, Вінничини та ін. сполучення **ги, ки, хи** (луги, такий, сухий); 3)в гуцульських, надпрутських і наддністрянських говірках сполучення ґ'е, к'е, х'е (вуґ'ери, жінк'е, х'етра); 4) в говірках Чернігівщини, південосхідньої Волині і взагалі в північноукраїнських говорах **гі, кі, хі** (рукі, ногі, мухі).[5]

---

[1] Л. П. Бова (Ковальчук). Говірки південної Житомирщини. Зб. Полтав.-Київ. діалект, 106-107.

[2] М. Пшеп'юрська-Овчаренко. На пограниччі, 58-59.

[3] Апостроф означає, згідно з фонетичною транскрипцією, палялталізованість попереднього приголосного.

[4] К. Кисілевський. Надпрутський говір, 20. Див. також: Ф. Т. Жилко. Нариси, 110.

[5] Ф. Т. Жилко. Нариси 69. Треба думати, що північноукраїнські сполучення *гі, кі, хі* мають опертя в сусідстві білоруської мови, де збереглись тільки *гі, кі, хі* (кулакі, батракі, беднякі, кішеня, хітрасць, агідны та ін.), хоч перед тим, вдавнину, білоруська мова також пережила спільні з іншими східньослов'янськими мовами сполучення *гы, кы, хы*, напр., в Грам. XIV-XV ст.: Якымонь, Дрогычин, рукы, Лукы та ін. Див. Т. П. Ломтев. Грамматика белорусского языка, Москва, 1956, стр. 46-47.

6. Змішування у — в

У фонетичній системі слов'янських мов здавна існували два звуки: губно-зубний V і білябіяльне W або нескладове U̯, яке становило собою заміну більш раннього U. Нескладове U̯ в кінці складу (в середині і в кінці слова) властиве тепер багатьом слов'янським мовам: українській, білоруській, південноросійським говорам і деяким північноросійським говорам, східночеським говорам, а також лужицьким говорам (prau̯da, lau̯ka). На початку слова нескладове U̯ зберігається в південноросійських говорах і в сербських та хорватських говорах (udova, unuk). Складове U чи нескладове U̯ існує в українській і білоруській мовах (у д о в а, ў з я в с я).

В доісторичні часи губно-зубний V в одних слов'янських мовах був у всіх фонетичних позиціях (voda, vъnukъ, vъdova, novъ), в других цей приголосний був тільки перед голосним повного творення і перед **ъ**, **ь** сильними (voda, vьšь). Білябіяльний W чи нескладове U̯ було тільки в сполученні з слабими **ъ**, **ь** (u̯ъnuk, u̯ъdova).[1]

В східньослов'янських мовах (в одних більше, в других менше) нескладове U̯ (ў) не під наголосом дійшло майже цілковитої ідентифікації з білябіяльним W (**в**), в наслідок чого це явище відбилось у формі змішування **у** з **в**: з одного боку, **у** міняється на **в**, з другого, **в** — на **у**.

Змішування ненаголошеного **у** з **в** і навпаки, як у початкових, так і в середніх складах — явище рідке в північноросійських говорах, частіше в південноросійських говорах і звичайне в білоруській мові та в усіх говорах української мови.[2] Починаючи з XI ст., це явище трапляється тільки в староукраїнських пам'ятках. Наприклад, в Зб. 1073 р.: о у с е л я т ь с я, о у с е л е н ь я, о у с е л е н ѣ и, о у с е л е н ы є, в ъ г о д и т и, в ъ г о ж ь ш а, в ъ г о д ь н о, в ъ ч и н н ы, п р а у д а,

---

[1] А. М. С е л и щ е в. Старославянский язык. Москва, 1951, стр. 195-196. Порів. лат. veruc (i. e. u̯eros), лат. vox (i. e. uōqu̯-s), лат. vivit (i. e. gu̯iu̯e-ti). Див. проф. В. С т е ц ю к. Історична граматика латинської мови, ч. I, Мюнхен, 1951, стор. 115.

[2] Див. П. Ж и т е ц ь к и й. Нарис літературної історії української мови. Львів, 1941, стор. 71.

зам. п р а в д а), П а у л (зам. П а в ь л ъ), Н а о у х о д о н о с о р ъ і Н а в ъ х о д о н о с о р ъ, А у г у с т ъ і А в г у с т ъ; в Зб. 1076 р.: о у г о д и в ъ, о у г о д и т ь, о у г о д ь н а, і в ъ г о д и т и, в ъ т ч и н е н, в ъ с е л и с я, в ъ с е л ю і о у с е л и х ъ, о у с е л и т с я;[1] в Сл. Гр. Бог. XI ст.: б л а г о в ь г о д ь н ы, у п и с а л ъ є с мь, в ъ п и с а х ъ, о у с е л е н а я; в Жит. Феод. XII ст.: в г о д н и к ъ, в г о д н и к о м ъ;[2] в Гал. Єв. 1144 р.: в ж е, у с ѣ м; в Добр. Єв. 1164 р.: д о у л ѣ е т ь. Численні приклади знаходимо в Код. Ганкен. XII і наст. ст., де маємо **в** зам. **у:** о у к о у п ѣ, але: в ъ к о у п ѣ, о у т о р и и, але: в т о р и и, в ъ т о р н и к ъ, П а у л а, П а у л ъ, але: П а в л а, н а о у ч и в ъ, але: н а в ъ ч и в ъ, в п о в а ш е, в ж а с о ш а с я, в п о д о б і ш а с я, в к у ш а є т ь, в т ѣ ш ѣ н ь є м ь, в п о в а н ь є м; н а в ч і ш а, в к у ш ь, в м и р а ю, в о - в ъ т р о б ѣ, в ъ т р о б а, в ъ с т р а ш і, в с ѣ ч ѣ н ь є м ь, в н и ч ь ж і м е н е, в м о р и в ъ, в г о т о в а, в л у ч и т и, в ч ѣ н є м, н е в б о я ш а, н е в д о л ѣ є т ь, але: о у д о л ѣ є т ь; часто **оу** зам. **в**: А д а м о у с т а в о у а д ъ, о у з м о г л ъ б ы, о у з в ы ш а є т ь, о у з ы в а ю щ е, с в о і м, о у с т а н ь є м ь, о у з р а д у є м с я, о у г р о б ѣ, о у з в ѣ щ а х у, о у с т а в л я є т ь, о у с п о и м о, о т ъ с н а о у с т а в ш е, о у м и р ѣ, о у т р е х ъ, о у а д ѣ та ін.[3]

З XIII ст. це явище засвідчене як у російських, так і в українських пам'ятках (А. С о б о л е в с к и й, Лекции, 87-88). Зокрема українські пам'ятки дають досить численні приклади на змішування **у** і **в.** Так, у Гал.-Вол. літописі XIII ст.: у м о р е В а р я ж ь с к е, у з я л ъ, у с и, в н и х, в н а с, в ъ м и р а є т ь, в в у с т ѣ х ъ, у К ы є в е, у П е р е я с л а в л и, в ъ с в я т о г о С п а с а, в н е г о;[4] в Гал. Єв. 1266-1301 рр.: в ъ м р е т е, у л е с т и у к о р а б л ь; в Жит. Сави XIII ст.: в г о д ь н и и; в Єфр. Сир. XIII ст.: о у с т р я н е м ъ, о у ч а с ъ, о у п а г у б у, але: п о в ч ѣ н ь є, н а в ч и л а;[5] в Руськ. Правді: о у с о х н е т ь.[6]

---

[1] Див. И. С р е з н е в с к и й. Палеография. 115. Також: Я г и ч. Критич. заметки. 84. А. К р ы м с к и й. Филология и погодинская гипотеза. 60-61.

[2] П. Ж и т е ц ь к и й. Нарис, 71.

[3] К. К и с і л е в с ь к и й. Кодекс Ганкенштайна — староукраїнська пам'ятка. Зап. НТШ, т. CLXI, Зб. Філ. Секц., т. 24. Нью-Йорк — Париж. 1953, сторін. 20.

[4] О. О р л о в. О Гал.-Вол. летописании. Труды Отдела древн.-русской литературы, V, АН. СССР, М.-Л. 1947, стор. 31.

[5] М. Г р у н с ь к и й і П. К о в а л ь о в. Нариси, 86.

[6] С. О б н о р с к и й. Очерки, 14.

Особливо численні приклади дають нам пам'ятки XIV і пізніших століть. Зокрема в Луцьк. Єв. XIV ст.: оускрѣшю, оуторая, оусему, оусѣхъ, въхо (зам. оухо), вже (зам. оуже); в Грам. XIV-XV ст.: оузяти, оузялъ, оусѣмъ, упадаєть, вчинила, вслышить, вказовати та ін.;[1] в Іпат. літ. XV ст.: оу бокъ, оу градѣ, оу любви, оунукъ, оу боргу, але: вдаренъ, въкраси, вдари, вгодно, вчиняющa; в Крех. Апост. 1560 р.: увойде, узяла, усе, у главѣ; в Єв. Нег. 1581 р.: вживаєт, вже, вчинивши, вряду;[2] в Лекс. Беринди: оувесь, в'весь; в Галят.: неврожай, на Вкраинѣ, вчитель; в Радивил.: оутѣкаєть;[3] в Полтавських Акт. XVII ст.: Власа, з Уласом, убили і вбили, уданя і вданя, ударив і вдару, узменями і два взменѣ, о украденю і о вкраденю, врожоная і урожоная, уряд і вряд, утѣкъ і втѣкъ, поутѣкали і повтѣкали, учинил і не вчинила;[4] в Літ. Самовидця: достане у татаръ, узяти у свого, але: была в Глуховѣ, узялъ в дворъ, покидали в Днѣпръ.[5]

В сучасній українській мові це явище набрало деякої закономірности як чергування **у — в:** уже — вже, удосвіта, вдосвіта, уперед — вперед та ін. О. Синявський (Норми, 22) пише: „Про споконвічне **у** в назвуці можна сказати, що воно може переходити в **в** тільки, коли буває ненаголошене, а про **в** споконвічне, що воно може переходити в **у**, коли стоїть перед приголосними". Такі загальні умови чергування. Конкретно про чергування **у — в** Синявський пище далі: „Чергування **у — в** є не що інше, як засіб уникати в мові скупчення приголосних чи голосних. Збігу голосних наша мова майже не знає і при зустрічі їх у сусідніх словах старанно уникає, групи приголосних же хоч і звичайніші в нашій мові, та все ж супроти інших мов цих груп у ній менше, і деяких вона зовсім не знає та й взагалі не любить великих груп з трьох, чотирьох приголосних, надто ще й важких до вимови" (Там же). Це чергування **у — в** розцінюється звичайно як явище евфонії, на яку багата українська мова.

---

[1] T. Lehr-Spławiński. Początki języka ukraińskiego. Dzieje języka ukraińskiego w zarysie. Warszawa, 1956, s. 24-25.

[2] О. П. Безпалко та ін. Історична граматика, 167-168.

[3] П. Житецький. Нарис, 71.

[4] С. П. Самійленко. Op. c. 35.

[5] С. П. Самійленко. Op. c. 35.

Але це чергування не вичерпує евфонічних засобів. В українській мові є ще й інші можливості, коли буває потрібно, додавати чи усувати звук або два. Так, з прийменника-приростка **у** постали у в і у в і: ув Оксани, уві сні. Крім того, можна вживати ще **вв, ві**: ввігнати, увігнати, вігнати; увесь, ввесь, весь; уві сні, вві сні, ві сні та ін.[1] Ці форми набрали такого широкого вжитку в живій мові, що ввійшли навіть до норм літературної мови, підпадаючи під закон евфонічности або милозвучности.

Щождо окремих говорів, то можна вказати на такі особливості. В північних говорах, в частині їх початкове **у** після голосних переходить в нескладове **ў**: учитель — до ўчителя. З Димерського району на Київщині, що його говірки належать до північних говорів, Лисенко з найновіших записів подає такі приклади, де зам. **в** маємо **ў**: ўдова, ўдовець, ўнук, ўраг та ін.[2] В південнозахідніх говорах звук **в** перед приголосними **б, п, м** вимовляється як білябіяльний варіянт w: wбирати, w боцці, w бік, wпав, w поли та ін. Цей білябіяльний звук іноді зникає: міти (вміти), важети (вважати), стає (встає) та ін.[3] Зокрема в надсянськім говорі звук **в** перед губними в наслідок дисиміляції міняється на **г, х**: гмер, гмию, хпав, хперіт, х полі, г боцці та ін. В говірках на південний схід від „визначеної лінії (ізоглоси) вимова **в** у прийменниках і префіксах відзначається", за спостереженням Пшеп'юрської-Овч. „менш енерґійною артикуляцією", і **в** переходить у нескладове **ў**, яке іноді зовсім зникає: ў поли, у лісі, ўтік, він мер, ни мію та ін.[4] З Одещини (село Писарівка, Кодимського району) О. Мельничук подає відомості, що в окремих випадках **в** (**ў**) змінюються в звук **о**: наокоси, (навскоси), наопрошки (навпрошки).[5] Це саме явище ми спостерігали і в деяких говірках на Вінничині. У південносхідніх говорах, зокрема в говірках Переяслав-Хмельницького району на Київщині найновіші записи

---

1 Див. О. Синявський. **Норми, 23.**

2 С. П. Лисенко. **Op. c. 90.**

3 Ф. Т. Жилко. **Нариси, 111.**

4 М. Пшеп'юрська-Овчаренко. На пограниччях, 65.

5 О. С. Мельничук. Південноподільська говірка с. Писарівки (Кодимського району, Одеської области). Діалектологічний бюлетень, вип. III, 1951, ст. 56.

показують часте вживання **у** зам. **в**: у с е у в е р х, ў г о р у, у з е м л і, у з я т и, у д о в а і ў д о в а. Після голосних **у>в:** н е в т а ї ш.* Такі ж самі відомості маємо з Баришпільщини, Київської области: у д о в а, у з я в, у з у т ь.[1]

В білоруській мові змішування **у** — **в** виступає в пам'ятках з XIII ст., переважно в грамотах і актах XIII-XIV ст.: о у з д у м а л ъ, о у с х о ч е т ь, о у Р и з ѣ, у з я т и та ін. (1229), у н у к ъ (XV ст.), о у х о л м ѣ, о у в и н у (1349), о у д о в а, о у з я л и (Четья 1489 р.), у в е р х у, у з в ѣ с и т ь (Судеб. 1468 р.) та ін. В сучасній білоруській мові це явище поширене в усіх говорах.[2] Щодо зміни **в** в **ў** Карський пише: „Рассматриваемый переход **в** в **ў** так типичен для белорусского языка, что все собиратели белорусских произведений, начиная с древнейших, так или иначе старались его обозначать. Даже старинные писцы, старавшиеся держаться традиционной орфографии, и те очень часто обозначают этот переход, обыкновенно в начале слов, употребляя на месте этимологического **в** написание **у** (**оу**)."[3]

В російській мові звук **в** вимовляється як дзвінкий приголосний в усіх позиціях у слові, маючи відповідний глухий **ф.**[4] Але в південноросійських і в деяких північноросійських говорах звук **в** вимовляється лише перед голосним, а в інших позиціях він вимовляється як нескладове **ў**, тобто так, як в україн. і білорус. мовах. Напр.: в о д а, т р а в а, але: у д о в а п р а у д а, т р а в к а (а не: т р а ф к а, як в літерат. мові).[5] А в деяких рос. говорах **и** в усіх позиціях вимовляється як **у:** у в е с ь, н а у о с, (навоз), т р а у в ы (травы) та ін.[6]

---

* В. М. Б р а х н о в. Фонетичні риси говірки Переяслав-Хмельницького району на Київщині, Зб. Полт.-Київ. діалект. 72.

1 В. М. Б р а х н о в. Характеристика трьох населених пунктів на Бориспольщині, Київ. области. Діалектологічний бюлетень, вип. III, 1951, ст. 29.

2 Е. К а р с ь к и й. Белорусы, т. II, в. I, ст. 392.

3 Там же, 330.

4 Цей звук *ф* з'явився як глухий замісник дзвінкого *в*. Він не має нічого спільного з запозиченим *ф* із грецької мови. П. Черных (Историч. грам. 145) називає цей глухий звук „отечественным" *ф* в позиції перед глухими приголосними і в кінці слова. В писаних пам'ятках (московських та ін.) *ф* звичайно позначається спочатку літерою *в*, а тільки пізніше, з початку XIV ст., з'являється літера *ф*: ф п р о к, ф п о с о л ь с к и й п р и к а з. Див. В. В. И в а н о в. Русские народные говоры. Москва, 1956, стр. 30.

5 Цікаво відзначити, що в цих рос. говорах зберігаються старі заміни *ф* через *х, хв, п*: Х о в р о н ь я (зам. Ф е в р о н ь я), С т е п а н (зам. С т е ф а н). Порів. укр.: П и л и п, С т е п а н, Х в е д і р та ін.

6 Л. Я к у б и н с к и й. История древнерусск. языка, 148-149.

Як видно з порівняльної граматики слов'янських та індоевропейських мов, первісно звук **в** вимовлявся тільки як **ў** нескладове. Така вимова була властива спочатку і тим російським говорам, які пізніше лягли в основу російської літературної мови (Л. Я к у б и н с к и й. Ор. с. 150). Але вони здавна, ще за доісторичної доби, втратили вимову **в** як несклад. **ў**, а південні говори зберегли цю давню вимову й досі, як зберегли її всі українські й білоруські говори. Тому цілком зрозуміло, що змішування **у** з **в** не було однаково поширене в східньослов'янських мовних групах: воно переважає в південних і західніх групах.

Таким чином, можна ствердити, що змішування **у** з **в** — це споконвічне, доісторичне явище української й білоруської мов. В більшості російських говорів (і в літерат. мові) це явище не збереглось: давнє нескладове **ў** там у більшості випадків замінив запозичений з грецької мови звук **ф**, набравши значення окремої фонеми. В українських і білоруських говорах та в південноросійських говорах звук ф фактично не є окремою фонемою.[1]

[1] **Див. Ф. Т. Ж и л к о. Нариси, 160.**

7. Зміна г, к, х в ж, ч, ш та з, ц, с

Задньопіднебінні звуки **г, к, х** ще на праслов'янськім ґрунті в різні періоди змінились спочатку в середньопіднебінні (перше зм'якшення), а потім у передньопіднебінні (друге зм'якшення). Внаслідок першої зміни виникли палятальні ž, č, š; внаслідок другої зміни виникли палятальні dź (ź), ć, ś[1]

Зміна g, k, ch в ž, č, š відбувалася за таких фонетичних умов: 1) Перед j внаслідок асиміляції звуків g, k, ch з j. Напр.: s ê č a (<sêkja), p r i t ъ č a (<-tŭkja), s u š a(<suchja). 2) Перед пригол. переднього ряду e, ь, ę, ê, i. Напр.: p o č i t i (pokoiti), o t r o č ę (otrokъ), d ь l ž ь n ъ (dьlgъ), r ж č ь k a (<rжkьka) та ін.[2] Порів. ст.-прус. k i r s n a m, паслов. č' r̥ n ъ, україн. ч о р н и й, поль. c z a r n y; литов. g y v á s, праслов. ž i v ъ, україн. ж и в и й. В сучасних слов'янських мовах це явище відбилось головним чином у формі чергування g-ž, k-č, ch-š. Напр.: укр. о к о - о ч і, чесь. o k o—o č i, серб. ȍ к о—ȍ ч и; укр. с л у г а—с л у ж и т и, чеськ. s l u h a—s l u ž i t i, серб. с л ý г а—с л ý ж и т и; рос. у х о—у ш и, чеськ. u c h o—u š i, серб. ȕ х о—ȕ ш и.

Пізніше, після монофтонгізації дифтонгів, праслов'янська мова пережила другу зміну (другу паляталізацію) задньопіднебінних приголосних. Ця зміна полягала в тому, що g, k ch перед новими ê, i, що виникли з дифтонга oi, змінились в dz (z), c, s (в західньослов'янських мовах в š). Порів.: литов. k a i n a, праслов. c ê n a, укр. ц і н а; литов. g a i l ú s, праслов. d z ê l o, ст.-слов. з ѣ л о „дуже"; грець. c h o i r o s, праслов. s ê r ъ, укр. с і р и й, чеськ. s e r ý.[3]

Останнім часом питанню визначення дати другої паляталізації задньопіднебінних приголосних присвятив окрему статтю Т. Лер-Сплавінський „Спроба датування так званої другої паляталізації задньопіднебінних у праслов'янській мові" (Studia z filoligii polskiej i słowiańskiej, I, Warszawa 1955, стор. 375-383). В цій статті автор, спираючись на дані, що їх подає А. Соболевський (Древнейшие славянские названия монети и хронология общеславянского смягчения гортанных. РФВ, т. LXIV, 1910, стр. 92-95), а також притягаючи нові дані, намагається встановити абсолютну хронологію зміни **г, к, х > з, ц, с,** датуючи цей процес II-IV ст., коли ґотські назви стали проходити в слов'янські мо-

1 Внаслідок паляталізації g в слов'янських мовах виникла африката dž, яка рано змінилася в ž: n o g e>n o ž e.

2Див. А. С е л и щ е в. Старославянский язык, ч. I, стр. 199.

3Н. А. К о н д р а ш о в. Славянские языки, 41-42. Див. Н. В а н - В е й к, История старославянского языка. Москва, 1957, стр. 99-100.

ви. Порів. Вопросы языкознания, 1957, ч. 4, стр. 101.

Звуки **ж, ч, ш,** які виникли з первісних **г, к, х,** здобули так зв. перехідну м'якість, яка пізніше внаслідок деяких звукових процесів була втрачена (див. розділ про їх ствердіння).

Щождо **з, ц, с,** то їх доля не однакова в слов'янських мовах, тому ми спинимося на них трохи докладніше. Фонетична тенденція до перехідної паляталізації задньопіднебінних **г, к, х** діяла вже в перші століття нашої ери. Про це свідчить відповідна передача запозичених слів з k, g перед голосним переднього ряду. Маємо кілька запозичених слів з **ц** (лат. *c*) зам. **к** перед голосними переднього ряду. Вчені вбачають у цьому **ц** відбиття слов'янського фонетичного процесу зміни **к в ц** (лат. **c**) або слов'янську субституцію — вживання **ц** на місці іншомовного **к.** Слова з таким **ц** (лат. *c*) вважають запозиченням від ґерманців, а до ґерманців вони прийшли з романського середовища тоді, коли тут ще не було зміни **к в ц** (лат. *c*) перед голосн. переднього ряду. Напр., лат. c a e s a r, ґот. k a i s a r; лат. a c e t u m, ґот. a k e i t; лат. c e n t u m, ґот. k i n t u s. У слов'ян ці слова передавались з **ц,** напр.: ст.-сл. ц ѣ с а р ь, ц ѣ с а р ь с т в о, ц ѣ с а р ь с т в и є, ц ѣ с а р ь с т в о в а т и; ст.-сл. о ц ь т ъ, ц я т а (дрібна монета).

А. Селищев (Старосл. язык, I, 204-205) таке пояснення вважає сумнівним. Він думає, що запозичені слова з **ц** (лат. *c*) не становлять собою ні фонетичних змін у слов'ян **к в ц** (лат. *c*), ні слов'янської субституції. В такому звуковому творенні (з **ц**) слов'яни, мовляв, чули ці слова в романськім балканськім середовищі. На Балканськім півострові в VI ст. вже маємо наслідки зміни **к в ц** (лат. *c*), як свідчать про це назви місцевостей, зазначені в грецькім творі Прокопія (VI ст.): Muciani kastellon, Luciolo. На думку Селищева, через романське середовище пройшло й народньогрецьке слово k u r i k o n (зам. k u r i a k o n „храм"), ст.-сл. c ь r k y, ц р ь к ы. Порів. у ст.-чеськ. c i e r k e v. ст.-поль. c y r k i e w. Старослов. пам'ятки дають ряд прикладів ітеративних дієслів на **-ати**: м р ь ц а т и, т р ь з а т и, в ъ с к л и ц а т и, н а р и ц а т и, о с я з а т и

В давніх українських пам'ятках форми перехідного зм'якшення, особливо в відмінкових закінченнях, — то звичайне

---

1 А. Селищев уважає, що в слов'янських областях на північному заході (Країна, Штирія, Каринтія, Панонія, Моравія та ін.) на передачі цього слова могло відбитися німецьке посередництво. На це вказує *і* перед *r*. Ця форма відбилася в Київ. листках (ц и р ъ к ъ в є) і в Син. пс. (ц і р ъ к о в ь). а також і в Фрейзинґенських уривках X-XI ст. (cirkuvah) в пам'ятці з рисами словінської мови. В цій формі з голосним *і* воно відбите в сучасних кайкавських говорах хорватів (cirkva). Порів. ст.-німецьк. kiricha, chiricha,

явище. Напр., в Зб. 1073 р.: о б (о) з ѣ, в р а з и, в о (т) **ц и**; в Зб. 1076 р.: ц є с а р с т в и и; в Остр. Єв.: м ъ н о з и; в Гал. Єв. 1144 р.: в ъ р о у ц ѣ, ч (е) л (овѣ) ч (е) с ц ѣ, н ѣ-ц і и. У В. Мономаха С. Обнорський (Очерки, 40) встановлює в системі відмінювання іменників витримане перехідне зм'якшення **г, к, х.** Напр.: р у ц ѣ, н а в о л з ѣ, н о з ѣ, г р ѣ ш н и-ц и, г р ѣ с и, м у ц и. Те ж саме і в прикметниках у відповідних формах.

Але в пам'ятках трапляються випадки, де немає перехідного зм'якшення. Напр., в Зб. 1073 р.: з о л о б ѣ ж е н с к ѣ; в Сл. Гр. Бог.: н а в о с к ѣ; в Остр. Єв.: н ѣ к ы и (порів. в Гал. Єван. 1144 р.: н ѣ ц ї и). Значно частіше порушується принцип перехідного зм'якшення **г, к, х** в північноросійськ. пам'ятках. Напр., у Новг. Минеї 1096 р.: р а б у с в о е м у Д о м ъ-к ѣ; в Новг. берест. грам. XII ст.: о т с ь м ъ к а к ъ К у-л о т ъ к ѣ.[1] Цей тип порушення перехідного зм'якшення задньопіднебінних приголосних у давніх пам'ятках С. Обнорський (Очерки, 40) назвав „відтворенням на місці **з, ц, с** нормальних задньопіднебінних"; цей тип „уже відомий в живій російській мові з ранньої пори", особливо у відмінюванні іменників.[2] Але в українській і білоруській мовах споконвіку зберігається в таких випадках перехідне зм'якшення задньопіднебінних приголосних.[3] Цікаво відзначити, що в творах Володимира Мономаха при послідовнім збереженні перехідного зм'якшення **г, к, х** в іменниках тільки в твореннях від прикметникових основ на **-ьск** порушується цей принцип: с м о л и н ь с к ѣ, р у с ь-**к ѣ и.** Причім, треба відзначити, коли у Володимира Мономаха тільки **-ск,** то в інших частинах Лавр. літ. тільки **-ст** або **-сц.** Так само послідовне перехідне зм'якшення **г, к , х** зберігається і в пізніших українських пам'ятках. Напр., в Іпат. літ.: г р ѣ ц и

---

[1] Див. П. Ч е р н ы х. Историч. грам. 139.

[2] В науковій літературі існує погляд, що російська мова вдавнину, як інші слов'янські мови, також пережила друге зм'якшення *г, к, х,* яке пізніше було втрачене в зв'язку з появою палаталізованих *г', к', х'*, яких у праслов'янській мові не було. В ранніх пам'ятках XI-XII ст. це явище засвідчене в обмежених випадках як граматично, так і лексично. В цей ранній історичний період палаталізовані задньопіднебінні приголосні, мовляв, не були ще самостійними фонемами. Тільки після перетворення сполучень *гы, кы, хы* в *ги, ки, хи* звуки *г, к, х* дістають ширшу лексичну базу. Л. Якубинський (История древнерусского языка, 154) пише: „Возникновение *г, к, х* как самостоятельных фонем в русском языке явилось основой для широкого развития аналогичных образований типа р у к ѣ вместо р у ц ѣ, н о г ѣ вместо н о з ѣ, в о л к ѣ вместо в о л ц ѣ и т. п., характерных для эпохи образования собственно русского (великорусского) языка. В украинском и белорусском языках этих явлений не было".

[3] Див. Н. К о н д р а ш о в. Славянские языки, 42, 147.

(але й: грѣкы), грѣцькы; в Грам. XIV-XV ст.: исвѣдци „свідки”, на львовьцѣ; в Полт. Акт. XVII ст.: по дорозѣ, при скарзѣ, к присязе, пшеницѣ, Дацисѣ, Антонисѣ, на пазусе, дочцѣ, дѣвцѣ, тютцѣ та ін.;[1] в Літ. Самовидця XVII ст.: в Ризѣ, на рѣчцѣ, монарсѣ.[2]

В сучасній українській мові літературній і взагалі в народній мові це давнє явище зберегло свою цілковиту послідовність у формах дав. і місцев. відмінків однини (рука-руці, нога — нозі) та зрідка в наз. множ. (друг — друзі). В деяких південнозахідніх говорах, що мають опертя сусідніх слов'янських мов, збереглись в наз. множини архаїчні форми. Наприкл., у лемків: вояци, слузи, парібци, рибаци, птаси.[3] В усіх цих випадках зберігається стара форма наз. множини, тоді як в літературній мові та в інших українських говорах запанувала форма знахідного множини: вовки, парубки, птахи та ін.[4]

Білоруська мова, як і українська, здавна зберігає перехідне зм'якшення **г, к, х.** Якщо в деяких білоруських говорах трапляється збереження цими звуками неперехідного зм'якшення, то це, на думку Карського (Белорусы, т. II, в. I, стор. 364), не що інше, як „новообразования, развившиеся отчасти под влиянием соседних русских говоров”. Несхильність білоруської мови до паляталізованих **г, к, х** Карський пояснює саме збереженням „от старины в полной силе их переходного смягчения перед **е** (после **ц** — **э**, а также безударными заместителями его — **а** и **и**, переходящим в **ы**) = **ѣ** из осн. **оі**, в чем белорус. язык совпадает с украинским и решительно отличается от русского, утратившего это смягчение”. Напр., в пам'ятках: послуси, доцце, в крузе, на дѣвцѣ (Грам. XIII-XV ст.), на дорозе, в реце, патриарсе (Сб. XV в.), о присязе, у дорозе, к ласцэ (Сб. XVI ст.) та ін. В сучасних говорах: у порози, на сусе, у вусе, руце, у гороси, к рецци та ін.[5]

Взагалі треба ствердити, що одні слов'янські мови, між ними й українська, споконвіку зберігають перехідне зм'якшення **г, к, х,** інші, зокрема російська, словінська та частково словацька, його не знають.[6] Порів. дав. і місц. відмінки жін. роду: рос.

---

1 М. Грунський і П. Ковальов, Нариси, 114.
2 І. Петличний. Ор. с. 143.
3 Їв. Верхратський. Лемки, 118. І. Панькевич. Ор. с. 123.
4 М. Грунський і П. Ковальов. Нариси. 114.
5 Е. Карськи. Белорусы, в. I, Москва, 1955, стр. 366-367.
6 Хоч вдавнину воно охопило всі слов'янські мови. Порів. S. Smal-Stockij und

дорога — по дороге, словаць. na drahe; але укр. на дорозі, білорус. на дарозе, польськ. na drodze, чеськ. na dráze „на залізниці", серб. на нози; рос. муха — о мухе, словаць. muche, польськ. musze, чеськ. o mouše, серб. снаха — о снаси. Наз. відмінок множини іменників чол роду: рос. ученик — ученики, але в польськ. Polak — polacy, чеськ. Čech — Češi, словацьк. Slovak — Slovaci, серб. јунак — јунаци та ін.[1]

T. Gartner: „Diese Erweichungen gehören alle noch der urslavischen Zeit an, sie sind alle slavischen Sprachen gemeinsam." (Grammatik, 91).

[1] Див. S. Smal-Stockij und T. Gartner. Grammatik, 217. Також: Н. Кондрашов. Славянские языки, 42, 147.

8. Звук ц

Звук **ц** належить до того ж самого звукового ряду, що й шиплячі, тобто вже в найдавніших пам'ятках він засвідчений як м'який звук, і то в усіх позиціях, навіть у сполученні **це.** Його можна вважати споконвічно м'яким.[1] Тому в давніх пам'ятках **ц** вживається тільки в сполученні з м'якими голосними **и, ь, ю, ѣ** і (не так послідовно) **я**. Напр., в Зб. 1073 р.: въ о т ц и; в Зб. 1076 р.: р ь ц и; в Гал. Єв. 1144 р.: н ѣ ц ї и, в ъ р оу ц ѣ ч (е) л (овѣ) ч (е) с ц ѣ; в Добр. Єв. 1164 р.: п р (о)р о ц и; в Христ. Ап.: с т а р ь ц ь, в ѣ н ѣ ц ь, н а г о р н и ц ю; в Код. Ганкен. XII-XIII ст.: п о м о щ ь н и ц ю, м о л ь б н и ц ю, д (ѣ) в (и) ц ю та ін.;[2] в Іпат. літ.: н а в е р е б н и ц ю; в Грам. XIV-XV століть: м ѣ с я ц ь, г р а н и ц я м и, к р ы н и ц я м и, о у к о р о п ц ю. В пам'ятках XVI-XVII століть, напр., в Львів. літ. с о н ц я, с о н ц ю; в Радивил.: к у п е ц ь, о т е ц ь та ін.

Ствердіння **ц** Соболевський датує XIV стол., ґрунтуючись на Київ. пс. 1397 р.: я з ы ц ы. В ст.-болг. мові **ц** ствердло значно раніше. Сліди твердого **ц** знаходимо вже в XI ст. А. Селищев (Старосл. язык, ч. I, стр. 326) ранню зміну **ѣ** в **а** зв'язує саме з ствердінням **ц**. За болгарською традицією і в українських пам'ятках досить часто воно тверде. Напр., в Грам. XIV-XV століть: с е р ц а, о т ц а, г р а н и ц а, п о л о в и ц а, к р ы н и ц а м и та ін. Навіть у XVII ст., напр., в Радивил.: п я н и ц а, п р а ц у ю ч и х ъ.

В сучасній українській літературній мові і в більшості діялектів зберігається м'яке **ц**, окрім випадків перед голосними середнього ряду **е, и** (це, ц и м и): о т ц я, п а л и ц ю. Так само і в закінченнях слів (о т е ц ь, к і н е ц ь, п а л е ц ь, м о л о д е ц ь), окрім деяких слів іншомовного походження (п а л а ц, п л я ц).

В окремих говорах, зокрема в північних, звук **ц** в багатьох випадках диспаляталізувався. З матеріялів, зібраних для Діялектологічного атласа, видно, що твердий звук **ц** зустрічається переважно в більш північних говорах, особливо в говорах, сусідніх з білоруською мовою. Взагалі можна ствердити, що більше поширена диспаляталізація цього звука в північних західніх говорах, менше — в східніх. Найчастіше твердий звук **ц** бу-

---

1 Див. проф. П. Черных, Историч, грам, 140,

2 К. Кисілевський. Кодекс Ганкенштайна, 21.

ває в суфіксах **-ц-, -ец-:** ж н е ц, з а є ц, х л о п е ц, с е р ц а, т а н ц о в а т ь та ін.[1]

Цією рисою північні говірки спільні з частиною південнозахідніх говорів, особливо подільських і наддністрянських, де звук **ц** також, за незначними винятками, твердий: о т е ц, х л о п е ц, о в е ц, н а в у л и ц а х, ж н е ц та ін.[2] В надсянськім говорі, як стверджує Пшеп'юрська-Овчаренко, майже всюди панує тверде **ц**: х л о п и ц, п а л и ц, г о р н е ц та ін.[3] В надпрутських говорах також: к о п и ц у, п ш е н и ц а, м о л о д и ц, к о п и ц.[4] В карпатських говорах звук **ц** зберігає м'якість у суфіксах **-ець, -иця** в багатьох місцевостях — від ріки Тересва на захід до ріки Цірока в Східній Словаччині: о т е ц ь, ж н е ц ь, с т а р е ц ь х л о п е ц ь, п ш е н и ц я та ін. На схід від р. Тересва в гуцульських говорах **ц** тверде: ж е р е б е ц, к о р е ц, к л е в е ц та ін. Так само на захід у лемківських говорах: я р е ц, к о с е ц, к у п е ц та ін.[5]

Можна зробити загальний висновок, що в українській мові збереглось споконвічно м'яке **ц**, за деякими винятками в окремих говірках. В російській мові м'яке **ц** збереглось тільки в північних говорах. В літературній мові і в багатьох говорах — всюди в південних, майже всюди в середньоросійських і в багатьох північноросійських — **ц** вимовляється твердо. Тільки в словах іншомовного походження воно вимовляється м'яко (ц и р к, ц и р к у л ь, с т а н ц и я).[6] В білоруській мові **ц** тільки тверде і ніколи не зм'якшується.[7] П. Черних (Историч. грам., 142) твердить, що „аффриката **ц** сначала произносилась мягко во всех древнерусских говорах". В дійсності треба сказати, що в живих мовах російській і білоруській тенденція до ствердіння **ц** уже мала свої зародки в глибокій давнині, інакше незрозумілою може бути така раптова зміна у вимові **ц**, за свідченням пам'яток тільки з XIV ст. Тверда вимова **ц** в деяких українських говірках — це явище треба розцінювати як дуже давнє, архаїчне, властиве певній групі говорів. Північноросійське м'яке **ц** структурно близьке до українського м'якого **ц** і, очевидно, має з ним спільну долю, як спільну долю має рефлексація давнього **ѣ**.

---

1 Ф. Т. Ж и л к о. Нариси, 70-72. 2 Ф. Т. Ж и л к о. Нариси, 112-125.

3 М. П ш е п' ю р с ь к а - О в ч а р е н к о. На пограниччях, 67.

4 К. К и с і л е в с ь к и й. Надпрутський говір, 17.

5 Ф. Т. Ж и л к о. Нариси, 134

6 П. Ч е р н ы х. Историч. грам. 141. Див. ще Л. Я к у б и н с к и й. История древнерусского языка, 150. Також: А. С. Н и к у л и н. Историч. грам. 34.

7 Т. П. Л о м т е в. Грамматика белоруск. языка, 46.

9. Ствердіння шиплячих ж, ч, ш

Шиплячі **ж, ч, ш** споконвіку були м'які. Ця м'якість відбилась уже в найдавніших пам'ятках: після цих приголосних досить послідовно вживались м'які голосні **я, ю, и** (зам. **а, у , ы**). Ще в ст.-болг. говорах, які лягли в основу Кирило-методіївських перекладів, приголосні **ж, ч, ш** були м'які. Ця м'якість відбилась в староболгарських пам'ятках. Напр.: Син. пс.: ч ѣ ш а, ш ю - м о у, ч ю д о у. Такі написання є і в інших старослов'янських пам'ятках Але в усіх цих пам'ятках є також ознаки й ствердіння **ж, ч, ш.** Наприклад, в Київ. л.: с ъ г р ѣ ш а т и, п а п е ж а; в Супр. рук.: ч о у д о, ж о у п а н ы.[1]

Те ж саме явище спостерігаємо в староукраїнських пам'ятках. Напр., в Зб. 1073 р.: б ѣ ж я т и, в р а ч ю е ш и. Також і в Зб. 1076 р., в Сл. Гр. Бог. XI ст., в Добр. Єв. 1164 р. Навіть у пізніших пам'ятках, напр., в Жит. Сави XIII ст.: к а ж ю щ е с я, ч ю ж и х, м о г у щ ю; в Код. Ганкеншт. XII-XIII століття: в ъ з л о ж ь ш ю, с л ы ш ю, п р о ш ю, р а с п е н ш ю, г р я д у щ ю ю, и щ ю т ь, с у щ ю, т р е п е щ ю т ь, ч ю д о, п л а ч ю с я, в ъ с х о ж ю, с т р а ж ю ш а, в и ж ю, к р и ч ю, к о ж ю, в с е с ъ ж ѣ н ь є, о у т в е р ж ѣ н ь є, п л а ч ю щ ю с я та ін. В грам. XIV-XV століть: ш ю к а т и, п е ч я т и н а ш ѣ. Але одночасно бачимо майже в усіх пам'ятках і сліди ствердіння **ж, ч, ш.** В Зб. 1073 р.: ч о у д и т и с я, л ъ ж о у; в Зб. 1076 р.: о р у ж ъ є, м у ж ъ. Припускають, що процес ствердіння **ж, ч, ш** закінчився в XIV ст. На завершення цього процесу в XIV-XV ст. вказують сполучення **жы, чы, шы,** які до XIV ст. в пам'ятках не зустрічаються. Так, в Грам. XIV-XV століть читаємо вже: н а ш ы х ъ, ч ы н и т и, п а н ъ М у ж ы л о, ч т у ч ы. Навіть в XVII ст., напр., в Галят.: м е ч ъ; в Радивил.: п о л н о ч ъ.[2]

В північноросійських пам'ятках м'якість шиплячих затримується довше, ніж у давніх українських пам'ятках. Яґіч у своїх „Чотирьох палеографічних статтях" (ст. 91) висловив думку, що після шиплячих м'які голосні частіше вживаються в південноруських (українських П. К.), ніж в новгородських. Пізніше цю думку він вісловив і в „Крит. заметках" (стр. 76) з тим тільки додатком, що серед українських пам'яток є такі, які не мають нахилу до такої м'якости. напр., в Жит. Сави (Зб. рукоп. кн. П. Вяземського) м'якість шиплячих спостерігаємо тільки в сполученні з **ю**: м я т е ж ю, ч ю ж а та ін. А Шахма-

---

[1] А. С е л и щ е в. Старослав. язык, ч. I, стр. 325; [2] М. Г р у н с ь к и й і П. К о в а л ь о в. Нариси, 83-84.

тов для Новг. грам. XIV-XV століть стверджує м'якість шиплячих незалежно від їх сполучення з **а** чи **я**. Сполучення **жа, ча, ша, ща** в грамотах, на його думку, нічого не доказують щодо втрати м'якости.[1] П. Черних стверджує це саме й для московських грамот першої половини XIV ст. Тільки з другої половини починають зустрічатися написання, які свідчать про ствердіння шиплячих. Напр.: ж ы в и т е, д е р ж ы т ъ, С у р о ж ы к ъ (Дух. кн. Дон. 1389). „Трудно, однако, сказать, — пише Черних, — в каких направлениях происходило распространение твердого произношения **ш, ж,** в каком или в каких пунктах русской языковой территории оно установилось раньше, в каких позже и т. д.Как бы то ни было, в настоящее время имеются островки говоров, осбенно на севере (напр., в Ярославской области), до сих пор характеризующиеся мягким произношением **ш, ж,** как в старину: с л ы ш ю, ш я п к а, ж я л к о и т. п."[2]

Так чи інакше, але свідчення російських пам'яток показують, що ствердіння шиплячих в російській мові відбулося значно пізніше, ніж в українській мові. Факти такого ствердіння, засвідчені ще в найдавніших київських пам'ятках, показують, що це явище в живій мові вже існувало раніше, в доісторичні часи. Окремими „островками", де збереглась ця давня м'якість шиплячих, є окремі українські говори, зокрема деякі північноукраїнські говірки, напр., в м. Сосниці спорадично: б і ж я т ь, к р и ч я т ь, с п і ш я т ь; а також у лемківській та гуцульській говірках: ч ю т и, ч ь о р н и й, х о ч ю, в о ж ю, х о д ж ю.[3] З новіших записів ці ж самі відомості подають К. Кисілевський[4] з Надпрутського говору (д о ч ь о г о, ч є с т у ю т ь, ш є п к а) та М. Пшеп'юрська-Овчаренко[5] з пограниччя Надсянського говору (ч я с, з в и ч я й, ч я ш я, с к і н ч я т, ш я б л я, ш я п к а та ін.). Крім того, з південносхідного Наддністров'я маємо такі приклади: м і ш ь е т и, м і ш ь а т и, ш ь е н у ю т, д ь і у ч ь é, ж ь е л у в а в, п (е) ч ь е т к а, м о ч ь е р та ін.[6]

---

1 А. Ш а х м а т о в. О языке новгород. грамот, 174; його ж „Очерк", 197.

2 Проф. П. Черных. Историческая грамматика, 141.

3 М. Г р у н с ь к и й і П. К о в а л ь о в. Нариси, 84.

4 Op. c. 17-18.

5 Op. c. 67.

6 К. К и с і л е в с ь к и й. Ізоглоси південносхідного Наддністров'я. Науковий Збірник УВУ. Мюнхен, 1958, стор. 53-54.

10. Твердість приголосних перед е, и

Твердість приголосних перед **е, и** в сучасній українській мові (тихо, небо) — це одна з найбільших прикмет її типологічної відрубности від інших східньослов'янських мов.[1] Та досі не тільки встановлювано різно хронологію цього явища, але й навіть немає одностайної думки, чи вбачати тут один процес (так думав А. Шахматов), чи вважати за цілком окремі процеси диспаляталізації перед **е** і перед **и** окремо (так думав А. Кримський). Останній дивився на змішування **ы** і **и** (а значить і на диспаляталізацію перед **и**) в Збірниках Святослава 1073 і 1076 рр. як на живе явище, а диспаляталізацію перед **е** він датує досить пізньою датою — XIV-XVI ст., залежно від говору.[2]

Між славістами досі існує розходження в поглядах на те, чи приголосні перед **е, и** в українській мові вдавнину були тверді, чи м'які. Найбільшим теоретиком і оборонцем погляду про давню м'якість приголосних перед **е, и** в українській мові був А. Шахматов, що присвятив цьому питанню спеціяльну статтю: „Wie im Kleinrussischen die Palatalisation der Consonanten vor *e*, *i* verloren ging" (Archiv für sl. Phil. XXV).[3] За ним ідуть: А. Соболевський (Лекции, 42, 135), С. Кульбакин (Украин. язык, 35), Н. Дурново (Очерк ист. русск. языка, 144), Б. Ляпунов (Slavia, III, 690), Т. Лер-Сплавінський (Rocznik Slaw. VII, 93), А. Кримський (Украинская грамматика, I, 192), П. Бузук (Нарис, 47) та ін.[4]

А. Шахматов твердить, що вдавнину приголосні перед **е, і** (**и**) взагалі вимовлялись м'яко. Сучасні лехітські мови, російська мова і східньоболгарські говори, що розвинули палятальність приголосних перед **е**, доказують, на його думку, що спільна для цього підстава (палятальізованість) дана була ще в спільній їх прамові. Цю палятальність приголосних Шахматов

---

[1] В. К у р а ш к е в и ч каже, що „це найважливіша риса української мови, бо жодна інша слов'янська мова не знає в цих випадках твердої вимови приголосних." T a d e u s z L e h r-S p ł a w i ń s k i, W ł a d y s ł a w K u r a s z k i e w i c h, F r a n c i s z e k S ł a w s k i. Przegląd i charakterystyka języków słowiańskych. Warszawa, 1954, str. 92. Порів. з ближчими сусідніми мовами: укр. м и л и й, білор. м і л ы, рос. м и л ы й; укр. н е б о, білор. н е б о. Див. Т. П. Л о м т е в. Белорусский язык, Москва. 1951, стр. 12.

[2] Див. В. Г а н ц о в. Рецензія на П. Бузука „Нарис історії україн. мови" в „Зап. Іст.-Філ. Відділу УАН. 1925, кн. V, 263,

[3] Також: Исслед. в области русской фонетики, 8; Очерк древнейшего периода истории русск. языка, 125; Курс истории русск. языка, II, 14; Краткий очерк истории малорусск. языка, 672.

[4] Порів. ще: T. L e h r-S p ł a w i ń s k i, P. Z w o l i ń s k i, S. H r a b e c. Dzieje języka ukraińskiego w zarysie. Warszawa, 1956, st. 23-24.

убачає і в гаданій, за його теорією, „спільноруській прамові”,[1] звідки процес розвитку цього явища пішов уже різними шляхами: в російській і білоруській мовах ця палятальність збереглась і нині, в українській мові цей розвиток пішов шляхом диспаляталізації, мовляв, за схемою: паляталізованість > палятальність > диспаляталізація.[2]

Такого ж погляду дотримувався й В. Богородицький, що його він виклав ще в своїх „Очерках по языковедению и русскому языку” (1901 р.) в розділі XII (стр. 154-155). У відповідь Богородицькому і з рішучим запереченням виступив К. Михальчук в статті „К вопросу об отвердении слогов в малорусском” (Ученые записки Казанского университета, 1903, декабрь, стр. 24-30). Правда, спочатку й Михальчук поділяв погляд, що „південноросійське **е** вдавнину мало, безсумніву, такий же палятальний характер, як і теперішнє північноросійське (білорусько-великоросійське) і ляське (польсько-лужицьке)”. Це він так думав у 1889, 1893 рр.,[3] але тепер, у згаданій статті, він міняє свою думку. В цій статті, написаній у формі листа до В. Богородицького, К. Михальчук пише: „Важко мені погодитись з думкою, що давні південноруські (українські П. К.) говори становили собою колинебудь більший розвиток неперехідного зм’якшення приголосних і взагалі більший ступінь палятальности в своєму звуковому складі, ніж сучасні північноросійські говори. Навпаки, я вважаю, що в відношенні до м’якости приголосних і піднебінних голосних південноросійські говори разом з словацькими і чесько-моравськими займали, як і нині займають, середину між групами північнослов’янських говорів (великоросійсько-білоруських, польсько-кашубських і лужицько-полабських), з одного боку, і групами південнослов’янських говорів (болгарсько - македонських, сербо - хорватських і словінсько-резьянських) — з другого боку.”[4]

---

[1] Цієї ж думки був і Ф. Фортунатов (Краткий очерк фонет. индо-европ. языков, 227).

[2] О. Ш а х м а т о в — А. К р и м с ь к и й. Нариси, 61. Диспаляталізацію приголосних в україн. мові Шахматов зв‘язує з розвитком при м‘якім приголоснім т. зв. паразитного j: ń ö b o, v o l ê j u, ń i v a переходили в n j o-ḃ o, v o l j ê j u, n j i v a; в зв‘язку з цим голосні переднього ряду *o*, *ê*, **ë**, *i* переходили в голосні середнього ряду, тобто втрачали свою палятальність, а цей перехід тягнув за собою зникнення паразитного j: звуки *ê*, *ö*, *ä* мінялися в один спільний голосний *e*, а *i* — у відповідний голосний *и*; так, на його думку, з‘явились українські: н е б о, н и в а з диспаляталізованими приголосними перед *e*, ***и***. Див. його рец. на граматику А. Кримського в Roczn. Slaw. 1909, II, 151, 152.

[3] Див. Ю. Ш е р е х. Кость Михальчук, 16.

[4] Цю саму думку Михальчук стверджує такими даними. Губні приголосні в українській мові за своєю природою, мовляв, ледве здатні були до зм‘якшення поряд із зубними перед рефлексами голосних ъ, *e*, ѣ, *и*, як це ми бачимо в російській

Далі Михальчук пише таке: „Признаюсь, для мене зовсім неясно, яким чином тверді українські сполучення в роді д е н ь, п и т и та ін. могли становити лише дальшу фазу розвитку на ґрунті сильного неперехідного зм'якшення приголосних через виділення палятального елемента в виді j, що потім зник і залишив по собі тверді склади: **'пе>пjе, 'пі>пjі >пі (пы)**."[1]

Диспаляталізацію приголосних в українській мові Михальчук ставить у причинову залежність від зміни в галузі українського вокалізму, тобто від зміни **е, и** через переміщення артикуляції цих голосних у більш задню частину і набуття ними гортанного відтінку. Власне, це й призвело, на думку Михальчука, до виділення української мови як окремої системи. Внаслідок переміщення артикуляції голосних **е, и** диспалятизувались не тільки губні приголосні, але й зубні і шиплячі.

Крім Михальчука, такого ж погляду дотримувались ще: А. Потебня (Два исследования, 120), П. Житецький (Очерк звуков. истор., 254), О. Огоновський (Studien, 81-82). Але особливо обороняли погляд про споконвічну твердість приголосних перед **е, и** в українській мові С. Смаль-Стоцький і Т. Ґартнер в їх Gramm. der ruthenisch. (ukrain.) Sprache" (1913). Далі йдуть: Є. Тимченко, В. Ганцов, К. Німчинов, О. Синявський та ін.

Зокрема Є. Тимченко в рецензії на Н. Дурново „К истории звуков русского языка" (Slavia, 1922), надрукованій в „Украї-

---

і польській мовах. Це видно з таких фактів: а) Губні в кінці слів перед ь рішуче ствердли в усіх українських говорах: к р о в, г о л у б, с т е п та ін. (порів. рос. к р о в ь, г о л у б ь, с т е п ь; польськ. g o ł a b', ż ó ł w'). б) Губні перед ъ, е в середині слів в українській мові ствердли разом з голосними в деяких випадках ще до переходу *е* (з ъ) і *е* основного в **ё** перед твердими приголосними; тимто маємо тепер: п е с, м е д, б е д р а та ін. (рос.: п ё с, м ё д, б ё д р а); якщо трапляються винятки, то вони пізнішого походження, напр., м і т л а, п о п і л, як аналогія до: г р е б і н ь, с т у п і н ь та ін. Навіть у тих випадках, де губні приголосні є перед *і* (з *е, ѣ:* б і г, в і в), вимова їх, на думку Михальчука, тотожня з вимовою їх перед і (з *о, ы:* б і к, в і л, с л і п і). Причім, взагалі різниця між м'якістю губних перед *і* і твердістю їх перед *и, ы* значно менша, ніж зубних у такій позиції, порів.: б і к, — б и к, л і с — л и с. В російськ. і польськ. мовах, — каже Михальчук, — такої різниці майже немає; порів.: б и т ь, b i ć i, б ы т ь, b y ć. в) З іншими голосними (крім *і*) губні сполучаються в українській мові тільки через *j* або (замість нього) *л, н:* п j а т ь, м j а с о, (діялект. м н я с о), с п л я т ь та ін.

[1] Пізніше це саме ствердив В. Ганцов у рецензії на Н. Дурново „Очерк истории русск. языка" (Україна, 1924, кн. 1-2, ст. 188): „Далеко простіше виводити укр. te, de з праслов'янського te, de, з напівпалятальними t, d, ніж уявляти собі процес так: te, de>t'e, d'e>t'ö, d'ö >te, de (за Шахматовим)." Те саме ствердив і О. Синявський в рецензії на книгу О. Шахматов — А. Кримський „Нариси" (Новий Шлях, 1924, ч. 1-2, ст. 245): „Пояснювати... отвердіння праслов'янських пом'якшених приголосних перед *е, и* (п о л е, н и в а) можна й не примушуючи українську мову переживати такі протилежні зміни, як спочатку пом'якшення всіх приголосних перед старими *е, и*, а потім отвердіння".

ні", кн. 1-2, Київ, 1924, стор. 191, твердить, що палятальні праслов'ян. приголосні перед **е** в українській мові диспаляталізувалися ще в XI ст., як це засвідчено в Архангельській Євангелії 1092 року, і „спільноруськости" в цьому процесі „ніколи не було". „Український розвиток сполучень приголосної з **е** — пише далі Тимченко, — міг іти тільки таким шляхом, що праслов'янські палятальні шелестівки підрівнювалися до паляталізованих і разом з ними пізніше ствердли, тим часом як в російській мові паляталізовані під впливом палятальних спаляталізувались, звідти в останнім висліді ми й маємо українське н е б о, а в російськ. н є б о (пізніше н ь о б о)". Виходить, що в українській і російській мовах цей процес проходив різними шляхами, почавши ще від розпаду праслов'янської одности.

В. Ганцов у рецензії на П. Бузука „Коротка історія української мови" (Записки Істор.-Філ. Відділу УАН, кн. V, 1925, стор. 263) висловлює сумнів, чи взагалі була колись паляталізованість приголосних перед **е.** „На мою думку, — пише він, — не тільки нема безперечних доводів за таке пізнє ствердіння приголосних перед **е**, а сумнівна навіть думка про давнішу паляталізованість цих звуків перед **е** (у відкритих складах)".[1]

К. Німчинов цьому питанню присвятив спеціяльну статтю „До проблеми про диспаляталізацію приголосних перед **е, и** в українській мові".[2] Вже на початку статті він твердить, що „ізоглота твердої вимови приголосних перед **е, и** в'яже українську мову з південнослов'янськими та чеською і вилучає її щодо цього з найбільш спорідненої галузі східньослов'янських мов, відрізняючи українську мову від російської та білоруської (ст. 246). Звернувши увагу на той факт, що українська мова „надзвичайно послідовно провела цілковиту диспаляталізацію" і що „поширення її мало не всеукраїнське", Німчинов твердить, що все це „може свідчити хіба за прадавність цього процесу".[3] На численному порівняльному матеріялі інших слов'янських мов і українських діялектів Німчинов доводить, що „арґументи про колишню палятальність приголосних перед **е, и** в укра-

---

[1] В. Ганцов пише далі: „Порів., з одного боку, ті підляські говори, що, відрізняючи *ы* від *і* (перед останнім приголосні м'які), приголосні перед *е* вимовляють твердо (Б е с с а р а б а. Мат. для этнографии Седл. губ. Сб. Отд, русск, языка и словесн. Спб. 1903, стр. 75), а, з другого боку, цікавий висновок робить Н. Дурново, що в Арханг. Єв. 1092 р. правильно розрізняються прасл. ľ, ń і праслов. *l*, *n* напівм'які. Після перших пишеться *є* або м'якість визначається значком паляталізованости, а після других *е*. Відсутність літери *є* після інших приголосних доводить, на думку Н. Дурново, що в мові цереписувача вони були напівм'які."

[2] Зап. Іст.-Філ. Від. УАН, кн. IX, 1926, ст, 246-253,

[3] Порів. у С. Кульбакина в статті „O pracach Szachmatowa, dotyczących polszczyzny" (Roczn. slaw. I, 47).

інській мові нічого не важать" і що „думка про пізнішу диспаляталізацію в українській мові постала на ґрунті надмірного захоплення теорією прамови." Німчинов каже, що „самі факти української мови найбільш усправедливлюють думку про безпосередньо-слов'янську диспаляталізацію із праслов'янської півпалятальности". На його думку, українські діялекти, де виступають у відповідних позиціях півпалятальні приголосні, дуже може бути, і засвідчують цей давньоукраїнський стан, — це говір долівський (Верхр. Зап. Шевч. XXXV-XXXVI), говірки на Гуцульщині (K o p e r n i c k i. Zbiór wiadom. do antrop. krajowej, XIII) та, як свідчить Лер-Сплавінський, спорадично у лемків (Roczn. Sl. VII, 95)." (стор. 253).[1]

О. Синявський у рецензії на О. Шахматова — А. Кримського „Нариси" в „Новому Шляху" (кн. 1-2, 1924, стор. 245) вказав на неймовірність, щоб українська мова пережила такі протилежні зміни, як спочатку паляталізація всіх приголосних перед давніми **е, и,** а потім диспаляталізація. Трохи згодом він виступив з окремою статтею „Фонетична контроверса" (Зап. Іст.-Філ. Відділу УАН., кн. XIII-XIV, Київ, 1927, ст. 264-276), де він так само, як і згадані вже інші вчені, твердить, що приголосні перед **е, и** „мали бути або тверді, або — ймовірніше — напівм'які, бо припустивши це останнє, найлегше й найприродніше можна пояснити ту різноманітність сполучень приголосних із рефлексами колишніх передніх та найближчих до них голосних, що спостерігаємо в сучасних слов'ян. мовах" (стор. 266), Та й пам'ятки української мови найдавніших часів, на його думку, „не дають жодних вказівок на те, що в ній приголосні перед **е, и** були м'які". В пам'ятках староболгарської мови приголосні м'які перед **е** (не кажучи вже про приголосні перед **і**) часто змішувались на письмі з приголосними нем'якими.[2] А в давніх українських пам'ятках ще частіші випадки змішування.[3] Після докладної аналізи українського матеріялу Синявський приходить до висновку про споконвічність твердих приголосних перед **е, и** в українській мові і про неможливість гіпотезу Шахматова „визнати за обґрунтовану на фактах мови".[4]

---

1 Останні відомості про півпалятальні приголосні, що їх подає Німчинов, вимагають поправки: це явище відоме тільки на західнім Підляшші та Холмщині. Порів. W. K u r a s z k i e w i c z. Zarys dialektologii wschodnio-słowiańskiej z wyborem tekstów gwarowych, Warszawa, 1954.

2 А. С о б о л е в с к и й. Древний церковно-славянский язык. стр. 24-25. Vondrak. Vergl. sl. Gramm. I. 313, 328 Порів. у Н. Ван-Вейка (История старославянского языка. Москва, 1957. стр. 179): „Несомненно, что в некоторых говорах γу и γі совпали уже в древнеболгарском".

3 Там же, 275.

4 Там же, 276. Це стверджують дані фізіології, що їх подає О. Брок (Очерк фи-

Останнім часом це питання знову порушив проф. Ю Шевельов (Шерех) у статті, вміщеній в ювілейному Збірнику в честь акад. Макса Фасмера.[1] Він ствердив, що „проблема вимови приголосних перед **е, и** в праукраїнських діялектах IX-XIV ст. поки не розв'язана". Однак, на його думку, теперішній стан вивчення українських діялектів та історії української мови дозволяє для розв'язання цієї проблеми використати нові матеріяли, застосувавши нові методи їх дослідження.

Ю. Шевельов головно звертає увагу на морфологічну систему, зокрема систему іменної деклінації, що характеризується двома типами — твердим і м'яким. Розвиток цих двох типів великою мірою визначився шляхом еволюції фонетично-морфологічних систем слов'янських мов. Це можна бачити, на його думку, коли зіставити староцерковнослов'янську і сучасну російську мови. В староцерковнослов'янській мові був контраст між так званими твердим і м'яким типом в іменній і займенниковій деклінаціях: м'який тип мав **ь**, твердий **ъ**, а в зв'язку з цим були відповідні опозиції закінчень: **е** — **о**, **я** — **ы**. Голосний **и** у м'якому типі відповідав **ѣ** у твердому, але в наз. множини іменників чол. роду зберігалося **и** для обох типів деклінації. Контраст між **и** — **ы** не грав ролі в іменній і займенниковій деклінаціях, за винятком орудного множини іменників чол. і серед. роду (р а б ы — к о н и). В обох типах деклінації вживалося **и**.

В сучасній російській мові контраст між **ь** — **ъ** зійшов тільки до відсутности чи наявности паляталізації (с т о н — к о н ь),

зиологии славянской речи) щодо інших слов'янських мов, де між системою твердих і м'яких приголос. відчувається мала різниця або й зовсім не відчувається. Так про приголосні звуки в рос. мові Брок пише: „Почти во всех согласных великорусской речи чередуются оттенки „твердые" и „мягкие", отмеченные на письме, как известно, не в самом знаке согласного, но, прямо или косвенно, посредством следующего гласного знака" (ст. 51). „Система чередования „твердых" согласных оттенков с „мягкими", — каже Брок, — принадлежит также малорусской речи, хотя, как известно, при условиях несколько измененных сравнительно со свойственными великорусской речи" (стр. 54). Виразніше він пише про чеську мову: „Большинство нынешних чешских согласных представляет, таким образом, принципиально лишь один, общий вид и оттенок... С точки зрения большинства согласных даже неуместно пользоваться выражением „твердый" и „мягкий", они ни то, ни другое" (стр. 63). Про словацьку мову він пише, що „всякая разница между „мягкими" и „твердыми" согласными оттенками вполне изгладилась... большинство согласных можно охарактеризовать... как твердые" (стр. 66). Так само й про сербську та хорватську мови: „Об альтернации твердых согласных оттенков с мягкими, вроде системы, свойственной русской речи, в сербо-хорватском языке и речи нет" (стр. 68-69).

Навіть у східньоболгарськім діялекті, який стоїть близько до російськ. мови, ступінь паляталізації „повидимому часто ниже великорусской" (стр. 72).

[1] G. Y. Ševelov (Yury Šerech). Consonanten vor *e.i* in den protoukrainischen Dialekten. Festschrift für Max Vasmer zum 70. Geburtstag 1956.

як і аналогічно **ё** — **о** (орудн. с т о н о м — к о н ё м, ж е н о й — з е м л ё й). Навпаки, контраст між **ы** — **и** сильно збільшений: у наз. множ. іменників чол. роду він став домінуючим. Напр., в род. однини жін. роду: рос. ж е н ы — з е м л и, ст.-церк.-слов. ж е н ы — з е м л ѣ.

Українська літературна мова, що розвинулась на основі південносхідного діялекту, має свою систему, що стоїть близько до російської, але історично вона розвинулась іншим шляхом. В українській мові також існує контраст між двома типами деклінації, напр., в род. однини імен-ків жін. роду (в е с н и — з е м л і), в наз. знахід. множини іменників чол. роду (д у б и — к о н і). Але українська мова відрізняється від російської орудним відмінком з твердими приголосними основи в обох типах деклінації (д у б о м — к о н е м). Цілком іншу картину показують західньоукраїнські говори, де збереглась давня форма в місцевому однини: н а п о л и, н а з е м л и.

Ю. Шевельов твердить, що південнозахідні говори не пережили стадії паляталізації приголосних перед **е**, **и**, як це можна спостерігати в північноукраїнських говорах, які, на його думку, зберігають цю давню паляталізацію приголосних.[1]

Л. А. Булаховський у своїй праці „Питання походження української мови" (Київ, 1956) також торкається цього питання. Про твердість приголос. перед **е** в українській мові він пише: „Така типова фонетична риса української мови, як відсутність пом'якшення приголосних перед **е**, риса, що виразно відрізняє українську мову в цілому від найближче споріднених з нею — російської і білоруської та сусідньої польської, виникла, як є серйозні підстави гадати, вже в давнині, точну хронологію якої навряд чи можна встановити" (ст. 62). І далі: „Про старовину цієї риси свідчить уже сама повнота охоплення нею всіх українських говорів" (там же). Ще далі: „Щодо свідчень пам'яток, вони не припускають цілком безперечного пояснення, хоч і можуть певною мірою підказувати висновок про наявність цієї риси вже на початку південноруського письменства" (там же).

З таких пам'яток Л. Булаховський указує насамперед на Архангельську Євангелію 1092 року, списану з старослов'янського оригіналу, з українськими рисами в частині, писаній другим почерком. Ця пам'ятка, як твердить Л. Булаховський, „з великою послідовністю розрізняє старі (етимологічні) **ле, не** і **лє, нє** з колишніх (етимологічних) *lj, *nj: в ъ з л е ж е, с ъ п л е т ш е, и м е н е, н е б о тощо, але: г л а г о л є т ь, п р и є м л є т ь, в ъ з л ю б л є н ы и, с н є г о, к ъ н є м о у".

---

[1] Op. c. 485-490.

Л. Булаховський вагається з певністю твердити, чи це тільки дотримування писарем старослов'янського оригіналу, чи факт, підтриманий живою вимовою. Якщо припустити останнє, то „треба гадати, що сучасні нам українські форми, як: к о л е (*kolje), **п о л е** (polje), діял. у н е г о тощо, відбивають пізніше ствердіння пом'якшених **л, н**" (там же).

Ще Н. Дурново (Очерк истории русского языка, М.-Л., 1924, стр. 147-150) звернув увагу, що розрізнення м'якости й твердости приголосних **л, н є** властивістю саме „південноруських" пам'яток, а також Єфрем. Кормчої початку XII ст. та Типогр. устава XI-XII ст., списаних з „південноруських оригіналів". Але ця здогадка Дурново, на думку Л. Булаховського, „не базується на досить надійних підставах", поперше тому, що факти названих пам'яток, мовляв, „не дуже виразні", а подруге, що „є серйозні дані в безперечно південноруських пам'ятках близького часу на користь того, що на південному ж ґрунті, принаймні діялектно, існувала вимова з пом'якшенням всяких приголосних перед наступним етимологічним **е**: и д є, к р ъ в є в першому почерку Архангельського Євангелія, б у д є т ь в Галицькому Євангелії 1144 р., в ъ з л є ж е, з н а м є н і є в Добриловому Євангелії 1164 р. тощо".

Взагалі Л. Булаховський явища непом'якшення приголосних перед етимологічним **е** в давніх пам'ятках більше схильний визнати за ознаку „літературної, болгаризованої (церковнослов'янизованої) вимови часу, яка цілком виразно й точно розрізняла, за свідченням староболгарських „панонських" пам'яток, обидві рефлексації **е** і **є**" (ст. 64). Мім іншим такими прикладами досить ряснів написана в Києві Мстиславова грамота 1130 р., яку Л. Булаховський не вважає київською: вона, на його думку, „не має жодних специфічних південноруських ознак", тому і явища непом'якшення приголосних перед етимологічним **е** він уважає болгаризмами.[1]

Ми вважаємо, що в остаточному вирішенні питання про давність твердої вимови приголосних перед **е, и** треба брати на увагу не самі тільки факти давніх пам'яток, але й також факти сучасної української та інших живих слов'янських мов, враховуючи одночасно й фізіологічні умови-артикуляцію голосних **е, и.** Тільки такий підхід до цього складного питання спрямує на методологічно правильні позиції його вирішення. Ми не можемо нині, за станом сучасної науки, численні факти змішуван-

---

[1] Проф. П. Ч е р н ы х (Историч. грам. 30) пише: „Можно полагать, что Мстиславова грамота написана в Киеве, повидимому, в 1130 г., когда оба князя (Мстислав і його син Всеволод П. К.) встретились в стольном городе."

ня **ы** — **и** та **е** — **є** в давніх українських пам'ятках вважати наслідком стороннього впливу, не зваживши на факти сучасної живої мови, які безперечно в багатьох випадках є відгомоном давніх особливостей живої мови наших предків. Твердість приголосних перед **и, е** в сучасній українській мові становить собою органічне явище, властиве українській мові, як окремій системі.

В українській мові дуже виразно зберігається послідовність диспаляталізації приголосних перед **е, и.** Візьмімо, напр., слово лице з твердим **ц** перед **е,** але: лиця, лицю; або: несу, несеш тощо з твердим **н** перед **е,** але: ніс, приніс; або: лис (рос. лиса) з твердим **л** перед **и,** але: ліс (< лѣсъ). Правда, в мові бувають винятки, як і в кожній мові,: напр.: синє, третє, але це пізніше явище, що через вирівнювання з синій, третій є наслідком впливу займенникової деклінації.[1] Хоч у деяких говорах (переважно західніх) зберігається вимова твердих приголосних: сине, трете, як і синий, третий, сина, трета. Таке вагання форм, як: народний і народній, східний і східній, звідки: народне — народнє, східне і східнє та подібні інші випадки — це боротьба між старою формою з твердим приголосним і новою — з м'яким.

Коли ми зіставимо ці факти з фактами давніх пам'яток, де ця боротьба між старими (основними) і новими (запозиченими чи шляхом зовнішнього впливу, чи шляхом збереження правописної традиції) формами дуже виразно позначилася на змішуванні написань **ы** чи **и, е** чи **є,** то ми побачимо, що основною формою в цих давніх українських („південноруських") пам'ятках є таки форма з твердими приголосними. А що це явище засвідчене вже в найдавніших історичних джерелах, то можна зробити висновок, що воно існувало в живій мові в доісторичні часи, як виразно діялектне явище праслов'янської мовної одности.

Як і всяке діялектне явище має в своїй основі фізіологічні умови свого розвитку, так явище диспаляталізації приголосних перед **е, и** (колись воно було діялектним явищем, тепер основною ознакою цілої мовної системи) має в своїй основі фізіологічні умови. Вище (ст. 124) ми вже вказали були, що явище диспаляталізації приголосних в українській мові Михальчук ставив у причинну залежність від зміни в галузі українського вокалізму, тобто від зміни **е, и** через переміщення артикуляції цих

---

[1] Див. М. Грунський і Ковальов. Історія форм, 242. Порів. П. Бузук. Нариси, 75.

голосних. Михальчук надав цьому явищу великого значення, бо воно, на його думку, спричинило виділення української мови як окремої системи. Це факт великої ваги, і в своїй основі він має велику давність, засвідчену вже в найдавніших пам'ятках у формі змішування **ы** — **и** та **е** — **є**, згідно з живою вимовою писарями звуків **е** та **и**, як звуків з більш задньою артикуляцією, хоч може не такою артикуляцією, як артикуляція **а, о, у,** про що свідчать факти сучасної живої української мови. Порівн.: т у м а н і т и х о, п о л а́ і п о л е, де звуки **т** і **л** у правій частині у вимові набирають дещо середнього відтінку з нахилом до лябіялізації.[1] Це спричинило втрату звуками **ы** та **и** окремого фонематичного значення в українській мові (через злиття їх в одній фонемі **и**), тоді як в російській і білоруській мовах звуки **ы** та **и** здавна зберігають своє фонематичне значення як окремі фонеми (порівн.: с ы н і с и н ь).

Той факт, що явище диспаляталізації приголосних перед **е, и** обіймає майже всі українські говори, за невеличкими винятками,[2] це свідчить про його давність (а на це вказав і Л. А. Булаховський), як діялектне явище праслов'янської мовної системи, тобто явище це безперечно виходить далеко за історичні межі східньослов'янських мов. Його не можна зв'язувати з занепадом слабого глухого **ь**, що спричинив перехід сильного глухого **ь** в **е** (д е н ь<д ь н ь), бо приголосні здавна зберігали свою твердість перед **е** основним, і нове **е** (<**ь**) артикуляційно прирівнялось до старого **е** (порівн.: н е с у, н е б о, д е н ь). Інакше кажучи, глухий **ь**, що був у сильній позиції й перейшов потім в **е**, не зберіг в цьому останньому ніяких слідів м'якости в українській мові, підпавши під загальний закон твердости **е**, що існував в українській прамові ще перед рефлексацією сильних глухих, викликаною їх занепадом в слабій позиції.

В сучасних українських діялектах, а в окремих випадках і в літературній мові, трапляються випадки (винятки) паляталізації приголосних перед **е, и,** але то явища пізніших часів, які виникли чи підо впливом сусідніх мов (як протилежне явище ми спостерігаємо в білоруській мові, про це нижче), чи шляхом внутрішньої аналогії. Такі, напр., форми, як: н і х т о, н і щ о, н і ч о г о, н і д е (зам. сподіваних фонетичних: н и х т о, н и щ о і т. д.) виникли підо впливом форм: н і к о г о, н і ч о г о,

---

[1] Між іншим, ще Р. Брандт (Лекции по исторической грамматике русского языка, Москва, 1892, стр. 10) слушно підкреслив, що приголосний звук перед *е* „завжди твердий, але до деякої міри м'якший, ніж перед *а, о, у*."

[2] Порів. у Панькевича (Ор. с. 169): „Новістю є також палятальне ť, ď перед старим і: choďiťi, ограничене на область південно-земплинську".

ніде (де і<ѣ). Діялектні форми: зіма, хіба, пішіт (с. Блиставиця), вінограð, сіроту, соколік (с. Кошоли, кол. Седл. губ.) — то безперечно зовнішні впливи. Такі неорганічні форми зустрічаємо навіть на Проскурівщині: чумачіха, втіхуміріліі, ні вгуділа (не вгодила). А в літературній мові: братік, братічок.[1] Сучасні нові діялектологічні досліди стверджують, що „в частині сучасних північних говорів давній звук и (і) в певних позиціях ще не перетворився в фонему и: сіня, тіхо, ногі, рукі, хітра".[2]

Українська мова дуже виразно розрізняє взагалі приголосні перед **и** (<**і**) і перед **і** (<**е,ѣ**): тихо, нива, лис, сила, але: тік (течу), ніс (несу), сіл (село), ліг (лежу), літо (з лѣто). Тільки перед **і** (<**о**) приголосні зберігають твердість з власним тоном наступного передньоязикового **і**: сік, (соку), стіл (стола), ніс (носа).

Білоруська мова в розвитку голосних **е, и** та приголосних перед ними йшла шляхом збереження передньої артикуляції **е, и** з паляталізацією приголосних перед ними. Про звук **е** Е. Карський (Белорусы, II, в. I, стр. 165) пише: „Унаследованный из общерусского языка звук **е** отличается свойством смягчать предшествующие ему согласные... Но в нем со временем, благодаря влиянию главным образом польского языка и некоторым фонетическим явлениям в самом белорусском языке, развился и звук неумягчительний (э), распространенный в разных говорах не в одинаковой степени." Це тверде **э** Карський стверджує в пам'ятках переважно в запозичених словах, зокрема з польської мови: рыцэръ, посэлство, литэры, комэту, сведэцтва, сэйм, жадэнъ (Сб. XVI в. Позн.); а також у формах: сэрцэмъ, набэль, злэ, естэмъ та ін. В сучасних білоруських говорах „преобладает звук **е**, но есть **э**". Звук **э** в говорах Карський стверджує переважно в словах, запозичених з польської й української мов. („от духовенства и начальных учителей"), які „употребляются только в отдельных районах, более или менее обширных", наприкл.: аптэка, апэтыт, комэдия, пэрлы, твэрде та ін. Крім того, звук **э** вживається в певних фонетичних категоріях, після приголосних, що в білоруській мові ствердли, як: **р, ц, ж, ч, ш, щ**; напр.: бярэзина, цэр-

---

[1] Г. Голоскевич. Правописний словник. Вид. восьме, Нью-Йорк, 1952, стор. 31.

[2] Ф. Т. Жилко. О некоторых особенностях современного изучения диалектов украинского языка. Вопросы языкознания. Москва, 1957, ч. 5, стр. 96.

к о в, ж э р ц и, ш э в ч ы к, щ э б е т, ч э р ц и. На пограниччі з Україною „не без украинского влияния" після губних: г р э б э, б э р э тощо.[1]

Щодо звука и в білоруській мові, то він від давніх часів зберігається м'яким, отже, з м'якими перед ним приголосними. Історично в пам'ятках трапляється також ы замість и: б у д у ч ы м ъ (Гр. 1480), з а ч а в ш ы (Гр. 1480), н а п р а в и ц ы (Псалт. XVI ст.), с о т в о р ы ш и (Лет. Увар.) та ін.[2] Багато прикладів у пам'ятках з ы зам. и Карський пояснює українськими або польськими впливами, як, напр.: В о л о д ы м е р а, з м о в ы в ш и с я (Позн. Сб. XVI в.), в ы л а з ы т и, в к ы е в и (Лет. Авр. XV в.) Те саме можна знайти і в народних говорах: М ы к и т а, с ы з а г о л у б к а та ін.[3]

В російській мові перед е, и приголосні зберігаються м'якими. Сучасні російські вчені в поясненні цього явища дотримуються теорії Шахматова про палятальність приголосних в цій позиції в „спільноруській прамові", звідки ця палятальність збереглась і в сучасній російській мові.[4] Як відомо, в російській мові існує й твердий звук э, але цей звук уживається тільки на початку деяких слів власних і запозичених, напр.: э т о, э п о х а, э т и к а, э т и м о л о г и я, э п о л е т ы та ін. Але після приголосних вживається тільки е (м'яке), напр.: д е н ь, н е б о, н е с у та ін.

В деяких говорах приголосні перед е (э) зберігаються в твердій вимові. Це можна спостерігати в говорах Єгоровського району Московської области, Судогодського району Володимирської области, Ардатовського і Арзамаського районів Горьковської области, а також в багатьох говорах Рязанської области та в інших місцевостях, де відзначено таку вимову: о т э ц, м э н э, з а н э й, т а п э р ь, п э ч ь або (на півночі) п э ц ь к а та ін. Так само на крайнім північнім сході Сибіру (Анадир, Колима): с э р ц ю, м э д, р о б э н о к, у в э з та ін. П. Черних (Историч. грамматика, 93) ці явища пояснює пізнішою втратою палятальности, але їх можна пояснювати також як пережитки давньої твердої вимови приголосних, тобто як архаїзми, що зберігаються острівцями на широкій російській мовній території.

---

[1] Е. К а р с к и й. Белорусы, II, в. I, стр. 166-167.

[2] Там же, 223.

[3] Там же, 225.

[4] Див. П. Ч е р н ы х. Историческая грамматика, 92. Порів.: Ф. М е д в е д є в. (Історична грам. 119): „В період східньослов'янської єдности приголосні, за якими йшли *и*, *ѣ*, *е*, *ь*, були м'якими".

Щодо звуків **ы, и,** то вони, як уже говорилося раніше, зберегли в російській мові звукове значення з твердими й м'якими приголосними перед ними: м ы л о, к р ы л о, ч е т ы р е, але: н и в а, с и л а, л и с а, т и х о та ін. Але в літературній мові трапляються випадки, де замість **и** вживається **ы**: р а з ы г р а т ь, о т ы с к а т ь, с ы г р а т ь та ін. За правилами російської ортографії, таке **ы** допускається тільки в середині слова в словах з префіксами, але в давній письменності цього правила не було, і **ы** вживалось не тільки після префіксів, але й після прийменників, напр., в другій Духовній грамоті Дмитрія Донського: с ы в а н о в ы м с е л о м. Умови цього явища, як каже Черних (Историч. грам., 112) „пока еще не выяснены".

11. Зміна **л** у **в** (ў)

Зміна **л>в** (ў) в українській і білоруській мовах, як відомо, сталася в двох позиціях: в кінці складу (*вовк* < *вълкъ*, *довгий* < *дългыи*) і в кінці слова (*писав* < *писалъ*, *ходив* < *ходилъ*). В першім випадку зміна **л>в** (ў) сталася в словах з колишнім сполученням ьл між приголосними, тобто в формах типу tъlt. До цієї групи належать слова: *вовк*, *довгий*, *жовтий*, *довбати* та ін., тобто слова з споконвіку закритим складом. В другім випадку зміна **л>в** (ў) сталася в дієсловах минулого часу чол. роду, що походять з колишніх дієприкметників на **-лъ**.

Зміна **л>в** (ў) в обох цих позиціях в пам'ятках засвідчена в XV в. (А. Шахматов, Очерк, 307-309),[1] хоч, на думку Шахматова, в живій мові це явище могло існувати ще й раніш. Так, у Волин. зб. Налив. XV ст. : *повную*; в Луц. кн. кгр. 1569 року: *Здовбицу* і поряд *Здолбицу*; в Сл. Л. Зіз. 1596 р.: *выдовбую*; в Апокризисі 1597 р.: *жовтобрух*, *замовчати*; в Лекс. Бер. 1627 р.: *вовна*; в Галят. КР. 1659 р.: *повенъ*, *жовтий*, *вовна* та ін.[2]; в Полт. Акт. XVII ст.: *стовби*, *товъстих*, *шовкових*.[3] В дієслівних формах: в „Історич. зб. XV ст.": *бився с Татары*; в Зап. 1473 р.: *дорадився*; в єв. Слуц. ман. XVI ст.: *переписавъ*, *учинивъ* (Соболевский, Лекции, вид. 4, стр. 124); в Пересоп. рук. 1561 р.: *благословивъ*; в Галят. КР. послідовно дієслова на **-въ;** в Лекс. Бер.: *досадив*, *випорожнився*; в Полт. Акт. XVII ст.: *блукавъ*, *давъ*, *зростав*, *питав* та ін.;[4] в Літ. Самовидця, поряд традиційного **л** в дієсловах минул. часу, зустрічаємо й **в:** *послалъ*, *поишолъ*, *учинилъ*, але: *казавъ*, *ходивъ*, *пославъ* та ін.[5]

Факти пам'яток не дають цілковитої підстави датувати по-

---

[1] А втім, порів. в Гал.-Вол. літ. XIII ст.: *омився*. А. Орлов. О Гал.-Вол. летописании. АН. СССР. Труды древнерусской литературы. Ленингр. 1954, т. V, стр. 31.

[2] Див. М. Грунський і П. Ковальов. Нариси, 90.

[3] С. П. Самійленко. Op. c. 25.

[4] С. П. Самійленко. Op. c. 33.

[5] І. Петличний. Op. c. 139.

чаток цього явища XV століттям. Не дарма Шахматов узяв під сумнів цю дату, допустивши можливість зміни **л**>**в** (**ў**) в живій мові ще раніше. Ми знаємо, що взагалі пам'ятки не завжди вказують точно на дату якогось явища. В цім випадку в книжній мові традиційно так укоренилася форма з **л** (хоч може в мові писарів панувало **в** чи нескладове **ў**, яке збереглось тепер в білоруській мові), що писарі не наважувались позначати на письмі свою власну вимову. Крім того, на давність цього явища вказують деякі теоретичні міркування. Після того, як *l* у сполученні ыl, ъl змінилося в ł, а далі ыł змінилося в ъł, предки українців і білорусів, мабуть, ще за доісторичних часів пережили зміну **л** (*ł*) в **ў** нескладове або **в** (укр. в о в к, білор. в о ў к). Відсутність зміни **л**>**в** (**ў**) в таких випадках, коли після **л** вдавнину був глухий **ъ** (напр., укр. і білор. г о л к а, укр. г о р і л к а, білор. г о р е л к а), ясно вказує на те, що це явище розвинулось тільки в складах споконвіку закритих, тобто коли після **ъ** безпосередньо йшов приголосний, і відбулося ще перед тим, як почали зникати глухі **ъ, ь,** ще перед XI ст.[1] Отже, явище це давніше від занепаду глухих **ъ, ь,** інакше і в словах типу „горілка" **л** змінилося б в **в** (**ў**). Лябіялізація **л** безперечно вимагала довгого часу, і аж ніяк не можна припускати, щоб українці і білоруси до XIV ст. вимовляли **л**, а після раптом стали вимовляти **в** (**ў**). Це — довготривалий фізіологічний процес, який мав свій зародок в доісторичних часах. В південнозахідніх говірках **л** змінилося в **в** (г о р і в к а, с о п і в к а, п а в к а). У лемків навіть у дієсловах жіночого роду (х о д и в а, р о б и в а), а в долів. і буковинських говірках навіть у таких іменниках, як: с о к і в, с т і в, в і в „віл".[2] Але всі ці явища пізнішого творення, що виникли внаслідок структурного вирівнювання форм.[3]

---

[1] Порів. П. Б у з у к. Нариси, 3 .

[2] Докладніше див.: C o n s t a n t i n e K y s i l e w s k y j. The sound of *L* in Ukrainian folk speech. Proceedings Fhil. Sec. Shevchenko Scientific Sosiety, Vol. II, New York, 1955, 40-43.

[3] Той факт, що зміна *л*>*в* в кінці складу поширюється тільки на певну групу слів, в учених викликав сумнів щодо фонетичного походження цього явища (А. К р ы м с к и й. Украин. граммат. I, в. I, стр. 90-96; Е. К а р с к и й. Белорусы, II, 1908, стр. 337-403). В. Сімович (Про поголоснене українське *л*, Львів, 1936) висунув принцип структурности цього явища, що появилося внаслідок „тенденції вирівнювати дериваційні зв'язки в одну системну цілість." Виходить, за Сімовичем, що це явище морфологічне: структурні закони української мови, мовляв, показують, що форми минулого часу дієслів чол. роду спалися на основі та-

В білоруській мові відбувся аналогічний процес. Як припускає Карський (Белорусы, II, в. I, ст. 318), нескладове **ў** тут з'явилося за таких же самих умов, як і в українській мові, тобто з давнього **-ъл-** після занепаду глухого **ъ** (в о ў к < в ъ л к ъ), а також в дієприкметниках минулого часу (и ш о ў < ш ь л ъ, д а ў < д а л ъ, б ы ў < б ы л ъ та ін.). Потім це ў<**л** зайшло в закриті склади в середині деяких слів після інших приголосних (п о ў т о р а, м а ў п а та ін.). Але взагалі, як правило, ў<**л** в білоруській мові буває тільки в сполученні оў (<ъл). Після інших голосних в середині слів **л** тверде зберігається без змін: г а л к а, к а в а л к а, г о л к а та ін. Зміна **л>ў** в указаних умовах — явище загальнобілоруське; відступи бувають тільки на окраїнах. Напр.: т о ў с т а г о, ш о ў к о в ы е, п р о б у в а ў, м о ў ч а т ь, п о ў н ы, б ы ў, д а ў та ін., але на окраїнах (крім південної): у з я л, у в ы й ш о л, п р и в я з а л та ін. Карський пояснює це явище впливом сусідів (росіян і поляків).[1]

В російській мові зміни **л>в (ў)** немає, окрім деяких північних говорів, де це явище також спостерігаємо, особливо в Олонецькій групі говорів (п а ў к а, в о ў к, п о ў н о й, б ы ў, п р и ш о ў та ін.) та в Східній групі (д а ў, с к а з а ў, в о ў к, п о ў н о та ін.).[2] Така сама вимова спостерігається в деяких говорах Сибіру, де **ў** буває навіть у відкритім складі, напр.: б ы ў і б ы ў а.[3]

З інших слов'янських мов аналогічне явище зберігається в сербській і хорватській мовах, де на місці давніх сполучень **ъl**

кої кореляції: п а с л ъ — п а с ъ і з н а л ъ — з н а в ъ. Згідно з фонетичними законами української мови, *л* у першім слові відпало, а відповідно до цього для однорідности будови мови злились і в другій частині: вплинув другий член першої частини (з н а в). Див. П. К о в а л і в. Василь Сімович. УВАН, Вінніпеґ, 1953,стор. 29.

[1] Е. К а р с к и й. Ор. с. 319. Докладніше про умови зміни *л*>*у* див С. Б у л и ч. О произношении русского *л* (польского *ł*). РФВ, XXIII, 83. Також у Карського (Ор. с. 318).

[2] Проф. Р. И. А в а н е с о в. Очерки русской диалектологии. Москва, 1949, стор. 216, 218.

[3] Проф. П. С. К у з н е ц о в. Русская диалектология. Москва, 1951, стр. 59.

тепер існує **у** (с у з а „сльоза", в у к „вовк", п у н „повний"), а в закритих складах взагалі **л>о** (х в а л и о „хвалив", д а о, б и о, о с т а в и о, к о т а о „котел").[1]

[1] Див. Е. К а р с к и й. Op. c. 318. Також: **Н. А. К о н д р а ш о в. Славянские языки, 161.**

12. Двоїна

Форми двоїни в відмінюванні і дієвідмінюванні в давні часи були відомі в усіх слов'янських мовах, але згодом вони майже всюди вийшли з ужитку й замінені то формами однини, то формами множини.[1] Тепер форми двоїни до деякої міри зберігаються в словінській та лужицькій мовах. Причім, в словінській мові зникла форма двоїни давального й орудного відмінків, а в лужицькій — форма місцевого спалася з формою дав.-оруд. Порівн. в дол.-лужицьк.: н. з. к. wjelka, род. wjelkomu, д.о.м. wjelkoma.[2]

В східньослов'янських мовах двоїна як граматична категорія зникла, але цей процес по-різному відбився в українській, білоруській і російській мовах. Зокрема „українська мова зберегла давню форму двоїни в багатьох цікавих залишках, зберегла її — де більше, а де менше — на цілім просторі української землі".[3] В білоруській мові двоїна збереглась майже в тих самих залишках, що й в українській мові.[4] В російській мові взагалі двоїна не збереглась, тільки окремі форми цієї категорії зберігаються, як, напр.: о ч и, у ш и, к о л е н и, р у к а в а, д в а ч е л о в е к а та ін.[5]

Історично форми двоїни в давніх східньослов'янських пам'ятках існують до XIV ст. включно.[6] „Трудно сказать, — пи-

---

[1] Форма двоїни була відома всім індоевропейським мовам. Її знали мови санскритська, грецька, латинська. Але дуже рано вона почала занепадати. Напр., в латинській мові вже в історичні часи форма двоїни виходить з ужитку, а її місце заступає множина. Тільки такі окремі слова, як duo, ambo, зберігаються в латинській мові як рештки давнього dualis „аж до кінця розвою латинської мови" (В. С т е ц ю к. Ор. с. II, стор. 7). Див. М. Г р у н с ь к и й і П. К о в а л ь о в. Історія форм, 49.

[2] П. Ч е р н ы х. Историч. грам. 158-159.

[3] М и т р о п о л и т І л а р і о н. Гнучкість української мови. Віра і Культура, 1957, ч. 5(41), стор. 10. Докладніше про двоїну в українській мові див. І. О г і е н к о. Двійне число в українській мові. Зап. Україн. Наук. Т-ва в Києві, V, 1909 р. Також див. М. Г р у н с ь к и й і П. К о в а л ь о в. Історія форм української мови, Харків, 1931, сторінки: 49-56, 105-109, 132-134, 152-154, 187-191, 209-210, 232-234, 254-256.

[4] Е. К а р с к и й. Белорусы, II, 2-3, 1956, стр. 106-111.

[5] А. Н. Н и к у л и н. Историческая грамматика русского языка. Ленингр. 1941, стр. 39. А втім і такі форми, як о ч и, у ш и розцінюються ученими (П. Ч е р н ы х. Историч. грам. 159) уже як форми множини, що заступили старі, історичні форми наз.-знах. множ.: о ч е с а, у ш е с а, п л е ч а.

[6] Л. Я к у б и н с к и й. История древнерусск. языка, 171. Хоч Шахматов (Историч. морфология, 208-209) твердив, що „даже в XV веке двойственное число было живуче". Однією з ознак існування двоїни в пам'ятках, на думку Шахма-

ше П. Черних (Историч. грам. 160), — когда началось „падение" двойственного числа. Возможно, начало относится еще к дописьменному периоду (совпадение двух падежних форм в одной, влияние одних типов склонения на другие). Тем не менее формы двойственного числа как грамматической категории в некоторых восточнославянских говорах держались еще в XIII и даже XIV столетиях."

Але ознаки занепаду двоїни як окремої граматичної категорії знаходимо вже в найдавніших пам'ятках. В Зб. 1073 р.: о б о є з а к о н ы; в Сл. о полку Ігор.: в а ю х р а б р а я с е р д ц а (С. О б н о р с к и й, Очерки, 149). Але помітніше порушення старих форм двоїни виступає в пам'ятках тільки з XIII ст. (А. С о б о л е в с к и й, Лекции, 4, 205 sq.) В Гал. грам 1393 р.: д в а х р е с т ы; в Іпат. літ.: д в а г о р о д ы.[1]

В науці звичайно прийнято пояснювати ці форми впливом **у**-основ (М. Г р у н с ь к и й і П. К о в а л ь о в. Історія форм, 51), але, як слушно завважив ще Е. Карський (Белорусы, II, в. 2-3, стр. 107), форми типу с ы н ы, п о л ы, що належать до у-основ, не типові, бо таке саме закінчення приймають в наз.-знахід. відмінку множини всі слова чоловічого роду **о**-основ. Тим більше, що слова **у**-основ, що існували в незначній кількості, дуже рано самі вливаються в численну групу слів **о**-основ і в наз.-знах. двоїни приймають відповідну форму на **-а**. Напр., вже в Остр. Єв.: с ы н а (зам. с ы н ы);[2] в Лавр. літ.: у б и д в а с ы н а е г о (А. С о б о л е в с к и й, Лекции, 204).

Але пізніше ця форма була втрачена, і тепер в українській мові запанувала форма множини на **-и** (д в а с и н и, д в а

това, може служити, коли після 2 вжиті форми двоїни, а після 3 зберігаються форми множини. Таке явище можна спостерігати в Двин. грам. XV ст., де, з одного боку, маємо: д в а п у д а ж и т а, о б а б р а т а, д в а с у г р о б а ж е л е з а, д в ѣ п о л л п ъ к и, д в ѣ к о р о в и, а з другого: н а 4 т у з ы, 4 л о с к у т ы, т р и р у б л и, т р и о у ч а с т к и. Також в Литов. літ. XV-XVI століть. Порів. ще: V. V o n d r a k. Vergleichende slavische Grammatik, II Band, Göttingen, 1928, S. 13.

[1] Між іншим А. Шахматов (Историч. морфология, 210-211) звернув увагу на те, що заміни двоїни іменників множиною після числівника д в а не завжди доказують цілковите зникнення двоїни, бо „формы множественного числа после 2 могли переноситься по понятной ассоциации из оборотов с 3 и 4". В цьому переконують Шахматова такі звороти, як: д в а х р е с т ы с е р е б н а я. Гал. гр. 1393 р.; з а д в а р о к ы ц ѣ л н а. Молд. гр. 1411 р., ч. 22, де двоїна прикметників, що супроводять множину іменників, вказує, мовляв, на те, що форми д в а х р е с т ы, д в а р о к ы викликали уявлення про двоїну, а не множину.

[2] М. К о з л о в с к и й. Иследед. о языке Остр. ев. Иcлед. по русск. языку. ОРЯС, АН. 1895, V, стр. 21.

б р а т и), що об'єднала собою й слова у-основ. Цю форму прийняли всі іменники чол. роду.

Це саме явище властиве й білоруській мові, де форми множини засвідчені виразно в давніх пам'ятках, як, напр.: д в а к о н и, д в а п о ѣ с ы (Грам. 1479), н а д в е с т о р о н ы (Бел. Арх. 1602).[1] Про сучасну білоруську мову Е. Карський (Белорусы, II, в. 2-3, стр. 108) пише: „Формы именительно-винительного падежа двойственного числа у слов мужского рода окончательно утратились, будучи вытеснены формами множественного числа." Карський наводить багато прикладів з різних народніх записів (збірників), як, напр.: д в а м у ж и к и, т р и г о д ы, ч а т ы р ы с т а л ы та ін.[2]

Так само в чеській мові, де форми множини вже в XIII ст. виступають послідовно: chlapy, korky, dva dluznyky;[3] ці форми запанували в сучасній чеській мові.[4] В польській мові форми множини існують з XIV ст.: prologi, obadwa narody; dwa barany.[5]

В російській мові форми множини тримаються ще в пам'ятках (зокрема в актах) другої половини XVI ст.: т р и р у б л и, ч е т ы р е к о л а ч и, ч е т ы р е а р ш и н ы.[6] Навіть в „Уложении" 1649 р.: т р и м ѣ с я ц ы, ч е т ы р е ч е л о в ѣ к и та ін.[7] Але в сучасній російській мові іменники чол. роду в сполученні з д в а в тих випадках, де за наголосом форма наз.-знах. двоїни спалася з формою родового однини, набули значення род. одн.: д в а б р а т а, с т о л а, к о н я та ін.[8] А в зв'язку з цим і всі інші іменники стали вживатися в формі род. одн.: д в а с е л а, п о л я, д в е с е с т р ы та ін. Форми р о г á, б о к á, що відрізняються наголосом на закінченні від форм род. одн. з наголосом на корені (р ó г а, б ó -

---

1 Е. К а р с к и й. Белоруссы, II, в. 2-3, стр. 106.

2 Порів. ще: Т. П. Л о м т е в. Грамматика белорусского языка. Москва, 1956, стр. 65.

3 J. G e b a u e r. Historicka mluvnice. III, 45.

4 Р. Б р а н д т. Краткая фонетика и морфология чешс. языка, 21.

5 Див. V. V o n d r a k. Vergl. Sl. Gramm. II, 3.

6 З давніших пам'яток треба назвати, напр., Духівницю новгородця Климента XIII ст.: н а с в о и р у к ы (зам. р у ц ѣ). В новгород. берестяній грамоті ч. 6 (XIV ст.). П. Кузнецов форму „возми сапозѣ" (знах. відм. від *о*-основ) помилково ствердив, як „один безспірний приклад" двоїни. Це знахідний множини в формі називного. Такі впливи назив. відм. на знахідний відомі в історії російськ. мови (А. С о б о л е в с к и й, Лекции, 196). закінчення *ѣ* зам. сподіваного *и* (форма наз. множ.) треба пояснювати властивим новгородським говорам змішуванням *ѣ-и*. Див. Палеографический и лингвистический анализ новгородских берестяных грамот. АН. СССР. Москва, 1955, стр. 112.

7 П. Ч е р н ы х. Историч. грам. 160.

8 Докладніше див. А. А. Ш а х м а т о в. Историческая морфология, 213-214.

к а), мають значення наз.-знах. множини. І в багатьох інших таких випадках (не у всіх), коли форма наз.-знах. двоїни наголосом відрізнялась від форми род. одн., маючи наголос на закінченні, вона набула значення наз.-знах. множини.[1] На думку П. Черних, це явище встановилось у Москві приблизно до середини XVII ст.[2]

В українській мові, як ми вже згадували вище, запанувала форма множини. Але територіяльно, як видно з прикладів, що їх подає І. Огієнко (Двійне число), а також із власних спостережень бачимо, що форми множини частіше поширені на Правобережжі. На Лівобережжі, в тих місцевостях, що межують з російськими говорами, часто трапляються форми з наголосом род. однини, але й тут все ж таки поширені форми множини. Напр., в Воронізьк. губ.: „т а б у л о п р а в и т ь т р и р у б л я", „т р и п л у г а", „т р и к о н я". На Херсонщині: „т р и б р а т а", „д в а к у п ц я". На Чернігівщині: „ч о т и р і г о д а", „т р и д о м а".[3]

Отже, форма двоїни в наз.-знахід. відмінку іменників чол. роду в українській мові цілком утрачена, і то, мабуть, ще в доісторичні часи, як свідчать найдавніші пам'ятки. Жива мова безперечно вже тоді, коли появились писані пам'ятки, знала форму множини. Нині пережитками двоїни ми вважаємо форми: в у́ с а, р у к а̀ в а, д в а г о д а̀ (рос. д в а г о́ д а — форма родового однини).[4]

Щодо іменників середнього роду (від **о**-основ) і жіночого роду (від **а**-основ), то форма двоїни зберігається в українській мові від найдавніших часів. Як відомо, формальною ознакою двоїни був кінцевий звук ѣ, що нині дав відповідний рефлекс **і** (д в і в і к н і < д ъ в ѣ о к ъ н ѣ, д в і р у ц і < д ъ в ѣ р у ц ѣ). Вже в ранніх пам'ятках читаємо: д в ѣ д ѣ и с т в ѣ (Зб. 1073 р.), п о д в ѣ з и м ѣ, р у ц ѣ, н о з ѣ (Твори Володимира Мономаха. С. О б н о р с к и й, Очерки, 39). Але значно частіше в пам'ятках XII-XIII і пізніших ст., напр., в Грам. XIV-XV ст.: д в ѣ г р и в н ѣ, д в ѣ с е л ѣ; в Галят. КР. 1665 р.: д в ѣ м ѣ с т ѣ; в Полт. Акт. XVIII ст.: о б ѣ с т о р о н ѣ, т р и п а р ѣ. Пізніше в українських письменників XIX-XX ст.: д в і м о г и л і (Шевченко), т р и в е р б і (Глібов), д в і ч о р н і м о г и л і (Федькович), д в і п а р і

---

1 П. Ч е р н ы х. Историческая грам. 159-160.

2 Там же. 160.

3 Див. М. Г р у н с ь к и й і П. К о в а л ь о в. Історія форм, 52.

4 М и т р. І л а р і о н. Гнучкість українськ. мови. Віра і Культура. 1957. ч. 5, стор. 10.

(Куліш), дві церкві, дві коморі (Свідницький), дві хаті (Грінченко), дві силі (Франко) та ін.[1]

Рефлекси давньої форми двоїни широко відбилися в українських говорах. Форми двоїни найширше знані в говорах південнозахідніх.[2] У північносхідній групі говорів є місцевості, що цих форм не знають. З Виповзова, Остерського пов. на Чернігівщині, маємо лише такі приклади: дві стені, рукі.[3] Але на півдні й на заході форми двоїни — звичайне явище. Взагалі, як твердить К. Михальчук (Наречия, поднаречия, 591), ця форма двоїни найбільше збереглась на Правобережжі. Напр.: дві дорожці, дві слові (Гуцул.), дві вербі (Дол.), дві лободі (Проскур.), три добі (Вінничина), три дівчині (Волин.), дві жінці, дві копійці, три дереві (Холм.); дві ярмі, дві полі, дві стегні, дві вікні, три дереві, три селі, три літі (Житом. пов.).[4] Зокрема М. Пшеп'юрська-Овчаренко (Зап. НТШ, CLXII, 1954, ст. 73) стверджує, що майже в усіх говірках на пограниччі надсянського говору зберігається форма двоїни в наз.-знахід. в сполученні з числівниками 2-4, переважно в іменниках жін. роду, рідше в іменниках серед. роду, в чол. роді цих форм зовсім немає. Напр.: дві руці, три бочці, три капустці, дві молодиці. К. Кисілевський (Зап. НТШ, CLXII, 1954, ст. 25) стверджує, що в надпрутському говорі є залишки двоїни: дві єйци, але й: дві єйці, дві хаті, три коромислі, дві копици, три трубці, дві неділи та ін.

Але вплив множини й тут позначився, правда, не в такій великій мірі, як в іменниках чол. роду. В таких випадках здебільшого функційну ролю двоїни відограє наголос. Порів.: копи́ (двоїна) — ко́пи (множ.), гори́ — го́ри, голови́ — го́лови, сестри́ — се́стри, квіточки́ — кві́точки, річки — річки́ та ін. Напр.: три труби, дві кози (Ушицьк. пов.), дві корови (Проскурів.), штирі річки (Жаб'є Гуц.), три дочки (Глух. пов.), три доріжки (Миргор. пов.). Для серед. роду: два дерева, два яблука (Переясл. пов.).

[1] Митроп. Іларіон. Гнучкість української мови. 11.

[2] Ф. Т. Жилко. Нариси, 97. Порів. ще: Б. В. Кобилянський Синтаксичний зв'язок кількісних числівників два, три, чотири з іменниками (на матеріялі української і російської мов). Мовознавство, т. XII, 1953, стор. 70.

[3] О. Курило. Рец. на працю Н. Дурново „Введение в историю русского языка". Див. Записки Іст.-Філ. Відділу УАН, XXI-XXII, 385.

[4] Див. М. Грунський і П. Ковалів. Історія форм, 53, 107.

Таким чином, можна ствердити, що в сучасній українській мові в середньому й жіночому роді в широкій мірі, по всій українській території зберігаються форми двоїни, як органічні форми з найдавніших часів (д в і в і к н і, д в і р у ц і).[1] Але поряд також ширяться й форми множини (д в і р у к и, т р и ж і н к и). Коли говорити про вибір тієї чи другої форми для літературного вжитку, то нині ще не можна з певністю сказати, на якій формі спинитись як нормі літературної мови, бо в одних випадках природніше вжити форми двоїни (д в і в і к н і, д в і я й ц і, д в і р у ц і), в других — природніше вжити множини, особливо щодо іменників жін. роду (д в і ж і н к и, д в і с т о р і н к и, т р и к н и ж к и). Та навіть і в цих формах множини все ж таки зберігається дух двоїни завдяки давній функційній ролі наголосу.[2] Порів.: „д в і р у ц і" і „д в і р у к и́", але: „р у́ к и" (множ.).

Аналогічне явище спостерігаємо і в білоруській мові. Е. Карський (Белорусы, II, в. 2-3, стр. 109), говорячи про слова жіночого й середн. роду, пише: „Тут случаи двойственного числа довольно распространены, как об этом можно судить на основании показаний записей народных произведений и живой речи". І тут він указує територіяльність поширення і тих, і других форм. „Формы именительно-винительного падежа двойственного числа женского рода и отчасти среднего рода больше держатся на юге и югозападе Белоруссии, уступая место на северовостоке и востоке образованиям в русском духе: формам множественного с ударением родительного единственного или, может быть, старинного двойственного". Подамо кілька прикладів: д з ь в е б я д з е, д з ь в е х а ц е, д з ь в е с я л е та ін. Це на півдні. Але далі на північ частіші форми ч а т ы р и н о г и́, д з ь в е х а́ т ы, д з ь в е б я д ы́. Загальний висновок Карського (Ор. с. 110) такий, що форми наз.-знах. двоїни жін. і серед. роду в сучасних білоруських говорах „находятся по пути к вымиранию, но в некоторых местностях они еще все же чувствуются, как живые".

В російській мові, де двоїна майже цілком зникла, форми двоїни жін. і серед. роду також не збереглись. Ще в XIV стол. двоїна, як граматична категорія, в пам'ятках існувала. Але в цей час зокрема щодо іменників жіночого роду в московських пам'ятках XIV ст. спостерігаються вже відступи від правил двоїни, напр.: д в ѣ ч а ш к и, д в ѣ ч а р ы, п о д в ѣ г р и-

---

[1] Див. І. О г і є н к о. **Двійне число в українській мові. Київ, 1919.**

[2] Див. Я. Р у д н и ц ь к и й. **Український наголос як функційна проблема. Наук. Збірник УВУ, 1942, т. III.**

венки. П. Черних (Историч. грам. 161) стверджує, що до XVI ст. процес зникання форм двоїни „в основном уже закончился на всей русской территории". В сучасній російській мові запанували виключно форми називного множини для жін. роду (две руки, три женщины) і форми з наголосом родового однини для середнього роду (два окна, три яблока, два плеча, четыре села).[1]

Щождо інших слов'янських мов, то в цій групі слів (іменників жіночого й серед. роду) форми множини заступили давні форми двоїни. Наприклад, у польській мові: dwie tablicy, dwie wieży, dwie duszy, obie strony;[2] в чеськ.: hráče,[3] ruce.[4] Але в словінській мові, де взагалі форми двоїни зберігаються в відмінюванні й дієвідміні, в наз.-знахід. середнього й жіночого роду маємо форми двоїни: mesti, polji; ribi, zemlji.[5]

Вкінці можна ствердити, що серед усіх слов'янських мов (крім словінської й сорболужицької) тільки українська й білоруська мови в більшій мірі зберегли залишки двоїни — переважно в наз.-знах. відмінку.[6] Правда, деякі залишки двоїни знає й російська мова в словах чоловічого й середнього роду: глаза́, рога́, берега́, пле́чи, у́ши, а також: двести (< дъвѣ стѣ), але вони не типові.[7] Крім того, треба відзначити факт, що втрата форм двоїни в словах чоловічого роду проходила цілком окремими шляхами для російської мови, з одного боку, та української й білоруської, з другого. В російській мові форму двоїни за наголосом заступила форма родового однини (два человека), в українській і білоруській мовах форму двоїни заступила форма наз. множини (два брати). Порів. також у чеськ.: dva hrady, в польськ.: dwa konie, dwa narody.

---

[1] Порів.: Из трудов А. А. Шахматова по соврем. русск. языку, 45.

[2] Kalina. Historja języka polskiego. Lwów, 1883, s. 201.

[3] Р. Брандт. Краткая фонетика и морф. чешск. языка, 24.

[4] A. Mazon. Grammaire de la langue tchéque, Paris, 1952, page 80.

[5] Н. А. Кондрашов. Славянские языки, 175.

[6] В інших відмінках можна хіба відзначити форми: двома, очима та діялектні форми: пальцима (Буков.), ключима (Брусн.), зубома, яструбома, вояkома, панома. Див. І. Огієнко. Op. c. 122-123. К. Михальчук і Є. Тимченко. Програма для збирання діялект. одмін укр. мови. Київ, 1909, стор. 109 Також: родичема, четрьема, штеблема (в надпрутськім і наддністрянськім говорах часто вживаються подвійні форми — на *-єма*, *-има*: пальцема, дверима). Див. К. Кисілевський. Op. c. 25.

[7] Порів. в серб. мові: очи, уши. З. Г. Розова. Значение сербского языка при изучении исторической грамматики русского языка. Вопросы славянского языкознания, кн. IV, 1955, стор. 182.

13. Клична форма

Клична форма, або так званий кличний відмінок, має значення звернення, як назва речі (власне, особи), що до неї звертаються. Особою може бути й річ, але персоніфікована. Напр., в „Слові о полку Ігоревім": „Брате і дружино, луче ж бы потяту быти"; „А ти, буй Рюриче и Давиде, не ваю ли злачеными шеломы"; „О Днепре Словутицю! Ты пробилъ єси".

Ця форма властива всім індоевропейським мовам і вживалася здавна тільки в однині в іменниках чоловічого й жіночого роду. Іменники чол. роду твердої групи мали закінчення **-е** (порів. грець. lyke, лат. lupe, литов. dëvé, ст.-сл. г р а д е) **і у** (**у**-основ) (порів. гот. sunaŭ, ст.-сл. с ы н о у). Іменники **м'якої** групи, замість сподіваного закінчення **-е** з попереднім палятальним приголосним, здавна приймали закінчення -у (з поперед. палят. приголос.). Це -у виникло підо впливом м'яких **у**-основ, що давно втратили своє самостійне значення, злившися з **м'якими о**-основами (порів. ст.-сл. ц ѣ с а р ю, поль. krolu, білорусь. к о н ю, укр. к о н ю).[1] Іменники жін. роду твердої групи (а-основ) мали закінчення **-о** (порів. ст.-сл. ж е н о, серб. ж е н о, чеськ. rybo, укр. ж і н к о), м'якої — **-е** (порів.: ст.-сл. д у ш е, чеськ. duše, поль. dusze, укр. з е м л е). З цією групою в українській мові злилися також іменники жін. роду **з і**-основ (порів.: т і н е, м о л о д о с т е, але в поль. gości, чеськ. hosti, kosti).[2]

В східньослов'янських мовах доля кличної форми не однакова. В українській і білоруській мовах клична форма збереглась від найдавніших часів, переживши перед тим змішування основ (напр.: укр. в о л е, к о н ю, р у к о, з е м л е, **але** б а т ь к у; білор. м у ж у за аналогією з с и н у; **М а р у с ю** за аналогією від м'яких **о**-основ). В російській мові клична форма не збереглась, її місце заступила форма назив. відмінку. Пережиток кличної форми маємо тільки в ц.-слов. словах: Б о ж е, Г о с п о д и.[3]

---

[1] Див. K. B r u g m a n n. Grundriss, II, 1909. S. 134. — A. L e s k i e n. Die Bildung der Nomina, 328. — Г. И л ь и н с к и й. Праславянская грамматика. 389. — М. Г р у н с ь к и й і П. К о в а л ь о в. Історія форм, 45-46, 131.

[2] М. Г р у н с ь к и й і П. К о в а л ь о в. Історія форм, 102, 151-152. Див. З. Г. Р о з о в а. Значение сербского языка при изучении исторической грамматики русского языка. Вопросы славянского языкознания, кн. 4, 1958, стр. 181.

[3] Сучасні рос. вчені вважають ці форми звичайними вигуками („междомети-

В українській мові клична форма існує споконвіку. Крім старослов'янських пам'яток, ця форма відбита вже в ранніх українських пам'ятках. Напр., в Жит. Феод. Печ. XII ст.: б о г ъ, д а б л а г о с л о в и т ь т я, б р а т е, п о и с т и н ѣ, о т ч е, т а к о є с т ь;[1] в Код. Ганкен. XII-XIII століть: р о з б о и н и ч е, с ы н е, ж и в о т е, с в ѣ ш н и ч е, н а ч а л ь н и ч е.[2] В „Слові о полк. Ігор." С. Обнорський стверджує „правильное употребление вокативных образований": б о я н е, б р а т е, в н у ч е, в с е в о л о д е(ѣ), в ѣ т р ѣ, г о с п о д и н е, д а в ы д е, д н е п р е, д о н ч е, д р у ж и н о, з е м л е (ѣ), и г о р ю, к н я ж е, м с т и с л а в е, о с м о м ы с л ѣ, п о л о в ч а н е, р о м а н е, р ю р и ч е, с л о в у т и ц ю, с о л о в і ю, т у р е, я р о с л а в е;[3] в Волин. літ. за Іпат. сп.: с в а т у; в Гал. Єв. 1266 р.: вы г о с п о д о и б р а т ь я... ч ь т ѣ т е.[4] В пізніших пам'ятках клична форма — звичайне явище: м а т к о (Г. Чуд. 136), м а м о (Рад. Ог. 783), п р и я т е л ь к о (Г. К. 149), н а д ѣ є м о я (Стр.), д у ш е (Г. Чуд. 134), д р у ж е (Г. К. 24), с т а р ч е (Г. Чуд.. 134), с ы н у (там же, 107), т а т у, м у ч и т е л ю (там же, 185).[5]

В сучасній українській мові клична форма збереглась повністю в різних варіянтах щодо закінчення. К. Михальчук (Наречия, поднаречия, 531) подав приблизну думку, що на Правобережжі частіше **-е** (в і т р е, навіть с и н е, ст.-сл. с ы н о у), на Лівобережжі — **-у** (в і т р у, с и н у). Зокрема в південноукраїнських говорах існують здебільшого мішані форми, особливо в піснях: „кукуріку, ч о л о в і к у, твоя жінка Хвеська" (Чуб. V, 1140); „ч о л о в і ч е М и к о л а ю! Де я тебе поховаю" (Там же, 1141); „Запрягай, х л о п к у, коня вороного" (Чуб. V, 1209); „п о г о н и ч у молодий, гони воли до води" (Чуб. V, 1166); „Ой П а л і ю! П а л і ю С е м е н е! Чи не зрадиш ти мене?" Також: к о л о д я з ю і к о л о д я з е, м і с я ц ю і м і с я ц е (Є. Т и м ч е н к о. Вокатив, 9); „Ой годі тобі, п ш е н и ц е, сім рік в стозі стояти" (Білоцерківщина), „Ти Х и м о ч к о, шовковая р о ж е, що на тебе дивитися гоже" (с. Британі, Черн. губ.); „Моя й м а т і н к о, нащо ти мене покидаєш" (Греч. Гребля, Прилуцьк. окр.). В

ями"). Порів. П. К у з н е ц о в. Историч. грам. 123. — П. Ч е р н ы х. Историч. грам. 162.

[1] М. Г р у н с ь к и й і К о в а л ь о в. Історія форм, 46.

[2] К. К и с і л е в с ь к и й. Кодекс Ганкенштайна, 25.

[3] С. О б н о р с к и й. Очерки, 150.

[4] М. Г р у н с ь к и й і П. К о в а л ь о в. Історія форм, 102.

[5] П. Ж и т е ц ь к и й. Нарис літературної історії, 53-54.

північноукраїнських говорах, поряд старих, існують мішані форми: *брате*, *коню*, *раче*; *братіку*, *Марку*, *тату*;[1] *донечку*, *дитиноньку* (Чернігів.); „*дівку*, не лякайся"; „*косу*, *дівча* розкошу"; „*дівчино*, *дівчиноньку*";[2] „*тітку*" (Чернігів. пов. Чуб. I, 237). В лемківськім говорі збереглись послідовно старі форми: *чудаче*, *строме*, *псе*, *шугаю*, *краю*, *приятелю*, *коню*;[3] у гуцулів: *доме*, *саде*, *роде*.[4]

В українській літературній мові, окрім поодиноких випадків змішування основ, клична форма здавна зберігається правильно: *дубе*, *столе*, *брате*; *коню*, *Петрусю*; *Ганно*, *дівко*, *Маріє*, але: *Марусю*. Причім, задньопіднебінні приголосні **г, к, х** в кличній формі перед **е** зм'якшуються в **ж, ч, ш** (*чоловіче*, *друже*, *душе*<*духъ*).[5] Ця зміна задньопіднебінних приголосних в середньопіднебінні сталася ще в доісторичні часи (див. ст. 113), а це свідчить про давність кличної форми.[6]

Білоруська мова також зберегла кличну форму, але з такими ж змінами, як і в українській мові. В пам'ятках старі форми послідовно зберігаються: о *гавриле архангеле* (Сб. V, Публ. б. 391), *брате* (Лит. Лет.), *ерусалиме*, *пание* (Єв. Тяп. 1580), о *Б(о)же* (Псалт. XVII); *мужу* (Скор. XVI ст.), *приятелю* (Там же); *воеводо* (Бел. Арх. II, 1533), о *жоно* (Єв. Тяп. 1580), *дочко* (Там же), *душе моя* (Псалт. XVI ст.). В сучасній білоруській мові: *горбе*, *грыбе*, *гороше*, *обедзе*; *мужу*, *свату*, *дубу*, *явору*, *конику*, *мядочку*, *садочку*, *дзядку*;[7] *бабко*, *внучко*, *бацюшко*, *суко*, *земле* та ін.[8]

В російській мові, як ми вже відзначили вище, клична форма не збереглася. Точної дати втрати кличної форми не встановлено. Можна ствердити, що в московських, новгородських та

---

[1] В. *Шимановский*. Звуковые и формальные особенности народных говоров Холмской Руси, 78. — А. *Малинка*. Особенности говора м. Мрина, Нежин. у., Черниіов. губ.

[2] В. *Шимановский*. Op. c. 84.

[3] Ів. *Верхратський*. Про говір галицьких лемків. Зб. Філ. Сек. НТШ, 1902, стор. 117.

[4] Україн. діялект. збірник, I, стор. 51.

[5] В білоруськ. мові Е. Карський (Белорусы, II, в. 2-3, стр. 130) відзначив випадок кличної форми з пом'якшенням *х* в *с* зам. *ш*: „Ой *горосе*, *горосе*, сеяли цебе хорошо" (Зап. V, 184).

[6] Див. А. *Селищев*. Старослав. язык, 91.

[7] Е. *Карский*. Белорусы, II, в. 2-3, стр. 127-130.

[8] Е. *Карский*. Белорусы, II, в. 2-3, стр. 164.

інших грамотах кличпа форма, як каже П. Черних (Историч. грам., 162), „употребляется в лексически строго определенных случаях: господине, госпоже, брате, княже, — как особенность условной фразеологии: „а тобѣ, княже, въ то не вътупитися" (Новг. гр. 1304-1305), „а блюсти, господине, вотчины моее" (Дог. Дм. Донск. 1371). Навіть в XVI-XVII століттях в документах ця форма ще зустрічається, але втрата кличної форми в Москві в основному закінчилася ще задовго перед цим. Припускають, що втрата кличної форми охопила спочатку північну частину російських говорів, тобто ту частину, яка згодом увійшла в склад сучасної російської мови.[1]

А. Соболевський сліди втрати кличної форми вбачає в змішуванні кличної з називною в північних пам'ятках. Клична форма вживається в значенні називного відмінка, як це можна спостерігати в такому прикладі з XII ст.: въдале Варламе (Новг. грам. Варлаам. Хутин. 1192), тобто „Вдав (вклав) Варлаам". П Кузнецов (Историч. грам. 122-123), вказавши на аналогічне явище в сербських піснях (хоч в серб. мові взагалі клична форма зберігається), як, напр., „вино пиjе кралевичу Марко", висловив, проте, сумнів, щоб можна було зіставляти цей приклад з пісні з прикладом, взятим з новгородської грамоти: „В сербских песнях, — каже Кузнецов, — имеем дело с особым экспрессивным употреблением, чего не вправе предполагать в нашем случае, в юридическом документе, где автор его пишет о себе в третьем лице."[2] З свого боку, крім сербських пісень, ми наведемо ще аналогічні приклади з українського фолкльору: „Кучерявий дубе на яр похилився" (Чуб. V, 85); „Науме,

---

[1] П. Кузнецов. Историч. грам. 122.

[2] Л. Якубинский. (История древнерусск. языка. 186) явище новгород. грамоти пояснює інакше. На його думку, клична форма *о*-основ на -*е*, що в північноросійських давніх пам'ятках набрала значення називного-кличного, близько стоїть до ст.-сл. форм називн. відмінку однини типу Марько, ст.-серб.: Павло, Филипо, Михаило, Александро, Данило та ін.; ст.-сх.-слов.: Малько, Федорко, Данило та ін. Форму з -*е* він уважає пізнішим явищем, характерним особливо для північних давніх пам'яток. Це закінчення вживалось як спільне для наз.-кличного, щоб відрізнити форму називного від форми знахідного. Так виникла форма наз.-клич.: Савке, Кондрашке, Васке та ін. Це *е* проникло і в форми перфекта типу дале (зам. далъ), ходиле (зам. ходилъ), що пояснюється узгодженням форм перфекта-присудка з підметом-особою. Цим, на думку Якубинського, пояснюються новгородські форми, як: коле (колъ), дворе (дворъ), останке (останокъ) та ін. Порів. в Новгор. I літ. за Синод. сп.: „загоресся Савъкине дворе" (1194 р.), де *е* Якубинський вважає „безспорным" закінченням наз. відмінку однини, як його розуміли пізніші писарі, що заміняли ці форми звичайним закінченням наз. однини *о*-основ, тобто формою „Савкинъ дворъ".

дурний твій у м е" (Ном. 12712); „Поїхав к о р о л е в и ч у на погуляння" (Чуб. V, 770); „Сивий г о л у б о ч к у сидить на дубочку" (Гринч. III, 174); „Приїзжає с и н к у к своєму двору" (Чуб. V, 706); „Червоний р а ч е по ринку скаче" (В. Шимановский. Звук. и форм. особенности, 78) та ін.[1]

Якщо визнати за правдоподібне пояснення давньої північноросійської форми типу в ъ д а л е В а р л а м е як форми називн. відмінку (асиміляція кличного з називним), то треба думати, що ще в XII ст. (а може й раніше) клична форма в російській мові втратила своє значення. Хоч у письменників, як твердить П. Черних (Историч. грам. 162), клична форма можлива навіть у XVIII ст. Напр., у Кантеміра: „Молчи, у м е, не скучай", „что так смутен, д р у ж е мой", „м у з о, не пора ли". Навіть у Пушкіна, як стилістичний засіб: „Отпусти ты, с т а р ч е, меня в море". В говорах, переважно в фолкльорі, цих залишків є багато більше. Напр., в онізьких казках і билинах: „Ай же ты, р а т а ю, р а т а ю ш к о!" „Пришел ввалился, к н я з ю, з а с е л ь щ и н а", „Что, В а с и л и е, стучался, А л е к с а н д р о в и ч, колотился?"

Отже, коли в російській мові клична форма вважається залишком старовини, то в українській і білоруській мовах ця форма є основною формою, що існує в усіх говорах, згідно з духом цих говорів, і тільки в окремих випадках, спорадично, в українських і білоруських говорах трапляється форма називного в значенні кличного відмінку (звернення).[2] Напр., в Новго-

[1] Ще Яґіч (1865 р.) пояснював це явище, зважаючи на сербську мову, причинами фонетичними: потреба заховати десятискладовість сербського вірша, коли бракувало одного складу. Потебня виставив два пояснення: з одного боку, клична форма, мовляв, тут — як заступник складу, якого бракує, з другого — клична форма з'явилася внаслідок того, що співець звертається до відсутньої особи, як до присутньої, як це буває і в Гомера. Див. А. Д о б и а ш. Опыт семасиологии частей речи. Прага, 1897, стр. 208. Пізніше (1899 р.) Яґіч знову повернувся до цього питання й став пояснювати інакше, вказуючи на близькість взагалі називного до кличного, як це видно у множині, де називний і кличний спалися. Цим він закидав і Потебні, мовляв, кличний замість називного шириться „як на імена, що збуджують симпатію і антипатію". Проф. Є. Тимченко (Вокатив, 14), підтримуючи твердження Яґіча, констатує, що в украін. мові це явище обіймає не тільки живі йменння, а й неживі речі. На його думку, тут треба вбачати „стилістичний засіб виразити поважність, піднесення або урочистість мови". Ми погоджуємось, що клична форма тут має значення як стилістичний засіб піднести „урочистість" мови, проте, не наважуємось зменшувати ролі метру, рими тощо. Яґіч мав рацію, коли спочатку висунув цей принцип. Подамо ще такі приклади, де рима відограє першорядну ролю: „Ой с о л о в і є файно співає" (Шух. Гуц. IV, 72); „Гори, гори, свіченько до півночі, доки наша п е ч е короваю не спече" (Чуб. IV,220).

[2] Див. Ю. Ш е р е х. Нариси сучасної украін. літературної мови, Мюнхен, 1951 р., стор. 197.

родсіверськім повіті: „Ой д і д о ч к о мій, здурів батько твій"; в м. Мрині, на Чернігівщині: М а р к о, т а т о, б а т ь к о, але й: М а р к у, т а т у. Порів. в білоруській мові в Слуцькім говорі: п а н е, И в а н е, х л о п ч е, але також коло Клецька: б р а т к о, с в а т к о.[1]

[1] Н. И. Ч у д о в с к и й. Материалы для изучения белорусских говоров, Слуцкий говор. РФВ, т. LX, 71-72. Див. ще Е. К а р с к и й. Белорусы, II, в. 2-3, стр. 130, 165.

14. Форми давального і місцевого однини іменників на -ові, -еві.

Ще в старослов. пам'ятках ранньої пори внаслідок змішування основ форми дав. однини у-основ на **-ови** (сынови) охопили іменники чоловічого роду інших основ. Це явище найбільше помітне у власних іменнях і в назвах живих істот. Так, напр.: адамови, адови, дияволови (Супр. рук.), иоанови (Клоц.), иосифови (Асем. єв.),[1] мирови, сътникови, мужеви (Сав. кн.), къ врачеви семоу (Син. тр.) та ін.[2] Ця форма поширилась навіть на середній рід: мореви (Супр. р.)[3]

Форми **-ови, -еви** знаходимо майже в усіх східньослов'янських пам'ятках — північних, західніх і південних: авраамови (Остр. Єв. 1056-57 рр.), моужеви, Петрови, богови, кесареви, Йосифови та ін. (Арх. Єв. 1092), Георгиеви (Мстисл. грам. 1130 р.), Андреееви, Михалеви, отцеви, коневи (Новг. літ.), купцѣви (Полоц. гр. 1331). Даниловн, холмови, ледови, Юрьєви, цареви та ін.[4] В українських грам. XIV-XV століть, особливо в галицьких грамотах, ця форма становить звичайне явище як від живих, так і неживих понять: Ивановн, Ходорови, Ивашкови, протодьяконови, зятеви, королеви, цареви; також: листови, лѣсови, гозьиздови, манастыреви.[5] Так само і в пізніших українських пам'ятках, напр., у Галят. КР.: попови, свѣтовѣ; у вірші Климента Зиновієва XVIII ст.: доброму втѣкачевѣ (Пам. укр. мови і літ. VII).

В білоруських пам'ятках ця форма відома, як твердить Е. Карський (Белорусы. II. в. 2-3 стр. 125), з найдавнішої пори. Напр., в Грам.: купцѣви (1330 р.), королеви (1388 р.), войтови (1432 р.), непрыятелеви (1480 р.). В Збір. XVI стол. Позн.: королеви, бичови, цесарови; в Зб. XVI ст. Крас.: королеви; в Зб. XVII ст. Вил. ч. 107: млоденцови; в Псал. XVII ст.: к вечерови, людови, народови, болванови, слу-

[1] F. Miklosich. Formenlehre. 26.
[2] А. Селищев. Старослав. язык. II, 94.
[3] М. Грунський і П. Ковальов. Історія форм. 29.
[4] А. Соболевский. Лекции. 171.
[5] В. Дем'янчук. Морфологія україн. грамот XIV і першої половини XV в. У Києві, 1928, стор. 7.

ж е б н и к о в и та ін. Хоч усі факти (а їх є багато більше), що їх дають нам білоруські пам'ятки, на думку Карського, виникли тут „не без поддержки, вероятно, соседних украинских говоров и польского языка". Карський не вважає це явище органічним у білоруських пам'ятках, як заперечує його й для живої білоруської мови: „Что касается живой белорусской речи, то, вообще говоря, она не знает **-ови, -еви**; однако на юго-западе. по соседству с польскими и украинскими говорами, это окончание небезизвестно."

В російській мові, як відомо, форми на **-ови, -еви** нема. Історики мови зникнення цієї форми відносять до часу після XIV ст. „В Суздальской летописи по списку 1377 г., — каже П. Черних, — форму дат. ед. на **-ови, -еви** (преимущественно в склонении личных существительных мужского рода) еще можно считать обычной" (Историч. грам 179). Л. Якубинський (История древнерусск. языка, 185) стверджує поширення цієї форми (і то переважно в назвах осіб) в північних російських пам'ятках, в новгородських і суздальських літописах, в давніх актах та ін. Але чи існували ці форми до XIV ст. в живій російській мові? Велика кількість прикладів з цим закінченням в давніх пам'ятках і відсутність їх в сучасній російській мові — цей факт примусив ще Яґіча (Критич. заметки. 106-107) ствердити, що ця особливість здавна властива була тільки півдневі і південному заходові. Взагалі він ладен думати, що форми з **-ови. -еви** — це риса в давніх східньослов'янських мовах „південноруська".[1]

Думка Яґіча має багато слушности. Справді бо: коли форми з **-ови, -еви** існували в рос. мові до XIV ст., а після того зникли, то це значить, що до XIV ст. в літературній мові (власне, в мові писаних пам'яток) панувала ще давня ст.-сл. традиція. Після XIV ст. ця традиція стерлася, як розвиток літературних мов східньо слов'янських народів пішов уже виразно окремими шляхами. Виникає питання: чому в українській літературній мові ця давня традиція вживання форм з **-ови. -еви** не стиралася, а в російській мові вона стерлась? Річ безсумнівна, що в українській мові збереження традиційної літературної форми з **-ови, -еви** мало міцний ґрунт в живій мові народу, тоді як в російській літературній мові цього ґрунту в живій мові, очевидно, не було.[2]

Так само не було це явище органічним і в білоруській мо-

[1] Пор'в. А. Ш а х м а т о в. Историч. морфология. 251-258.

[2] В північноросійських говорах ця форма могла існувати, як свідчать грамоти, де відбивалась жива мова того часу. С. П. Обнорський (Русская Правда как памятник русского литературного языка. ИАН СССР, Серия VII — Отд. Обще-

ві, бо в білоруських пам'ятках це явище не було органічним, як твердить Карський.

З інших слов'янських мов треба вказати на польську мову, де здавна (Порів.. Флор. і Пул. пс.) існує форма на -owi. Виняток становлять слова переважно односкладові: Bogu, bratu, kwiatu, chlebu.[2] В ст.-чеськ. і в новочеській маємо форми з -ovi, особливо в словах, що позначають живі поняття: chlapovi, але: chlapu, Davidovi тощо.[2] Взагалі можна ствердити, що як в ст.-сл. пам'ятках, так і в пам'ятках і говорах майже всіх слов'янських мов послідовно вживаються форми з -ovi, -evi поряд з -u, що збереглось переважно в словах, які позначають неживі поняття.[3]

Але з усіх слов'янських мов форми на **-ові, -еві** найбільш органічні і давні в українській мові.[4] Вони обіймають не тільки слова, що позначають живі поняття, але й слова, що позначають неживі поняття, і в літературній мові ці форми, за деякими винятками (напр., прізвища на **-ів:** К о в а л е в у, П е т р о в у), є граматичною нормою (б а т ь к о в і, к о н е в і, с т о л о в і, д у б о в і). В окремих випадках вони охоплюють навіть слова середнього роду (т е л я т к о в і, с е р д е н я т к о в і).

Щодо окремих говорів, то в них форми на **-ові, -еві** неоднаково поширені насамперед на сході і заході. Взагалі ж на Правобережжі, як видно із спостережень К. Михальчука (Наречия, поднаречия, 531) переважають форми з **-ові, -еві** (б а т ь к о в і, к о н е в і), на Лівобережжі — форми з **-у (ю)** (б а т ь к у, к о н ю). Цьому безперечно сприяє також сусідство ін-

ствен. Наук, 1934, ч. 10) вважає форму с ы н о в и в „Руській Правді" не новгородською, а формою, що перейшла з українського оригіналу, з чим не згоджується А. Селищев (О языке „Русской Правды" в связи с вопросом о древнейшем типе русского литературного языка. Вопросы языкознания, 1957, ч. 4, стр. 63, примітка): мовляв, в XI-XIII ст. "и в Новгородской области были живыми такие формы дательного падежа", про що, на його думку, свідчить Новгород. грамота 1264 р. „с чертами обыденной речи того времени", з формою на *-ови* в імені: и в а н к о в и.

Останні розкопи в Новгороді в 1953-1954 рр. розкрили багато нових грамот. В одній з них (ч. 109) знаходимо форму: м о у ж е в и. А. В. Арцеховський датує цю грамоту XI ст. (друга половина). В. И. Борковський вважає цю дату сумнівною, датуючи грамоту ч. 109 XII ст. Див. В. И. Б о р к о в с к и й. Фонетико-морфологические заметки о грамотах на бересте из раскопок 1953-1954 гг. Вопросы языкознания, 1957 , ч. 4, стр. 74-77.

[1] Р. Б р а н д т. Краткая фонетика и морфология польского языка, 16.

[2] J. G e b a u e r. Historickà mluvnice jazyka českého. Praha, 1896, 36-37.

[3] Див. М. Г р у н с ь к и й і П. К о в а л ь о в. Історія форм, 30.

[4] Див. А. Ш а х м а т о в. Историч. морфология, 339.

ших мов — на сході російської з **-у (ю)**, на заході — польської, чеської з -ovi, -evi.[1]

В південнозахідніх говорах уживаються тільки форми на **-ові, -еві** в дав. чол. роду одн.; вони поширюються на неживі поняття і навіть деколи на середній рід: з у б о в и, в о л о в и, п о л ь о в и, д і л о в и, с о н ц ь о в и, л ь о н о в и, але й рідко: п а н у, б р а т у.[2] Так само і в лемківськім говорі: П а в л о в и, г а й о в и, к о н ь о в и, х л о п ц ь о в и, к о в а л ь о в и, п о л ь о в и, м о р й о в и, але й: м о р ю, с е р ц ю.[3]

В південносхідніх говорах можна ствердити, що дедалі на схід, то частіше трапляються форми на **-у.** На це вказує й Михальчук: „Дат. падеж един. числа муж. рода на **-ові, -еві** (в т. з. „Средне-Украин. и Южно-Украин."), но в восточных разноречиях встречается также форма на **-у**".[4]

В північних говорах переважають форми на **-у,** маючи на це ґрунт в сусідніх білоруській і російській мовах. Напр.: с в а т у, б а т ь к у, б р а т и к у (Гринч. Этнограф. Матер. III, 434, 436, 450), к о н ю,[5] у ч и т е л ю (І. П а н ь к е в и ч, Ор. с. 396). В с. Блиставиці на Чернігівщині, за спостереженням П. Гладкого, лише один раз **-ові** („дать п р и м а к о в і"), а то все **-у(ю)**: м а л я р у, п и с а р у, к о в а л ю, ж е н ц ю, к о н ю, б р а т у.[6] В м. Сосниці, за спостереженням Ю. Виноградського, „зовсім не зустрічається закінчення **-ові, -еві**" (натомість: с и н у, к о в а л ю та ін.).[7]

Взагалі можна ствердити, що в середньо-наддніпрянських і в більшості південносхідніх говорів переважають, а часто тільки виключно бувають форми на **-ові, еві.** Це й дало підставу в літературній мові прийняти ці форми як норму для дав. відмінку іменників чоловічого роду.[8] Ці форми з давального однини

---

[1] Див. T. L e h r-S p ł a w i ń s k i, W. K u r a s z k i e w i c z, F. S ł a w s k i. Przegląd i charakterystyka języków słowiańskich. Warszawa, 1954, st. 96

[2] Ів. В е р х р а т с ь к и й. Знадоби до пізнання уг.-руських говорів. Зап. НТШ, 1899, XXVII, стор. 63-65; 1901, XL, ст. 73-74; порів. Mikl. VSGr. III, 254-255.

[3] Ів. В е р х р а т с ь к и й. Про говір галицьких лемків. Зб. ФС, НТШ, 1902, стор. 115-120.

[4] Наречия, поднаречия, 478. Порів. Ф. Т. Ж и л к о. Нариси, 72.

[5] Є. Т и м ч е н к о. Причинки до україн. діялектології. Зап. Україн. Наукового Товариства в Києві, 1908, т. I, стор. 86.

[6] Україн. діялектологічний збірник, I, стор. 125.

[7] Україн. діялектологічний збірник, I, 162.

[8] Про виникнення форм на *-ові, -еві* зам. первісних *-ови, -еви,* див. М. Г р у н с ь к и й і П. К о в а л ь о в. Історія форм, 127.

перенесені й на місцевий однини. Про наявність їх у місцев. однини в ст.-слов. пам'ятках ми не маємо даних.[1] Але, напр., чеська мова свідчить, що ці форми дуже рано з'являються на ґрунті окремих слов'янських мов. Ґебауер (Hist. ml. 44) так і пояснює, що форми на *-ovi* в чеськ. мові — це вплив давального відмінку: na kralikovi super aspidem. Розуміється, цих форм немає в російській мові, бо немає їх в давальному відмінку; так само немає їх і в білоруській мові. Тільки дуже в рідких випадках, як стверджує Карський (Белорусы, II, в. 2-3, стр. 134), в місцевому відмінку вживається форма з **-ови**.

В українській мові форми місц. одн. чол. р. **-ові**, **-еві** поширені головним чином у південносхідніх говорах, переважно в словах, що позначають живі поняття. С. Гаєвський про говір с. Михуринець, Староконст. пов. на Волині пише: „До особливостей цього відмінка в говірці зазначеного села треба віднести те, що в більшині випадків він замінюється дативом на **-ові**: на пастухові і т. д."[2] Те саме явище спостерігаємо і в інших говорах Волині, Поділля, Київщини, Полтавщини та ін.

Треба думати, що це явище в українській мові так само давне, як давнє воно і в давальному відмінку. Спочатку воно обіймало живі поняття, а потім ширилось і на неживі, як це спостерігаємо в деяких говорах, напр., на Холмщині: в мишкови, на мотузочкови, на пісочкови, тобто там, де звичайно маємо **-у** (з **у**-основ): в мішку, на мотузочку, на пісочку.[3]

---

[1] Див. F. Miklosich. Formenlehre; V. Vondrak, Vergl. Sl. Grammatik.

[2] С. Гаєвський. Говірка с. Михиринець Староконст. повіту Вол. губ. Зб. пам'яті К. Михальчука. Київ, 1915. ст. 137.

[3] Див. В. Шимановский. Звуковые и формальные особенности народных говоров Холмской Руси. Варшава, 1897. стр. 79.

15. Форми особових і зворотного займенників

З усіх займенників нашу увагу найбільше притягають дві форми: форма родового й знахідного однини та форма давального й місцевого однини особових і зворотного займенників. Українська мова в родовому і знахідному однини зберегла споконвічну форму: м е н е, т е б е, с е б е. Порів. ст.-сл.: м е н е, т е б е, с е б е. Ця форма поширена в усіх східнослов'янських пам'ятках — північних і південних. Напр., у творах Володимира Мономаха: и т е б е с л а в л ю п р и п ѣ т а я, м е н е п о с л а с м о л и н ь с к у, о ч и с т и м ъ с о б е б р а т ь я о т в с я к о я к р о в и, с с е б е;[1] в Руськ. Правді: с е б е.[2] Кінцеве е іноді чергується з ѣ, напр., в Остр. Єв.: в ъ с е б ѣ п р и ш ь д ъ; в Арх. Єв.: н е п о с ѣ т и х о м ъ т е б ѣ; в Панд. Ант. XI ст.: н е в ѣ м ъ т е б ѣ; в Жит. Нифонта 1219 р.: о т ъ т е б ѣ, Пантел. єв. XII ст.: у с е б ѣ. В пізніших україн. пам'ятках, наприклад, в Радивил. такого чергування немає: м е н е (Вѣн.), т е б е (Огор.), с е б е (там же).

В пам'ятках білоруськ. мови так само зберігаються старі форми: у м е н е (4 Вил.), м е н е (Тяпин. Єв. 1580 р.), у т е б е (Псалт. XVII ст.); у с е б е (Статут 1588 р.).[3] В сучасній білоруській мові зберігається та ж сама форма із зміною кореневого е в я — м я н е, т я б е, с я б е.[4]

В російськ. літературній мові і в деяких говорах (північноросійських і середньоросійських) ця форма прийняла кінцівку -я: м е н я, т е б я, с е б я.[5] Тільки в південноросійських говорах зберігається стара форма на -е (м е н е, т е б е, с е б е).[6] Вже в Моск. грам. 1474-1478 рр. читаємо: з а м е н я, в Домостр.: с е б я (досить часто). Нову російську форму за пам'ятками вчені датують XV ст.,[7] причому, даючи різне пояснення щодо походження цього кінцевого -я: одні (Ильинский,

---

1 С. О б н о р с к и й. Очерки, 46, 47.

2 Там же, 20.

3 Е. К а р с к и й. Белорусы, II, в. 2-3, стр. 190.

4 Т. П. Л о м т е в. Грамматика белорусского языка. Москва, 1956, стр. 109.

5 Р. А в а н е с о в. Очерки русск. диалектологии. Ч. I. Москва, 1949, стр. 225.

6 В. В. И в а н о в. Русские народные говоры. Москва, 1956, стр. 27.

7 Хоч М. А. Гадолина (К истории некоторых форм личных и возвратных местоимений в русском языке XIII-XIV вв. Труды Института Языкознания АН. СССР. т. V, Москва, 1954, стр. 43) форму на -я відзначає вперше в пам'ятках в кінці XIV ст. Напр., в Догов. грам. вел. кн. Дмитрія Івановича 1388 р.: „а чимъ благословил т о б я отець твой".

Праславян. грамматика) припускають споконвічне існування паралельних форм на -е і -я, другі (С о б о л е в с к и й, Лекции, 187; Б у з у к, Нариси, 70; М. Г р у н с ь к и й і П. К о в а л ь о в, Історія форм, 204) пояснюють впливом іменної деклінації (к о н я), треті (Ш а х м а т о в, Arch. f. Sl. Ph., VII, 68) припускають, що споконвічне е могло фонетично змінитися в я, нарешті, інші (П. Ч е р н и х, Историч. грам. 205) пояснюють ці форми впливом енклітичних форм м я, т я, с я та впливом іменної деклінації. Інші слов'янські мови, де послідовно зберігається стара форма (напр., болг.: м е н е, т е б е, с е б е; серб.: м е н е, т е б е, с е б е; словін.: mene, tebe, sebe; поль. ciebie, siebie; чеськ.: mne, tebe, sebe не дають підстави думати, щоб я в рос. формах м е н я, т е б я, с е б я було фонетичного походження.[1] Ці форми могли виникнути тільки підо впливом форм род.-знах. на -я (к о н я, у ч и т е л я), особливо підо впливом енклітичних форм, які в живій російській мові були дуже поширені. В діловій і живій мові Москви вони вживалися ще в другій половині XVI ст. Напр.: „а как м и тя отпустити", „а не скупил м я господине, нихто."[2]

Ці енклітичні форми досі збереглись і в південнозахідніх говорах, напр., у батюків: „Я тя до суду зараз поведу;' хоч частіші форми: м е н е, т е б е, с е б е;[3] у лемків: „О м н я не стоїть";[4] Порів. також в інших слов'янських мовах — болг.: м е, м а, м е н е; т е, т а, т е б е; с е, с а, с е б е; серб.: м е, м е н е, т е, т е б е, с е, с е б е; чеськ.: mê, mne, tê, tebe, sê, sebe; поль.: mię, mnie, się, ciebie.

Але з усіх слов'янських мов тільки російська мова мала сприятливий ґрунт для утворення нової, контамінованої форми: м е н я (з м я і м е н е), т е б я (з т я і т е б е). Причім, треба думати, що форма ця в живій мові виникла значно раніше від XIV ст. на тій підставі, що в пам'ятках певні явища виникають пізніше, ніж у живій мові.

Окрему увагу привертає форма давального й місцевого однини, що характеризується заміною давнього кореневого е на о в займенниках т о б ѣ, с о б ѣ (зам. т е б ѣ, с е б ѣ). Звідси фонетично (із заміною ѣ в і) далі розвинулись українські

---

[1] Див. М. Г р у н с ь к и й і П. К о в а л ь о в. Історія форм, 204. Пор. V. V o n d r a k. Vergleichende slav. Gram. II, 72.

[2] П. Ч е р н ы х. Историческая грамматика, 205.

[3] Ів. В е р х р а т с ь к и й. Говір батюків. Зб. Філ. Секц. НТШ, XV, 1912, стор. 92.

[4] Ів. В е р х р а т с ь к и й. Про говір галицьких лемків, Зб. Філ. Секції НТШ, 1902, стор. 126.

форми: т о б і, с о б і. Ці форми історично засвідчені в найдавніших пам'ятках, крім ст.-слов'янських, які цих форм не знають, а тільки: т е б ѣ, с е б ѣ.[1] Напр., в Повч. Феод. Печ. XI ст.: с о б ѣ;[2] в Код. Ганк. XII-XIII століть: т о б ѣ, с о б ѣ.[3]

В пам'ятках трапляються паралельні форми: т о б ѣ, с о б ѣ і т е б ѣ, с е б ѣ. Напр., в „Слов. о полк. Ігор." навіть переважають форми з **е**. Дослідник мови цієї пам'ятки акад. С. Обнорський пише: „В отношении местоимений следует отметить абсолютно преобладающие формы дат. и местн. ед. числа местоимения 2-го лица, также возвратного местоимения с гласным **е**, не **о**, в корне: дат. т е б ѣ (9, 11), с е б ѣ (е). В памятнике одним лишь примером представлена старшая русская форма с **о** в корне, дат. с о б ѣ (33)." Обнорський пояснює ці форми з **е** в корені як „позднейшее наслоение, связанное с общей болгаризацией нашего письма и языка" (Очерки, 157). Але в творах Володимира Мономаха більше переважають форми з **о**: „то мы с о б ѣ будем а ты с о б ѣ", „послати къ т е б ѣ достоино ци ли т о б ѣ ко мнѣ". „Фактически, — каже Обнорський, — у Мономаха постоянна форма с о б ѣ, но колеблются формы т о б ѣ и т е б ѣ" (Очерки, 47).

Цю паралельність форм з **о** і **е** зустрічаємо навіть у пізніших українських пам'ятках. Напр., у Галятовського (КР): т о б ѣ, с о б ѣ (дуже часто); так само і в Беринди; в Радивиловського: с е б ѣ (Огор. 387) і с о б ѣ (Там же, 32). Але все ж переважають форми з **о**.

В пам'ят. білоруськ. мови так само переважають форми з **о**: т о б ѣ (Псалт. XVI ст.), которое т о б ѣ есть имя (Єв. 1616 р.), с о б ѣ (Тяпин. Єв. 1580 р.). Але в сучасній білоруській мові замість кореневого **о** вживається **а**: т а б е, с а б е.[4]

Форми т о б ѣ, с о б ѣ властиві були й давній російській мові. Причім, історики мови вважають ці форми в давніх пам'ятках відображенням живої мови, тоді як форми т е б ѣ, с е б ѣ пояснюють „книжним впливом".[5] Форми т е б е, с е б е (з т е б ѣ, с е б ѣ) поширені тепер в багатьох російських говорах і стали нормою літературної мови. Проф. П. Кузнецов (Ис-

---

[1] Див. П. Черных. Историч. грам. 205.

[2] И. П. Еремин. Литературное наследие Феодосия Печерского. Труды Отдела древнерусской литературы. АН. V. СССР. Институт литературы. М.-Л. 1947, стр. 178, 180.

[3] К. Кисілевський. Кодекс Ганкенштайна — староукраїнська пам'ятка. Зап. НТШ, том CLXI, 1953, стор. 27.

[4] Е. Карский, Белорусы, Ш, в. 2-3, стр. 191. — Т. П. Ломтев, Белорусский язык. 108.

[5] Див. Б. М. Ляпунов. Памяти академика Шахматова. Известия ОРЯС

торич. Грам. 128) помилково вважає їх наслідком „позднейшего развития из т о б ѣ, с о б ѣ", тоді як насправді ці останні становлять собою пізніший розвиток шляхом аналогії від орудного відмінку (т о б о ю — т о б ѣ, с о б о ю — с о б ѣ).[1] Російські форми т е б е, с е б е — це так само давні форми, як давні українські форми т о б і, с о б і. Той факт, що вони тепер широко відомі в російських говорах, свідчить про їх органічність у цій мові; їх не можна вважати лише як книжну традицію. Може книжна традиція підтримала ці форми в літературній мові, де зберігається багато інших книжних традицій, але не в живій мові народу. На це цілком слушно вказав ще А. Шахматов,[2] який, припускаючи можливість запозичення форм т е б ѣ, с е б ѣ з церковнослов'янської мови, проте все ж таки примушений був ствердити таке: „Но достаточных оснований для признания вообще в русских памятниках форм т е б ѣ, с е б ѣ заимствованными из церковн. языка или для признания современ. т е б е, с е б е происшедшими фонетически из т о б ѣ, с о б ѣ (ср. т е п е р ь вм. т о п е р ь) мы не имеем; повидимому многие русские говоры сохраняли общеславянские формы т е б ѣ, с е б ѣ".

В слов'янських мовах тепер зберeглись обидві форми з **о** і **е** в корені. В південнослов'янських мовах — форми з **е**; порів. болг. т е б е, с е б е; серб. т е б е, с е б е; словін. tebe, sebe,. В західньослов'янських і в українській — форми з **о**; порів. польськ. tobie, sobie; чеськ. tobě, sobě; укр. т о б і, с о б і. Всі ці факти свідчать, що обидві форми сягають давніх часів, може часів доісторичних.

П. Черних (Историч. грам. 205) дає непереконливе пояснення, що форма з **е**, „поддержанная книжно-литературной традицией, получила большее распространение и вытеснила старую форму с **о** во многих говорах, в частности в языке Москвы и московской письменности к началу XVII столетия." Виходить, що нібито до XVII ст. в живій мові існувала форма з **о**, яку з невідомих причин раптово замінила форма з **е**. Ще Ягіч (Критические заметки, 91-92) звернув увагу, що форми з **о** в північноросійських пам'ятках не були органічні. Поява цих форм у південних пам'ятках не дивує Ягіча, але поява їх в новгор. пам'ятках для Ягіча „несколько неожиданно". В Остр. Єв. цих форм

АН. т. XXIX, Ленинград. 1924, стр. 72. Також: С. П. О б н о р с к и й. Очерки, 100.

[1] Див. Г. И л ь и н с к и й. Праславянская грамматика, 398. — П. Б у з у к. Нариси, 71.

[2] А. А. Ш а х м а т о в. Историческая морфология русского языка, АН. СССР. Отдел. литер. и языка. Москва, 1957, стр. 159.

немає, а в Минеях 1096-97 рр. вони трапляються зрідка. Звідси Ягіч робить висновок: „Не доказывает ли этот факт, что формы т о б ѣ, с о б ѣ — преимущественно южнорусские, распространившиеся на север более путем литературных влияний, чем народной среды." Виходить, що для північноросійських говорів треба вважати більш органічними форми з **е** (т е б е, с е б е).[1]

Ягіч (Ор. с. 91) звернув увагу на один цікавий факт, що кінцеве **е** в давніх пам'ятках буває тільки там, де цей самий голосний зберігається і в корені (т е б е, с е б е). Він указав також на те, що форми з кореневим **о** (т о б ѣ, с о б ѣ) не виявляють тенденції до заміни **ѣ** на **е.** З „Слова святого Іполита про антихриста" Ягіч наводить такі приклади, де ця послідовність чітко зберігається: дав. с е б е 28, к ъ с е б е 18, 61, 85, 86, місц. в ъ с е б е; дав. т е б е 51, місц. в т е б е 61. Також і в Жит. Сав.: в ъ с о б ѣ 17, с о б ѣ 22, але: т е б е123, с е б е 225, 439. З цих даних Ягіч робить висновок, що форми ,т о б ѣ, с о б ѣ вважались справжнім давальним чи місцевим відмінками, тоді як форми т е б е, с е б е вважали родовими відмінками, тимто й писали **е** вкінці всупереч ц.-сл. традиції. На доказ того, що форми т е б ѣ, с е б ѣ вважали формами родового відмінку, Ягіч наводить приклади, де ці форми вжиті в значенні родового відм.: с е б ѣ, и с т е б ѣ (Мин. 1096 р.). Пізніше це явище спостеріг у своїх дослідах і Н. Дурново, зокрема в Арханг. Єв. 1092 року, де форми т е б ѣ, с е б ѣ вживаються з **ѣ** і **е** в кінці слова, тоді як т о б ѣ, с о б ѣ — тільки з **ѣ**.

Цей факт цікавий для нас тим, що він свідчить про форми т о б ѣ, с о б ѣ як форми, властиві говорам, які вже вимовляли **ѣ** як **і**, тобто говорам української мови. У свій час А. Соболевський форму т о б ѣ в Зб. Святослава назвав неукраїнською, вважаючи її різновидом або неправильним написанням зам. т е б е, на що дістав слушне заперечення А. Кримського (Филология и погод. гипотеза, 52), який писав, що „писец Изборника Святославова, будучи малоруссом, прекрасно мог написать т о б ѣ". А що форми т о б ѣ, с о б ѣ трапляються і в північноросійських пам'ятках, то немає нічого дивного, бо в цих говорах **ѣ** частіше змішувалось з **и**, ніж з **е** (див. в розд. про **ѣ**). З другого боку, сучасні північноросійські форми т о-

[1] Л. Булаховський (Питання походження укр. мови 69) цілком поділяє думку Яґіча, що форми т о б ѣ, с о б ѣ в давніх пам'ятках — „преимущественно южнорусские", але припущення Яґіча, що вони поширились „на север более путем литературного влиянія, чем народной среды", на думку Булаховського, „великих імовірностей не має".

б е, с о б е з кореневим **о**[1] свідчать про органічність цих форм для північноросійських говорів, що могли мати деякий генетичний зв'язок з давніми українськими говорами (про що ми вже говорили в розділі про **ѣ**), а не шляхом літературних впливів, як твердив Яґіч. Деякі південноросійські говори також могли мати форми з кореневим **о**, будучи підо впливом південносхідньої мовної стихії; це **о**, в наслідок акання, нині змінилося в **а** (т а б е, с а б е), як і в білоруськ. мові (т а б е, с а б е.[2]

---

1 Див. П. К у з н е ц о в. Историч. грам. 128.

2 Порів. Е. С. С к о б л и к о в а. Диалектальные особенности в падежных формах личных местоимений. Куйбышев, 1950, стр. 4.

16. З морфології прикметників

Нашу увагу притягає зокрема питання морфології прикметників, як найбільш розроблене в світлі сучасної фонологічної науки питання, в статті В. Сімовича „До морфології українських прикметників."[1]

Питання морфології українських прикметників знаходить у Сімовича зовсім нове освітлення. Це питання він зв'язує з основними фонетичними законами в одну структурну цілість. Розвиток українського вокалізму, головним чином, диспаляталізація приголосних перед **е, и** в формах займенників і прикметників давнього праслов'янського м'якого типу, спричинена характеристичною для сучасної української мови широкою вимовою праслов'янського **е,** і далі злиття в українській мові двох праслов'янських звуків *y* та *i* в одно так зване **и** середнє без паляталізації попереднього приголосного (порів. праслов. *ńego, *pol´e, *zeml´ejǫ і україн. н е г о, п о л е, з е м л е ю; праслов. *nimi, *nich і україн. н и м и, н и х та ін.), — такий розвиток, на думку Сімовича, нищив в українській мові давню кореляцію в відміні прикметників. Давніші корелятивні форми **о, е** (г а р н о г о — с и н е г о, г а р н о ї — с и н е ї, г а р н о ю — с и н е ю), що живуть ще в XVII ст. (порів. Кл. Раз. Галятовського: т е п е р ѣ ш н е г о ч а с у, в ѣ т р н е г о), були для українського вуха твердими, з твердою вимовою приголосних перед **е**; а форми з давньою кореляцією *y* — *i* сплелися цілком між собою (г а р н и м — с и н и м, г а р н и х — с и н и х, г а р н и м и — с и н и м и), і кореляція тут зникла цілком. Це — шлях, — каже Сімович, — до переходу (від XV ст.) м'якого типу відміни прикметників до твердого, який (за деякими винятками) відбувся на західній території України, головно на західньому Поділлі, де існує тільки одна (тверда) відміна прикметників (ст. 28-30).

З другого боку, диспаляталізація приголосних перед **е** в родовому і давальному відмінках чол. роду однини м'якого типу прикметників вела до утворення нових м'яких форм, і то з допомогою займенникових форм, подібно до того, як за зразком твердого типу займенників (т о г о, т о м у) утворився відповідний м'який (м о й о г о, м о й о м у), так за зразком твердого типу прикметників (г а р н о г о, г а р н о м у)

[1] Slavia, 1933-34, R. XII, стор. 26-44. Див. П. К о в а л і в. Василь Сімович. УВАН, Вінніпеґ, 1953.

утворився відповідний м'який тип прикметників (с и н ь о г о, с и н ь о м у) (стор. 30-31).

Те ж саме сталося з тими формами м'якого типу прикметників, де через злиття **і** (**и**) з *у* (**ы**) в один звук (та ще й з диспаляталізованим попереднім приголосним) мусіли злитися й форми твердого і м'якого типу (г а р н и х — с и н и х). У витворенні нового м'якого типу прикметників сприяли займенники (ї х, м о ї х, у с і х — вплинули на виникнення форм: с и н і х, с и н і м, с и н і м и, н а с и н і х) (стор. 32).

А підо впливом нової кореляції *у* — *і* (супроти старої **ы** — **и**) виникла й нова форма називного однини (с и н і й супроти: г а р н и й). „Скрізь тут, — каже Сімович, — у цілій будові видна тенденція мови зберегти окремішні типи відміни прикметників, але ж закінчення обидвох типів по змозі не дуже віддаляти одних від одних, наблизити одні до одних через нові, близькі одні до одних відповідники (**о** — **ˋо, і** — **ˋі, у** — **ˋі**)" (ст. 34).

З такого ж погляду Сімович пояснює й спірну в науці форму називного множини твердого типу (г а р н і, як і с и н і, — первісно форма знахідного множини). Відкинувши погляди таких лінґвістів, як: А. Соболевський. Лекции, 1903, стр. 186; А. Шахматов. Курс истории русск. языка, 1911, стр. 478-479; С. Кульбакин. Украинский язык, Харьков, 1919, стр. 62, і П. Бузук. Нариси з історії україн. мови. Київ, 1927, ст. 72, що „відокремили форми назив. множини займ. т о й від тієї самої форми прикметників і зводили її з завмерлими в українській мові формами т ѣ х, т ѣ м і т. д., отож, відкинувши ці погляди, Сімович твердить, що „цих форм одних від одних відділяти не слід" (стор. 34-35).

Закінчення **і** в назив. множини твердого типу прикметників і займенникової відміни пояснювали досі, як відомо, с т я г н е н н я м (як стягнену форму знахідного множини — **ыѣ**). [1] Але таке пояснення, — каже Сімович, — з погляду фонетичн. законів української мови не можливе (стор. 36). Не прийняв він також гіпотези А. Кримського (Розвідки, статті та замітки, Київ, 1928) про можливість аналогії (від типу м о л о д о ѣ, мовляв, могла постати форма м о л о д і ї).

Сімович прихилився до думки Михальчука, зводячи до однієї системи **і** в назив. множ. прикметників та **і<о** в давальному

[1]Так пояснювали: Потебня (Два исследования, 115), Огоновський (Studien, 135), Шахматов (Курс, 249-250), Кульбакин (Украин. язык, 63), Карський (Руск. диалектология, 1924, стр. 143), Бузук (Нариси, 73), Синявський (Дещо про мову Шевченка, Україна, 1925, кн. 1-2, Київ, 193) та ін., а також і сам Сімович (Граматика).

й місцевому однини жін. і місц. однини чол. і серед. роду. Він спирається на таких словах Михальчука (Наречия й поднаречия, 532): „Окончание это (тобто **-і** в назив. множ. П. К.) находится в тесной связи с переходом **о:** где **о** переходит в **і** со смягчением согласного звука или без него, там и прилагательные в именительном падеже множ. числі оканчиваются тем же звуком: ч о р н´ і, б і л´ і, р у д´ і или: ч о р н ъ і, б і л ъ і, р у д ъ і — всем же остальным изменениям **о** соответствует в этом падеже окончание **ы (и)**: ч о р н ы, б е л ы, р у д ы."[1]

Про закінчення **е** назив. однини прикметників серед. роду твердого типу Сімович пише: „Виходячи з ясної системи, на якій українська мова побудувала свою відміну прикметників, маючи на увазі цілу гармонійну структуру цієї відміни, ми дуже легко можемо пояснити й появу **е** в назив. відмінку однини середнього роду прикметників твердого типу. Тут почалося водностайнювання закінчень од м'якого типу (sińeje), де після стягнення появилася форма *sińe, укр. syne. Коли ж у займенників, за асоціяцією use, витворилося se (се), а далі й te, то тут уже була підстава для форми середнього роду твердого типу займенниково-прикметникової відміни -harne, форми, що її знають уже грамоти XIV-XV ст.[2] Форми: harneie, teje, ,seie — пізніші, утворилися вони аналогічно так, як harniji, tiji (стор. 42).

Сімович прийшов до кінцевого висновку: 1) що відміна прикметників в україн. літературній мові виявляє нову, логічно утворену систему, збудовану на основі певних кореляцій у закінченнях твердого й м'якого типу; 2) що м'який тип є новішого походження: через звукові закони (напр., характер україн. **е, и**) занепадали давні прикметникові закінчення м'якого типу, і ті форми, що їх звукові закони не торкнулися, стали основою для творення нових кореляцій, які характеризували новий м'який тип: 3) що м'який тип відміни пристосував свої форми то до твердого типу прикметника (с и н ь о г о, с и н ь о м у; с и н є), то до деяких форм займенникових (с и н і х, с и н і м, с и н і м и); 4) що називн. множ. твердого типу утворився за історичною формою знахід. множини м'якого типу (с и н і — г а р н і), причім на кореляцію **і — ´і** вплинули відповідні фонетично утворені форми дав.. місц. однини жін. роду, місц. однини чол. і серед. роду, де були саме ці кореляції; 5) що форма

1 На цей зв'язок назившн. множ. на *-і* з $o > i$ вказує й П. Бузук на підставі матеріялів з Полтавщини. Див. його „Діялектологічний нарис Полтавщини. Укр. діялектологічний збірник, II, 179-180.

2 В. Д е м ' я н ч у к. Морфологія україн. грамот XIV і першої половини XV в. Київ, 1928, ст. 27.

наз. однини серед. роду (г а р н е) не є продуктом стягнення, як досі твердили, а випливає із структури цілої відміни обох типів, де помітна тенденція до односте закінчень; 6) що, нарешті, поетичні здовжені (не первісні) форми наз. множини (г а р н і ї)та наз. однини серед. роду (г а р н е є) твердого типу — творення пізніші, виникли подібно до інших (тепер поетичних) форм жін. роду (г а р н а — г а р н а я, г а р н у — г а р н у ю; 7) і тому відміна українських прикметників (іноді й займенників) має свої окремі, своєрідні риси, що відрізняють її від відмін прикметників в інших слов'янських мовах, її розвиток (в історичному й структурному розумінні) проходив цілком самостійним шляхом, згідно з характером української мови та з її історичним розвитком (стор. 44).

Висновки, що їх робить Сімович про відміну українських прикметників як про „нову, логічно утворену систему, збудовану на основі певних кореляцій у закінченнях твердого й м'якого типу", заслуговують на увагу тим, що ця нова система структурно є в органічному зв'язку з розвитком голосних е, и та відповідною диспаляталізацією приголосних і своїм корінням сягає праслов'янської доби. Отже, система ця органічно відрізняється від системи прикметникових відмін інших словя'н. мов.[1]

---

[1] Зокрема білоруська система прикметників є в структурному зв'язку з аканням. Порів.: б о с а г а, б о с а м у; Б о ж а г а, Б о ж а м у. Див. Я. С т а н к е в и ч. Падручнік крывіцкае (беларускае) мовы. 1947, ч. І-ІІІ, стр. 101.

А втім, щодо закінчення наз. множ. прикм., то в науці панує погляд, що це закінчення (-і) перенесене сюди із займенникової відміни, тобто за аналогією від і (<тѣ), в с і (<всѣ). Див. М. Г р у н с ь к и й і П. К о в а л ь о в, Нариси, 204. Порів. також: І. П а н ь к е в и ч. Українські говори підкарпатської Руси, 254-256.

17. Форми дієслів — інфінітив і 3 особа

Інфінітив. Праслов'янський інфінітив мав дві форми: *-ti* і **-tь** Звідси й у ст.-слов. пам'ятках: **-ти, -ть.** Хоч взагалі з давніх часів переважала форма на **-ти:** нести, вести, грѣти, ити, бьрати, быти, дати та ін. В давніх східньослов'янських пам'ятках інфінітив мав основну форму на **-ти,** але, крім того, уже в найдавніших пам'ятках існує форма на **-ть** (А. Соболевский, Лекции, вид. 4, 165). Напр., в Зб. 1073 р.: придѣяху почерьпать, состояться можеть; в Арх. Єв. 1092 р.: не имуть въкусить съмьрти; в Добр. Єв. 1164: оному подоба єсть рость, а мне мниться. Але в творах Володимира Мономаха інфінітив має тільки форму на **-ти** (С. Обнорский, Очерки, 50). В „Слові о полку Ігор." Обнорський стверджує „употребление постоянних инфинитивных образований на **-ти**" (45 сл.)." „Такая выдержанность в употреблении форм для списка „Слова" XV-XVI в. мало об'яснялась бы одним предположением о механичности копировки текста под пером переписчиков: со всею необходимостью здесь приходится аппелировать к сознательной работе писцов, нарочитому сохранению ими внутренней особенности оригинала, ритмики „Слова", в чтении несомненно живо ощущавшейся" (стор. 158).

Дуже часто форми на **-ти** вживаються в українських грамотах XIV-XV ст. Форми на **-ть** вживаються рідко, — лише в Присяжній грамоті князя Федора Несвідського королеві Ягайлові (1434 р.: чинить, избавить, служить, быть, дать, потвердить, испустить,) та в Самбірському зобов'язанні Яна Бучацького (1458 р.: быть, заплатигь, молвить).[1] В Житом. Єв. 1571 р.: чінити, але (зрідка): розвязать, буду любить. В Радивиловського (XVII ст.): просити (Ог. 578), полоскати (В. 425), але (рідше): пытать (В. 319), запысать.[2] У Галятовського основна форма на **-ти,** зрідка **-ть.** Але взагалі в українських пам'ятках переважає форма на **-ти.** В Літ. Самовидця звичайна форма з **-ти:** ся достати, ся скупити, висповѣдати та ін.[3]

---

1 Ф. П. Медведев. Історична граматика. Харків, 1955, стор. 181.

2 М. Марковский. Антоний Радивиловский, южно-русский проповедник XVII в. Киев. Унив. Изв. 1895, кн. 8, стр. 177.

3 І. Петличний. Ор. с. 78.

Про давність обох цих форм свідчать усі слов'янські мови. Порів. серб.: т о н у т и, х в а л и т и, ш и т и, але в ст.-серб. (XIV ст. і пізніше) іноді и зникало: з н а т ь, в и д ѣ т ь та ін.; в словін.: piti і pit', plest'; в чеськ. так само є обидві форми, причім, в літературній мові переважає форма на -ti: nesti, umeti, але в діялектах: dêlat', imēt';[1] в польській мові тепер зберігаються форми на -ć(<ti) і c: być znać, piec, але в старій мові були й форми на -ci: daci, miłowaci, jici, dowieści, spaści (V. V o n d r a k. Vergl. Sl. Gram. II, 146).

Із східньослов'янських українська мова також зберігає обидві форми, але в літературній мові і в багатьох говорах запанувала цілком форма на -**ти,** незалежно від наголосу: х о д и т и, р о б и т и, с и д і т и, н е с т и, л і з т и та ін. Тільки на сході і в деяких північних і південносхідніх говорах частіше трапляється форма на -**ть**: у р о д и т ь, з р о б и т ь. Та й у цих говорах залишаються форми на -**ти** у випадках, коли перед -**и** є група приголосних: б е р е г т и, п е к т и, п л и в т и та ін.[2]

В пам'ятках білоруської мови панує форма на -**ти,** тільки зрідка трапляється форма на -**ть.** Напр., в Грам.: д е р ж а т и (1432 р.), в о л о д ѣ т и (1432 р.); в Зб. XV ст.: б ы т и, о х н у т и, д р ы ж а т и, о у м е р е т и; в Катех. 1562 р.: з а н е х а т и, п р о с и т и, г л я д ѣ т и, л ю б и т и; але також: п о с т а в и т ь (Грам. XIII ст.), з а н я т ь (Грам. 1480), м о в и т ь (поруч із м о в и т и), в ы г н а т ь, д а т ь (Єв. Тяпин. 1580) В сучасній живій білоруській мові збереглись форми на -**ти** і -**ци**: х о п а т и, у с т а т и, але частіше: б ы ц и, н я с ц и, е с ь ц и та ін.[3] В літературній мові панує форма на -**ці** (<**ти**) При інфінітивних основах на голосний вживається форма на -**ць**: х о д з і ц ь, г а в а р ы ц ь, п і с а ц ь А втім, в усній народній творчості і в письменників зустрічається й форма на -**ці**: „і шумеці добрай славай" (Я. Купала), „Думку глыбокую думаці" (З. Бядуля). Але при інфінітивній основі на приголосний звичайно панує форма на -**ці**: л е з ц і, м е ц і, п о м е р ц і, с к р э б ц і та ін.[4]

В російській літерат. мові і в багатьох говорах панує форма на -**ть,** окрім випадків, де форма на -**ти** зберігається під наголосом (в літературній мові і в більшій частині говорів). На-

---

[1] V. V o n d r a k. Verg. sl. Gram. II, 146.

[2] Див. М. Г р у н с ь к и й і П. К о в а л ь о в. Історія форм, 302. Ф. Т. Ж и л к о. Нариси, 73.

[3] Е. К а р с к и й. Белорусы, II, в. 2-3, стр. 277-78.

[4] Т. П. Л о м т е в. Белоруский язык, 133.

прикл.: н е с т и, в е с т и, и д т и, у й т и та ін. А також не під наголосом у дієсловах цього ж самого типу префіксованих: в ы н е с т и, в ы й т и. В інших випадках з наголосом на основі панує тільки форма на **-ть**: п и с а т ь, д у м а т ь, с и д е т ь, е х а т ь та ін. Але в говорах, особливо в північноросійських, зберігається форма на **-ти**, незалежно від наголосу: и г р а т и, с п а т и, х о д и т и, у м е р е т и, и с т и (<ѣ с т и). В південних говорах переважають форми на **-ть** навіть більше, ніж в літературній мові: н е с т ь, п л е с т ь, в е с т ь та ін.[1] Обнорський стверджує цілковиту відсутність цих форм на всій території північноросійських говорів; а якщо й трапляється спорадично форма на **-ть**, то це пояснюється, на його думку, впливом літературної мови.[2]

Історично в пам'ятках, що відбивають живу мову, форма на **-ть** відома з XII ст., але в живій мові ця форма безперечно існувала раніш.Російську форму на **-ть** можна вважати традиційною формою, як в українській мові традиційною можна вважати форму на **-ти.** Хоч у пам'ятках форма на **-ти,** згідно з ст.-слов. традицією, переважає навіть в XIII ст. і пізніше, напр., в Смолен. грам. 1229 р., в Новгород. грам XIII-XIV ст., в ранніх московських грамотах та ін.[3] В ділових пам'ятках XVI ст. М. А. Соколова стверджує перевагу форм на **-ти, -чи.** Причім, дуже характерно, що форми на **-ть, -чь,** як твердить Соколова, — це „сугубо бытовые явления".[4] Власне, саме побутова лексика відбиває ці редуковані форми інфінітива, а форми на **-ти, -чи** треба вважати ц.-сл. традицією. Пізніше (XVIII) форма на **-ти** вживається переважно в творах високих жанрів, але явно підо впливом ц.-сл. мови. Напр., в Радищева: „Отъяти жизнь", „рубище подъяти."[5]

Взагалі можна ствердити, що з усіх слов'янських мов тільки українська мова (а далі ще сербська, хорватська й чеська) зберегла в інфінітиві форму на **-ти,** як споконвічну властиву їй форму. Дуже характеристичним є факт, що ця форма зберігається і в північноросійських говорах, які, як ми вже згадували, деякими іншими мовними особливостями стоять у спорідненні до мовних особливостей українських говорів. В цім випадку північноросійські говори мають спільний грунт для збереження

---

[1] П. Ч е р н ы х. Историч. грам. 268.

[2] С. О б н о р с к и й. Очерки по морфологии русского глагола. Москва, 1953, стр. 177.

[3] П. Ч е р н ы х. Историч. грам. 269.

[4] М. А. С о к о л о в а. Очерки по языку деловых памятников XVI века — Изд. Ленинград. университета, 1957, стр. 143-145.

[5] П. Ч е р н ы х. Историч. грам. 269.

форми на **-ти** з українською мовою. А це знову ж таки вказує на давню спорідненість племен ще перед їх розселенням.[1]

Окремо спинимо нашу увагу на інфінітиві з дієслівною основою на **-г-**, **-к-**, які в сполуеченні з **т** (**гт**, **кт**) змінилися в **ч** (**-чи**). Ця форма так само давня, вона засвідчена ще в ст.-слов. пам'ятках з відповідним звуковим оформленням **щ** (**шт**): п е щ и, с т р ѣ щ и.[1*] Ця форма виникла внаслідок першої паляталізації, тобто ще в доісторичні часи,[2] про що свідчить наявність її в інших слов'янських мовах, напр., в серб.: м о ч и (могти), р е ч и; в словін.: reči, leči;[3] в білорус.: п я ч и, м о ч и, б е ч и, б е р е ч и;[4] в рос.: м о ч ь (<м о ч и), п о м о ч ь (<п о м о ч и), п е ч ь (<п е ч и) та ін.[5]

В українських пам'ятках інфінітивна форма на **-чи** послідовно вживається, починаючи з XIV ст. Напр.: р ѣ ч и (Грам. 1385 р.), о т в е р е ч и с я (Грам. 1386), м о ч и (Грам. 1486 р.), п о ж е ч и, с т е р е ч и, о у в е р ч и (Перес. Єв. XVI ст.), з а б ѣ г ч и (Пал. З. К. 1083), в ы с ѣ ч и (Льв. л.), в ы м о ч и (Рад. Ог. 385), п е ч и (Гал. К. 185).[6] В сучасній літературній мові і в більшості українських говорів ця форма не збереглась; натомість збереглась у південнозахідніх та в поліських говорах: б і х ч и, б і ч и, б і ж ч и, м о ч и, п е ч и. В усіх інших говорах і в літературній мові існує тільки форма на **-кти**, **-гти**: м о г т и, п е к т и, б е р е г т и та ін.

В білоруськ. мові форми на **-чи**, так само засвідчені вже в давніх пам'ятках: п о с т е р е ч и (Літ. Авр. XV ст.), м о ч и,

---

[1] С. Обнорський причину зміни *ти* в *ть* вбачає в наголосі. Всі дієслова, що їх він подає в численних прикладах, „имели исконно наконечную, на флексии, ударяемость в инфинитиве, как звучат они и в современном литературном произношении (б р е с т и, в е з т и), как звучат они и в формах наст. времени (б р е д у, б р е д е ш ь и под.). З цеї форми не можна було чекати фонетично появи форми на *-ть* (б р е с т ь). Тим то перший тип зберігся в північноросійських говорах. Але південноросійськ. і середньоросійський варіант типу б р е с т ь, мовляв, пізнішого творення внаслідок переміщення наголосу на основу (б р é с т и, н é с т и, звідки пізніше: б р е с т ь, н ę с т ь). Див. О б н о р с к и й. Очерки по морфологии русского глагола, 182.

Якщо погодитись з поясненням Обнорського, тоді цілком зрозумілими будуть українські форми типу б р е с т и́, н е с т и́, п л и с т и́ та ін. з наголосом на закінченні, давнім наголосом, який в українській мові не перемістився на основу. Звідси зрозуміла й літературна українська наголосова норма — зберегти в вимові давній наголос (н е с т и́, п л и с т и́, а не: н е́ с т и, п л и́ с т и).

[1*] Л. Я к у б и н с к и й. История древнерусск. языка, 254.

[2] Див. А. М. С е л и щ е в. Старославянский язык, 254.

[3] М. Г р у н с ь к и й і П. К о в а л ь о в. Історія форм, 303.

[4] Т. П. Л о м т е в. Белоруский язык, 133.

[5] Л. Я к у б и н с к и й. История древнерусск. языка, 254.

[6] П. Ж и т е ц ь к и й. Нарис літературної історії, 83.

подлечи (Статут 1580 р.), *стрычи*, *стеречися* (Тайна тайных XVI ст.), *зжѣчи* (Єв. Тяпин. 1580), *бегчи* (Псалт. XVI ст.) та ін.* В сучасній білоруській мові: *пячи*, *мочи*, *бечи*, *беречи*, але й з відтворенням звука **г**: *магчы*, *бегчы*.[1]

В російській мові форма інфінітива на **-чи**, як твердить П. Черних (Историч. грам. 269), „была нормальной в Москве в течение всего XVII столетия и позже." Напр., в „Соборн. Уложении": *отданъ... беречи* (поряд з *беречь*), *отсѣчи рука* та ін. Навіть у XIX ст. у Крилова: „Беда, коль пироги начнет *печи* сапожник", „Вот волка стали *стеречи*". В сучасній літературній мові ця форма існує в деяких тільки скорочено: *беречь*, *сечь*, *лечь*, *мочь*, *стеречь*. Але в діялектах форма на **-чи** поширена особливо „в пределах Северной, Восточно-Новгородской, Вологодско - Вятской и Владимирско-Поволжской групп" (С. *Обнорский*, Очерки по морфологии русск. глагола, 188). В деяких говорах, зокрема північноросійських зберігаються форми на **-гти**, **-кти**, „отсутствующие в памятниках письменности" (П. *Черных*, Историч. грам. 268): *пекти*, *стеречти*.[2]

Сучасний інфінітив майже в усіх слов'янських мовах зберігається й за рахунок супіна, що формально відрізнявся від інфінітива твердою кінцівкою **-тъ** і вживався тільки при дієсловах, головно недоконаних із значенням руху. Напр., в Пов. вр. літ: „идетъ рыбъ *ловитъ*", „посла Ярополкъ *искатъ* брата"; в Руськ. Правді: „идетъ *искатъ* кунъ"; в Смолен. грам. 1229 р.: „ехали тамо *твердити* миръ" (тут уже форма інфінітива зам. супіна *твердитъ*). Залишки супіна трапляються ще в XIV ст., напр., в україн. грамотах. Про існування супіна в XIV ст. в говорах російської мови свідчать яскраво записи на берегах деяких псковських рукописів, зокрема Шестоднева 1374 року: „поехати *питъ* в Зряковици", „полести *мытъся*" та ін. Припускають (П. *Черных*, Историч. грам. 271), що тільки в кінці XV ст. припинилося вжи-

---

* Е. *Карский*. Белорусы, II, 2-3, стр. 277.

1 Т. П. *Ломтев*. Белоруск. язык, 133.

2 На думку Черниха (Ор. с. 268), форма на *-г и*, *-к и* „не представляет собой пережиточного явления, а возникла сравнительно недавно под влиянием основ настоящего времени (*пеку*) на основу инфинитива (*печи*<*пекти*)". Українські форми *пекти*, *текти*, *стерегти*, *лягти* виникли під впливом минулого часу (*могла*, *пекла*, *стерегла*) та вирівнюванням форм інфінітивів: *віз* — *везти*, *ніс* — *нести*, а звідси і *міг* — *могти*, *пік* — *пекти*. Див. О. П. *Безпалько* та ін. Історична граматика, 321.

вання супіна в живій мові. Отже, супін, як окрема категорія („досягальний спосіб" за А. Востоковим) зник, формально прирівнявшись до інфінітива. Залишки його збереглись тільки в сербській, словінській і в чеській мовах. Порів. чеськ. nest, umět, словін. delat, jde žalovat, spat.[1]

3 особа однини і множини. В історії 3 особи однини і множини основний інтерес для нас становлять форми з м'яким і твердим **т** (**-ть** і **-тъ**) та відрубність цих форм без **т,** надто в однині. В давній слов'янській морфологічній системі форма 3 особи однини і множини мала м'яке закінчення -ть. В тій слов'янській групі, що лягла в основу болгарської мови, закінчення **-ть** ще перед першою половиною IX ст. змінилося в -тъ.[2] В ст.-слов. пам'ятках уже переважають форми на **-тъ,** хоч трапляються часто й форми на **-ть.** Напр., в Сав. кн., поряд звичайної форми на **-тъ,** знаходимо такі форми, як: в ѣ с т ь, є с т ь, м ь н и т ь; в Супр. рук. є с т ь, н ѣ с т ь, д а с т ь, п р ѣ д а с т ь та ін.

В давніх українських та інших східньослов'янських пам'ятках переважають тільки форми на **-ть:** н е с е т ь, к о л е т ь, п и ш е т ь, п р о с и т ь, ѣ с т ь, д а с т ь, п и ш у т ь, г о в о р я т ь, п р о с я т ь. Так у всіх пам'ятках, починаючи з Остр. Єв.. Зокрема в Творах Володимира Мономаха, за спостереженням Обнорського (Очерки, 47), звичайно панує форма на **-ть,** тільки в одному випадку **-тъ**: „а станутъ предъ б(ого)мъ". В Слові о полку Ігор., як стверджує Обнорський, „колеблются формы на **-ти** (формы преобладающие: 61 сл.) и на **-ть** (19 сл.).[3] В Мол. Дан. Заточника в Акад. Сп. 3 ос. однини і множини має

---

[1] V. V o n d r a k. Vergl. Sl. Gram... 146.

[2] Ця зміна була зв'язана з тими фонетичними процесами, що їх переживали слов'янські мовні групи ще в доісторичну епоху і в різні періоди історичного життя. В 3 ос. дієслів вдавнину було закінчення -ti з голосним переднього ряду. Порів. ст.-сл. є с т ь, скр. asti, ст.-лит. esti. На цю форму вказує ст.-сл. залишок с я т и, сучасн. білор. о ж и д а е т и, х о д и т и, північноросійськ. с п е в а е т и (Г. И л ь и н с к и й. Праслав. грам. 481). Приголосний t перед голосним переднього ряду *i* був паляталізованим. Пізніше внаслідок редукції кінцевого складу сталася втрата паляталізації в артикуляції приголосного. Через цю втрату паляталізації приголосного палятальний глухий ь веляризувався в ъ (*tь>tъ*).

Процес диспаляталізації кінцевого *t* в формі 3 ос. дієслів відбувся в різний час в різних слов'янських групах. Мабуть, в зах.-слов. він диспаляталізувався раніше, ніж в інших слов'янських групах. Значно пізніше цей процес охопив схід.-слов. групи, що позначився в захід.-укр. і північ.-рос. говорах. Див. А. С е л и щ е в. Старосл. язык, II, 154.

Але існують ще й інші пояснення, напр., Фортунатов *-тъ* пояснював впливом аориста (п и т ъ, п о в и т ъ). Бернекер (K.Z. XXXVII. 370), Педерсен (K. Z. XXXVII, 322), Вондрак (Altkirchensl. Gr. 190) *-тъ* пояснювали з *-ть* або з причин Sandhi, або впливом займен. *тъ*. Див. С. К у л ь б а к и н. Дцсл. яз. 197.

[3] Форми на *-ть* Обнорський вважає пізнішими: „Они могли быть отражены

форму на **-ть**, але в Чуд. сп. **-тъ**. „Формы на **-тъ** в Чуд. сп., — каже Обнорський, — не противоречат высказанному предположению о среднерусском его происхождении. Нормальность образований на **-ть** в Акад. списке, при двух примерах отклонений — с формами **-тъ**, об'яснялась бы как архаическая черта языка, восходящая если не к первичному оригиналу, то к старшим с него спискам" (Очерки, 101). Отже, Обнорський стверджує давність форм з **-ть**.

Для давніх грамот (до кінця XIV ст.) Соболевський (Лекции, 159) цілком заперечує існування форм на **-тъ**. Щодо українських грамот XIV-XV століть, то, за спостереженням В. Дем'янчука, кінцеве **т** „у гнітючій більшості випадків з'являється в м'якій формі **-ть**", але поряд у деяких грамотах зберігається ще тверде закінчення **-тъ**: могуть рѣчуть, суть, але: імеютъ, отдаютъ, лежитъ, приходитъ, будетъ. Тверде закінчення зберігається і в книжній мові XVII ст., надто в мові Галятовського й Беринди. У Радивиловського частіші форми на **-ть**: мовить (Ог. 586), подносить там же 101), платить (В. 493б), платитиметь (Ог. 113). Тимто дослідник цієї пам'ятки М. Марковський заперечує **П. Житецькому** (Очерк литературной истории, 104), який констатував, що „окончание **-тъ**, установленное М. Смотрицким для 3 л. ед. и множ. числа, применительно к западным малорусским говорам, было принято и в книжную малорусскую речь XVII в." В Житом. Єв 1571 р. виключно панує м'яке закінчення. Але в західньоукраїнських пам'ятках, де в говорах зберігається й досі тверде закінчення, переважає форма на **-тъ**. Напр., у Климентія Зінов'єва (поч. XVIII ст.) в його „Приповѣстях" (Рук. ВБУ, ч. 193) виключно панує **-тъ**, навіть у першій дієвідміні: **беретъ, чинитъ, буваетъ, выйметъ, лѣзетъ, псуетъ, выгодуетъ**.

В сучасній українській літературній мові і в багатьох говорах в 3 ос. одн. і множ. збереглось споконвічне м'яке закінчення: ходить, робить, пишуть, сидять, працюють тощо. Причім, в однині форми на **-ть** збереглись тільки переважно в дієсловах IV кляси, інші кляси дієслів збереглись у відрубних формах (про це далі). Форми з твердим закінченням в однині і множині характеризують південнозахідній діялект.[1] Напр., у батюків: повіст, даст, їст (але: повість, дасть, їсть), можут, роблят, ко-

---

писцом или промежуточного, или наличного, дошедшего его списка и должны считаться диалектными, а именно новгородскими по происхождению" (Очерки, 152).

[1] К. Михальчук. Наречия, поднаречия... Чуб. VII, 533.

с я т та ін.;[1] в Надсянськім говорі: х о д и т, р о б и т, в и д и т, п р о с и т, х о д я т, р о б я т, н о с я т, в о з я т та ін.[2] в Надпрут. говорі: с п л є т, м і с є т, п р и х о д є т, д е р ж є т, х о т є т та ін.[3] Форми з твердим закінченням частково є і в деяких східньоукраїнських говорах (див. О. К у р и л о, рец. на Дурново, 401). В західньоукраїнських говорах трапляються також і форми з м'яким закінченням (Староконст. п. на Волині, в частині південнокарпатських говорів).[4]

В пам'ятках білоруської мови, як і в пам'ятках інших східньослов'янських мов, поширене м'яке закінчення **-ть**, яке в формі **-ць** досі зберігається в живій білоруській мові. Напр., в Грамотах: н е о у с х о ч е т ь (1349 р.), м а е т ь, ж и в у т ь (1432 р.); в Статуті 1588 р.: м а є т ь, б у д е т ь; в Єв. Тяпин. 1580 р.: м о ж е т ь, с я д е т ь, и д е т ь, у т е к а ю т ь, р е к у т ь. В сучасній живій мові: б у д з и ц ь, к а ж и ц ь, п и щ и ц ь, и д з е ц ь, х о д з ю ц ь, п и щ а ц ь та ін.[5] Взагалі в білоруськ. мові панує всюди м'яке закінчення, лише в окремих випадках (в пам'ятках і в живій мові) трапляються форми на **-тъ**, що пояснюється, на думку Карського (Белорусы, II, в. 2-3, стр. 259), зовнішніми впливами.

В пам'ятках російської мови в давні часи панувало м'яке закінчення, тільки десь з XIV ст. почало ширитись тверде закінчення. Уже в Грам. Дмитрія Донського 1389 р. читаємо: „вѣдаетъ свою треть", „Володимеръ дастъ", „волостели судятъ", тоді як в ранніх московских грамотах існують форми на **-ть**.[6] В сучасній літературній мові і в північноросійських та середніх говорах запанувала форма з твердим закінченням: п и ш е т, д е л а е т, ч и т а ю т, с и д я т.[7] Південноросійські говори відзначаються м'яким закінченням: н е с ё т ь, п р о с ю т ь, н я с у т ь, е д я т ь та ін. С. Обнорський на підставі останніх дослідів цього питання стверджує: „Как общая норма, согласно с давним положением русск. диалектологии, твердое **т** характеризует окающие (северные) говоры, напротив, мягкое **т** — акающие (южные) говоры. Но при ближайшем рассмотрении фактических данных оказывается, что и в первой и во второй ли-

---

[1] Зап. НТШ, XXVIII, 66-67, 76.

[2] М. П ш е п' ю р с ь к а-О в ч а р е н к о. На пограниччях, 67.

[3] К. К и с і л е в с ь к и й. Надпрутський говір, 25.

[4] М. Г р у н с ь к и й і П. К о в а л ь о в. Історія форм, 281, 286. І. П а н ь к е в и ч. (Україн. говори Підкарпатської Руси, 310) подає докладно область поширення *-ть*. Порів. також: Ф. Ж и л к о. Нариси, 99.

[5] Е. К а р с к и й. Белорусы, в. 2-3, стор. 255, 256, 264.

[6] П. Ч е р н ы х. Историч. грам. 231-232.

[7] Див. В. В. И в а н о в. Русские народные говоры. Москва, 1956, стр. 27.

нии имеются отклонения от нормы."[1] Взагалі в російській мові більшою мірою запанували тверді закінчення, тоді як в українській і білоруській мовах — м'які.

Щождо походження твердого **т** в північно- і середньоросійських говорах, то існують з приводу цього різні припущення: фонетичне пояснення вказує на тверде **т** як наслідок його ствердіння; морфологічне пояснення вказує на кінцеве **-тъ** як наслідок впливу вказівних займенників.[2] Напр., С. Овнорський (Очерки по морфологии русского глагола, 135) припускає, що північноросійське **-т** і південноросійське **-ть** становлять собою пізніше новотворення, що виникло підо впливом вказівних займенників **тъ** (наз. одн. чол. роду) — на півночі і **ти** (наз. множ. звідки **-ть**) — на півдні. П. Черных (Историч. грам. 232), однак, припускає, що північне тверде **-т** виникло внаслідок гомонімічного відштовхування від форми інфінітива на **-ть.**

Якщо прийняти останнє припущення, тоді як пояснити західноукраїнські форми також з твердим **-т** саме в тих говорах, де в інфінітиві немає форми на **-ть**, а тільки **-ти**, отже, не могло бути ніякого гомонімічного відштовхування. З другого боку, чому не було такого гомонімічного відштовхування в тих укр. говорах, де в інфінітиві зберігається форма на **-ть** і з тим самим наголосом, що й у 3 ос., напр.: с т о я т ь (інфін.) і с т о я т ь (3 ос. множ.), л е ж а т ь (інфін.) і л е ж а т ь (3 ос. множини) та ін.?

Очевидно, причини цього явища, спільного для північно- і середньоросійських говорів та західньоукраїнських говорів, треба шукати в давніх фонетичних процесах, що їх пережили слов'янські діялектні групи в різні періоди доісторичного та історичного життя, в зв'язку з редукцією кінцевого складу і диспаляталізацією приголосного в цьому складі.[3]

Відрубні форми. Цікавим явищем в історії форм 3 ос., особливо однини, є рання втрата кінцевого **-тъ** чи **-ть.** Дехто з істо-

---

[1] С. О б н о р с ь к и й. Очерки по морфологии русск. глаг. 118-119.

[2] Ще Ф. Фортунатов у своїй статті „Старославянское *-тъ* в 3-м лице глаголов" (Изв. II Отд. АН. XII, 2) форми на *-тъ* зв'язував з балт. формами 3 ос. однини на -tas чи -ts, вбачаючи в них ускладнення первісної форми 3 ос. без t елементом -tas, тобто формою вказівного займенника (ст.-сл. *тъ*). Таке пояснення не переконує С. Обнорського (Очерки по морфологии русск. глагола, 118) хоч би тому, що балт. форми tas, ts мали значення тільки для 3 ос. однини, тоді як ст.-сл. *-тъ* є закінченням для 3 ос. однини і множини, через що Фортунатов примушений був форму 3 ос. множини виводити шляхом аналогії з форми 3 ос. одн. на *-ть*. „Однако, каже Обнорський, — такое об'яснение вынужденное, недоказуемое, в существе же своем непонятно".

[3] Див. А. С е л и щ е в. Старослав. язык, I, 239; II, 154.

риків мови (П. Черных, Историч. грам. 233) на тій підставі, що в південно- і західньослов'янських мовах (крім болгарської) зовсім відсутнє **т** в 3 ос., припускає, що на ранній стадії розвитку праслов'янської мови форма 3 ос. вживалась без **-тъ** чи **-ть**.[1] Такого погляду особливо дотримується С. Обнорський у своїй праці „Очерки по морфологии русского глагола". Обнорський не вважає відрубні форми за випадкове явище: ця морфологічна різниця, на його думку, зв'язана з семантичною й синтаксичною різницею. На підставі спостережень цього явища в говорах Обнорський прийшов до висновку, що форми без **т** існують у певних умовах, а саме в кінці фраз перед явною павзою; в таких випадках значення дієслова як присудка не повне, бо в його формі немає ознаки, якою виявилася б співвідносність дієслова-присудка з відповідним підметом. Ця повнота дієслова як присудка є тільки в формі з **т**. Те саме значення неповноти відрубного дієслова, на думку Обнорського, стверджують і давні пам'ятки.[2]

У свій час ще А. Шахматов відзначив цей факт у двинських грамотах XV ст., вказавши на те, що відрубні форми існують „только в определенном синтаксическом употреблении, а именно, в условных предложениях". Напр.: „а хто б у д е игуменомъ или попомъ." Уточнюючи думку Шахматова, Обнорський каже „Дело не в том, что здесь условные конструкции, а в том, что во всех восьми предложениях из грамот с глаголом в форме 3-го л. без **т**, предложениях, действительно, оказывающихся конструкциями условными, в семи случаях глагол-предикат сочетается с суб'ектом, выраженным неопределенным местоимением к т о, и в одном случае, в предложении безсуб'ектного типа, глагол-предикат вовсе не сочетается с суб'ектом, так как суб'ект здесь немыслим; кроме того, почти во всех предложениях с личными конструкциями подлежащее и сказуемое стоят в непосредственной близости друг к другу. Все это — те же условия, о которых сказано выше в оценке диалектных форм без **т**, условия, не требовавшие выражения глагола-предиката особой формой, в которой специально обозначалась бы соотнесенность его с определенным суб'ектом. Поэтому во всех этих случаях глагол выражается формой 3-го л. без **т**". Звідси Обнорський робить висновок, що творення „визначених" форм 3 ос., тобто форм на **-т** було явищем вторинним, що утворилось на основі первісних „невизначених" форм, тобто форм без **т**, і

---

[2] Див. також Л. Я к у б и н с к и й. История древнерусск. языка, 228.
[1] С. О б н о р с к и й. Очерки по морфологии русского глагола, 133.

що своєю морфологічною будовою на **-т** повинні були містити в своїй флективній частині якісь елементи займенникового походження. Цими елементами в ст.-сх.-слов. і ст.-сл- мовах, мовляв, і були **-тъ, -ть.** Щождо форм **-тъ,** і **-ть,** то, на думку Обнорського, — це явище „позднейшего обобщения в истории этих форм в языке, и сама по себе эта стабилизация отнюдь не обязательна."[1]

А. Селищев (Старослав. язык, II, 155), навпаки, припускає, що втрата кінцевого **т** в формах 3 ос. у болгарській мові сталася в XI-XIV ст., а не в доісторичні часи. Процес утрати **т** відбувався, на його думку, в різні часи і в інших слов'янських мовних групах, напр., в північноросійській. Приклади без **т,** що їх ми знаходимо в сх.-слов. пам'ятках XI ст., для Селищева „непоказательны: они попали из южнославянских оригиналов или появились по образцу этих оригиналов".

Ми схильні до думки, що відрубність форм 3 ос. одн. і мн. — це явище пізніших часів, хоч може воно за говорами має коріння ще в праслов'янській добі, інакше не можна було б пояснити послідовного вживання невідрубних форм, особливо в множині, в східньослов'янських мовах, де відрубні форми у множині мають лише спорадичний характер. В 3 ос. однини тільки українська й білоруська мови послідовно зберігають відрубні форми, але тільки в дієсловах з основою на **-е** (*je*): п и ш е, ч и т а є, але: х о д и т ь, р о б и т ь. Російська мова в основному і в однині зберігає невідрубну форму, незалежно від характеру основ: п и ш е т, ч и т а е т, с и д и т, е с т ь (від б у т и).

Крім того, на давність кінцевого -t вказують інші і. -е. мови, наприклад: скр. asti, грецьк. esti, ст.-лит. esti; скр. bharati, dàdati. Отже, можна говорити про давність відрубних форм, але не про їх споконвічність.

Про давність відрубних форм свідчать уже ст.-сл. пам'ятки, напр.: є зам. є с т ь (Зогр., Мариин., Асем.), б у д е, м о ж е (Мариин.), с я д е, в ѣ р о у ю (3 ос. множ.) (Асем.). Але найбільше цих форм в Супр. рук.: л и к о у є, о с л о у ш а є, п р я з д н ь о у є, п о в ѣ д о у є та ін.[2]

Ці форми рясніють і в давніх українських пам'ятках. В Остр. Єв.: „радость анг(е)ли п р и н о с я";[3] в Зб. 1073 р.: є, б у д е,

---

[1] Там же, 134-135.

[2] А. С е л и щ е в. Старослав. язык, I, 155.

[3] Хоч можлива й описка — не дописамо *т:* надто неприродно п р и н о с я, замість. нормальної форми множини: п р и н о с я т ь.

н а р и ц а є, б у в а є, б о л и;[1] в Арх. Є. 1092 р.: м о ж е, д у м а є; в Минеї 1095 р.: о б р я щ е; в Панд. Ант. XI ст. знаходимо десять прикладів;[2] в Добр. Єв. 1164 р.: п р и х о - д и (приходить), д о с т о и; в творах Володим. Мономаха: „дыяволъ бо не х о ч е добра роду человѣчскому" (С. О б - норский, Очерки, 47); в Нест. Жит. Феодосія за рукоп. Успен. Зб. XII ст. ці форми також трапляються;[3] в Сл. Гр. Бог.: с и я ю, с у (суть) (Миклошич, Сравнит. морфология, 81);[4] в пізніших українських пам'ятках досить послідовно: є, б у д е, к у п и (Холм. Єв. XIII-XIV ст.), д а є, в и й д е (Житом. Єв. 1571 р.), п р и й д е, и д е, м о ж е, с т а н е, к а ж е, п о ч н е (Радивил.).

Взагалі можна ствердити, що в давніх східньослов'янських і зокрема українських пам'ятках відрубні форми частіше трапляються в 3 осн. однини, незалежно від основ дієслів.[5] Але коли пам'ятки то більше, то менше заховують ці відрубні форми, то жива народня мова безперечно зберігала їх послідовніше. Не випадково ця послідовність зберігається й досі в українській мові. Причім, в літературній мові нормою служить відрубна форма тільки в дієсловах з основою на **-е** (је) (п и ш е, ч и - т а є), хоч в рефлексивних формах і тут зберігається **т**: п и - ш е т ь с я, ч и т а є т ь с я (але в південнозахідніх говорах здебільшого тут відпадає **т**: п и ш е с я, о д я г а є с я).

В говорах відрубна форма поширюється й на дієслова з основою на **-и**; причім, голосний **и** не під наголосом вимовляється з наближенням до **е**: х о д е, р о б е.

В деяких південносх. говорах існують ще інші відрубні форми, без кінцевого **-є**: р у б а, з б и р а, з н а, л і т а тощо.[6]

В лемківському, бойківському, надсянському говорах форм и типу с і д а є, п и т а є можуть стягатися, приймаючи кінцівку **т**: п и т а т, з н а т; ці форми знані й гуцулам: б ы -

---

[1] Як твердить дослідник цієї пам'ятки Розенфельд (Язык Святославова сборника 1073 г. РФВ, т. 41, стр. 152), ці форми „встречаются на каждом шагу".

[2] П. М. К о п к о. Исследование о языке Пандектов Антиоха XI в. Изв. I. Отд. АН. XX, 4, стр. 84.

[3] Л. М. Л у к' я н е н к о. О языке Несторова жития преподобного Феодосия Печерского по древнейшему из дошедших списков. РФВ, 1907, т. 58, стр. 60.

[4] Див. А. Б у д и л о в и ч. Исследование языка древнеславянского перевода XIII слов Григория Богослова. Изд. АН. СПб. 1871.

[5] Л. Б у л а х о в с ь к и й (Питання походження укр. мови, 14-15) ствердив, що відрубні форми становлять „діялектну рису і саме південну ознаку староруської мови".

[6] К. М и х а л ь ч у к. Наречия, поднаречия, Чуб. VII, 533. Див. Ф. Т. Ж и л к о. Нариси, 163.

в а т ь, з в і д а т ь, г о й к а т ь.[1] У батюків кінцівка -е: к о п е (копає), к р у к е (крукає), п о в і д е (повідає), п и т е (питає).[2] Зрідка в говорах трапляються звичайні відрубні форми без т і в множині, напр., в гуцульському, надпрутському, наддністрянському говорах: к а л і ч є, н о с є, х о д є, х о т є (калічать, носять).[3]

В пам'ятках білоруської мови також поширені відрубні форми, особливо в дієсловах з основами на -е (je): п о г и б а є, н е и м а є (Четья 1489 р.), н е х о ч е, к л и ч е, к а ж е, п р а г н е (Сб. XVI в. Позн.), з а г ы н е, п р (о) р (о) - к у є, н е в ъ з м е (Псалт. XVI в.), п о к а ж е, б у д е (Пс. XVI в.) та ін. В живих говорах, за твердженням Карського (Белорусы, II, в. 2-3, стр. 256), відрубна форма поширена „больше на юго-западе, хотя изредка и в других местностях". Сучасна літературна білоруська мова, за твердженням Т. Ломтева (Грам. белор. языка, 123), щодо форм 3 ос. одн. базується на південнозахідніх говорах.

В російській літературній мові, як ми вже ствердили вище, зберігаються повні форми на -т. Але в багатьох говорах — на півночі і на півдні (тільки не в Сибірі) існують тільки відрубні форми або в обох числах (н е с ё, в е д ё, п л а ч е, л ю б и, б е р у, п о с ы л а ю, г о в р я, х о д я) — частіше на півночі, або тільки в однині, особливо в дієсловах з основою на -е (je) (н е с е, з н а є, п и ш е та ін.[4] Згідно з висновками Обнорського, які він зробив після дослідження багатого матеріялу, форми 3 ос. одн. без т „свойственны почти всей южно-русской территории, кроме того, ограниченным частям северно-русского наречия". Це стосується дієслів з основою на -е (je).[5]

В інших слов'янських мовах збереглись переважно відрубні форми. Так, в серб. мові кінцівка -т збереглась в дієслові ј е с т (але також: je); всі інші дієслова вже здавна існують без т: п е ч е, п л е т е, г р е б е; порів. в ст.-серб. в грам. 1189 р.: д а, х о к е, м и н е, б у д е. Таку ж картину має й словінська мова. Так само і в чеській мові: peče, prosí, dêla: також і в польськ.: piecze, zna, chwali, pisze. Більше того, південні і західні слов'янські мови дуже послідовно вживають відрубних форм і в множині, чого не знають (окрім спорадичних випадків) східньослов'янські мови. Напр., в серб.: п л е т у, г р е б у, п е к у, н о с е

---

1 Зап. НТШ, XXVIII, 3.

2 Ів. В е р х р а т с ь к и й. Говір батюків,62-63.

3 Зап. НТШ, XXVIII, 76. Б. К о б и л я н с ь к и й. Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття. Україн. діялектолог збірник, I, ст. 63.

4 П. Ч е р н ы х. Историч. грам. 233.

5 С. О б н о р с к и й. Очерки по морфологии русского глагола, 125, 130.

(кінцеве **т** зникло ще перед XII ст.; порів.: б у д у, х о д е в грам. 1189 р.); в чеськ.: pekou, vedou, berou, jsou; в польськ. pieką, plotą, piszą, chwalą.[1]

Можна зробити загальні висновки, що з усіх слов'янських мов тільки в російській мові збереглись цілком (окрім деяких говорів) форми 3 ос. одн. на **-т** в усіх групах дієслів. В українській і білоруській мовах ці форми збереглись тільки (за деякими винятками) в дієсловах з основою на **-и (і)** (укр. х о д и т ь, р о б и т ь; білор. с я д з і ц ь, л о в і ц ь), в інших випадках запанували відрубні форми (укр. п и ш е, ч и т а є, білор. б я р е, н я с е). В 3 ос. множини всі східньослов'янські мови зберегли форми на **-т**, тоді як інші слов'янські мови й ці форми втратили, окрім хібащо болгарської мови, яка в множині зберігає **-т**: н е с я т, з н а я т та ін.

---

[1] Див. М. Г р у н с ь к и й і П. К о в а л ь о в. **Історія форм**, 282. 288.

18. Атрибутивна підрядність

Речення цього типу мають свою довгу історію. В східньослов'янських пам'ятках різних епох і жанрів і в сучасних східньослов'янських мовах та їх діялектах збереглись явища, що свідчать про тривалий і складний їх розвиток. Це питання, здається, Ф. Е. Корш перший докладно висвітлив у праці „Способы относительного подчинения" (Москва, 1877), поклавши в основу найрізноманітніші мови світу.

Найдавнішими способами підрядности Корш уважає „присоединение к логически-главному предложению другого, логически-подчиненного, но грамматически вполне смостоятельного с соединительным союзом или без всякой внешней связи" (стор. 16). Причім, „бессоюзие, — пише Корш, — предполагает уже такое сильное развитие логического подчинения, которое неизбежно должно выработать для себя особенную внешнюю форму" (стор. 16).[1]

Значно пізніше цього питання, зокрема в латинській мові, торкнувся С. Дложевський у статті „Преблема возникновения относительных предложений в латинском языке" (Киевские университетские известия. 1915 р.). Дложевський схильний надавати значно більшого значення намаганню пояснювати походження деяких груп латинських відносних речень „из грамматически самостоятельных предложений с неопределенным местоимением"(ст. 12).Причім, Дложевський ствердив велику давність походження цього типу речень: творення їх, на його думку, сягає епохи індоевропейської прамови.[2]

Останніми часами з'явилося кілька окремих праць (серед них і дисертацій) і статтей з цього питання, присвячених зокрема російській і частково українській мовам. Так, Г. Качевська в розвідці „К истории сложноподчиненных предложений с придаточными определительными" (Труды института языкознания. АН СССР. Москва, 1954, т. 222), ідучи за Коршем, пише, що „бессоюзное сопоставление двух предложений, для которых один из членов первого предложения является общим, мы можем считать, вслед за Коршем, первой степенью относительного подчинения".[3] Ту ж саму думку висловила й А. Сумкіна в

---

1 Див. Акад. В. В. Виноградов. Из истории изучения русского синтаксиса. Москва, 1958, стр. 366.

2 В. В. Виноградов. Там же, 49.

3 Див. Ф. Е. Корш. Ор. с. 49.

своїй дисертації „К истории относительного подчинения в русском языке XIII-XVII вв." (Труды института языкознания. АН СССР. Москва, 1954, т. V, 140).[2*]

О. Потебня (Из записок по русской грамматике, т. III. Харьков, 1899, стор. 300) цей ранній тип речень слушно назвав сурядно-підрядними. В давніх східньослов'янських пам'ятках дійсно існують речення, де в сурядному зв'язку вже має зародки пізніший підрядний атрибутивний зв'язок. Пізніші пам'ятки мають багато таких конструкцій. Так, в Пов. врем. літ 6450 р.: „Семеон иде на Храрвати, и побеженъ бысть Храрвати". Або: „Присла Романъ к Игореви построити мира первого; Игорь же глагола с ними о мирѣ" (Там же, 6453 р.).[3] В Слові Дан. Заточника: „видих великъ звѣрь. а главы не имееть".[4]

В сучасній українській мові цей тип речень поширений в діялектах і фолкльорі, і навіть у творах письменників: „Гей, там поле, а на полі цвіти" (Істор. пісня про Богд. Хмельн.); „У одній жінки був син парубок, і він раз-у-раз сидів на печі" (Ів. Рудч. I, 85); „Найшли бутилку, а в бутилці бомага" (Черкас. обл.): „А тим часом виросла могила. А над нею орел чорний сторожем літає" (Шевч.);[5] „Прийшов до них чоловік з города, а він того літа ходив у Київ, та й каже" (Кв. Осн.); „Ой на горі садок стоїть, а в тім садку сосна" (Тимч. Гр.); „На світі є такі пани: без діла сотні всюди сують, а за недогарок вони людей і лають і мордують" (Гліб.); „Послав їм Господь на втіху одного тільки синка: Павлусем звали" (Сторож.). „Давним давно стояв на Україні хутір, а в тому хуторі проживав козак Данило."[6]

В пізніших російських пам'ятках XVI-XVII ст.: „В лѣто 1577

[2*] Див.: Н. М. Меделецъ. Определительные придаточные предложения и причастные обороты как синтасические синонимы в современном русском языке. Автореферат канд. диссертации. Л. 1953. М. А. Мкртычева. Определительные придаточные предложения в современном русском литературном языке. Автореферат канд. диссертации. Л. 1953. Г. Н. Акимова. Опрcделительно-описательные предложения с относительным местоимением который (По материалам научной прозы М. В. Ломоносова). Ученые записки Ленинградского ордена Ленина государственного университета имени А. А. Жданова. Серия филологических наук. Выпуск 38. Л. 1958.

[3] Див. О. А. Скоропада. Місце означального у відношенні до головного речення в українській мові. Питання українського мовознавства. Львів. державний університет. 1956, ч. I, стор. 63.

[4] О. П. Безпалько, М. К. Бойчук, М. А. Жовтобрюх, С. П. Самійленко, І. Й. Тараненко. Історична граматика української мови. Київ, 1957, стор. 456.

[5] О. П. Безпалько та ін. Історична грам. 456-457.

[6] Див. Митрополит Іларіон. Наша літературна мова. Як писати й го-

поставленъ бысть Архиепископъ Великому Новгороду и Пскову Александръ; взятъ из Юрьева Монастыря с Архимандричества" (Пск. літ.); „Да благословилъ есми своей дочерѣ Аннѣ чярку серебряную, а цѣна чаркѣ два рубли" (Акт. юрид. XVI ст.). Такого типу речення зустрічаються і в сучасних російських говорах, особливо в північних: „Прилетели птички, кокти востры, носы железны" (Олонецьк.).[1]

Ці конструкції відомі і в сучасній білоруській мові, особливо в фолкльорній: „Прыляцела мушка да хаты, аж у яе камарык насаты" (М. Богдановіч); „Вайшов ён у хатку, ажна ляжыць баба-яга, касцяная нага" (Казкі);[2] „прыяжджае ён у лес, ажна стаіць хатка" (Казкі);[2] „поглядзя музыка на чортову табакерку, а тая аж зяхциць" (Шейн. Мат. II, 101).[3]

Як бачимо, сурядні конструкції із значенням підрядних атрибутивних зберігаються в усіх східньослов'янських мовах, і то переважно в розмовній мові та в мові фолкльорній. Це пережитки конструкцій без відносних займенників — як найдавніший спосіб відносного зв'язку в східньослов'янських мовах. Нині їх можна вважати архаїзмами, але вони дуже виразно відбивають дух народної синтакси,[4] особливо в українській мові.

**
*

Сурядні конструкції із значенням підрядних атрибутивних оформляються в підрядні з допомогою займенників: и ж е, к о т о р ы й, к о й, к т о (х т о), ч т о (ш т о, щ о). За даними пам'яток, первісно функцію сполучного слова в складнопідрядних атрибутивних реченнях виконували вказівні займенники м'яких основ *ios, *iā, *iod (Vondrak, Vergl. sl. Gr., II, 444). Це давні форми займенника, які в наз. відмінку всіх чисел були втрачені ще в доісторичні часи. В давніх слов'янських мовах вони засвідчені в сполученні з часткою -že: iže, jaže, ježe (ст.-ц.-сл.: и ж е, я ж е, є ж е) і вживались у функції сполучного

ворити по-літературному. Вінніпег, 1959, стор. 92.

[1] А. С у м к і н а. Ор. с. 143, 145. Див. також Э. И. К а р а т а е в а. Союзное подчинение в литературном языке второй половины XVII столетия. Л. 1951, с. 18. В. Б о р к о в с к и й. Бессоюзные сложные предложения в древнерусских грамотах. Труди института языкознания. АН. СССР, т. VIII, 1957, стр. 344, 345.

[2] Т. П. Л о м т е в. Грамматика белорусского языка. Москва, 1956, стр. 295.

[3] Е. К а р с к и й. Белорусы. Вып. 2-3, стр. 461.

[4] Порів. А. С у м к и н а. Ор. с. 200, 201.

слова в складнопідрдних атрибутивних реченнях.[1] Напр.: „Натанаиль, иже бѣ отъ кана галилеискы" (Зогр. Єв.). В ст.-ц.-сл. пам'ятках часто форми и д е і и д е ж е: „се мѣсто, иде бѣ положенъ" (Мар. Єв.); „бѣ же на мѣстѣ. идеже і пропяша. врътъпъ" (Зогр. Єв).

В давніх українських пам'ятках контрукції з и ж е поширені найчастіше в літописах та в інших пам'ятках, де позначився вплив староболгарської синтакси: „и иже въ тьмьницахъ заключении. погрѣбная имъ даяхъ: и иже въ плѣньницѣхъ избавихъ" (Зб. 1076 р.); „а за княжь конь иже тои с пятном 3 гривнѣ" (Рус. Пр.); „храброму мстиславу иже зарѣза редедю предъ полкы касожьскыми" (Сл. о п. Іг.); „кають князя игоря иже погрузи жиръ во днѣ каялы рѣкы половецкія" (Там же); „и от всѣхъ иже суть подъ рукою єго" (Іпат. л.); „да не клeнеться часть та. иже ищеть неятью вѣры" (Там же).

В інших сх.-сл. пам'ятках, що мають в основі народну синтаксу, конструкції з и ж е не зустрічаються. Це свідчить про те, що їх не було і в живій мові, що ствердив ще М. Козловський (Zwei syntaktische Eigentümlichkeiten der russischen Sprache. Arch. f. sl. Ph. B. XII, 1889), а пізніше також Шахматов (Исслед. о двинских грамотах XV в. Спб. 1903), указав на те, що „относительные местоимения и ж е, я ж е, е ж е в их языке не употребляются". В Синодальному списку 1-го Новг. літопису ці займенники зустрічаються виключно в прикладах з церковнослов'янським забарвленням.[2] В пізніших українських пам'ятках, що в їх основі лежить жива мова народу, конструкцій з и ж е, я ж е, є ж е також майже не зустрічаємо, окрім хіба деяких полонізмів. як, напр.: „Найдовалися таковые люди, же звели пана воєводу кієвского до згоди з гетманом коронным" (Перестoрога XVII ст.).[3] Немає цих конструкцій і в пізніших українських

[1] Крім того, ці форми збереглись і в сполученні з прикметниками: dobrъi, dobraja, dobroje. Див. А. М. С е л и щ е в. Старославянский язык. Москва, 1952, ч. II, стр. 117-118. Порів. С. Д. Н и к и ф о р о в. Старославян. язык. М. 1952, стр. 62-63.

[2] Див. Е. С. И с т р и н а Синтаксические явления Синодального списка I-й Новгородской летописи, стр. 192.

[3] Див. О. П. Б е з п а л ь к о та ін. Ісорич. грам. 451. Проф. О г і є н к о (Сполучення підрядного прикметникового речення з головним. „Рідна мова, 1934, ч. 9, стор. 370) не вважає ж е за полонізм, а за архаїзм: мовляв, ж е втратило свій початковий голосний. Цей „архаїзм" він убачає і в прикладі, взятому з західньоукраїнського фолкльору: „Добре того страшить, же ся боїть" Ном. 4401).

літописах (Львів., Самовид., Велич. та інш.). Але в грамотах XIV-XV ст. вони зрідка за ц.-сл. традицією зберігаються. Наприкл.: „комуждо потребизна его иже видивь и знаменав службу нашого вѣрного слуги" (Луц. гр. 1434 р.). Щодо сполучного слова и ж, що було поширене в канцелярській мові XVII ст., то, на думку Л. Булаховського, воно становить собою польський вплив.[1]

А. Сумкіна схильна визнати існування конструкцій з иже, яже, єже в ранній період. Тільки відсутність цих форм в російських грамотах XIV-XV ст. примушує її твердити, що „в живом разговорном языке они не существовали, употребляясь лишь в письменном языке". Немає цих конструкцій і в діловій російській мові XV-XVII ст. А в літературній російській мові взагалі ці конструкції вживаються виключно залежно від стилю твору. В творах, що відбивають народну мову, цих конструкцій немає. Напр., в мові протопопа Аввакума сполучні слова иже, яже, єже вживаються лише в тих випадках, де мова йде про високий релігійний обов'язок автора.[2]

В давніх пам'ятках білоруської мови слово иже, як твердить Карський, „уже не было живым", і на його місці з'явилось иж. А що непрямі відмінки в своїй займенниковій частині з'єднувалися в свідмості народу з он, то цілком природно, каже Карський, що в називному відмінку, замість иже, иж, рано з'явилось онъ же або (під чеським і польським впливом) енжь (<jь-nъ-že).[3] Напр.: „водца иж боудет рядил люд мой" (51 Сб. XV ст.); „идяше с ним къ двору, иже с ним ести имѣла" (28 Сб. XVI ст.); „бл(а)г(осло)вленъ енжь пришол" (17 Сб. XV ст.); „бог караеть тих униже бы тую заповѣдь проступили" (15 Катих. 1562); „сия мудрость того онже первыи отворенъ есть" (Пр. X, I Скор. XVI ст.). Карський стверджує, що „живому белорусскому языку перечисленные местоимения неизвестны".[4]

Взагалі треба ствердити, що конструкції з иже, яже,

---

1 Див. Л. Булаховський. З історичних коментарів до української мови. Наукові записки Київ. Держ. Університету. т. V. вип. 29. 1946. стор. 41. Порів. В. И. Борковский. Синтаксис древнерусских грамот. Москва, 1958. стр. 138.

2 А. Сумкина. Op. с. 155.

3 Про широке вживання конструкцій з иж, иже в польських пам'ятках XVI ст. і пізніше свідчать приклади, подані в праці: Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Spławiński, S. Urbańczyk. Gramatyka historyczna języka polskiego, стор. 451.

4 Е. Карский. Белорусы. Вып. 2-3, стор. 469-470.

є ж е в східньослов'янських мовах здавна не були органічним явищем. В. Борковський (Синтаксис древнерусских грамот, 136) категорично заперечує існування цього типу речень в живій мові: „Материалы грамот, которые были нами исследованы после опубликования работы о синтаксических явлениях новгородских грамот, не изменили нашего мнения о придаточных определительных с и ж е как принадлежности книжного языка".

Отже, якщо в деяких українських і білоруських пам'ятках ділової мови й трапляються випадки з и ж е (и ж), то це явище, з одного боку, треба пояснювати ц.-сл. традицією, а з другого — впливом польської письменности, яка досить довго зберігала ці форми.[1]

***

Про походження складнопідрядних атрибутивних речень з займенниками питальних коренів в науковій літературі існують два різні погляди. Е. Корш (Способы относительного подчинения, 24-25) і Ф. Буслаєв (Историч. грам., 35-36) висловили думку, що цього типу речення походять від питальних у конструкціях, що з'єднують в одно ціле питання й відповідь. Д. Овсянико-Куликовський (Синтаксис русского языка. Спб. 1912, стр. 289) і Вондрак (Древнецерковнославянский синтаксис. Казань, 1915, стр. 48) думають, що питальні займенники, переходячи в відносні, пройшли стадію невизначеного значення.[2] А. Сумкіна (К истории относительного подчинения в русском языке XIII-XVII вв. Автореферат кандидат. дисертації. Москва, 1952, стор. 174-175) на підставі дослідженого матеріялу припускає, що ці конструкції могли утворитися двома шляхами: шляхом з'єднання в одну конструкцію питання й відповіді і шляхом конкретизації невизначеного значення займенників питальних коренів.

Першою стадією розвитку цих конструкцій є препозитивна форма складнопідрядного атрибутивного речення.[3] Тобто препозитивні підрядні атрибутивні речення давніші від постпозитивних, на що вказав ще О. Потебня (Из записок, III, 342-

---

[1] Порів. О. Я. П е т р е н к о. Нариси з історії гіпотактичних сполучників в українській мові. Мовознавство. Наукові записки, т. XII, Київ, 1953, стор. 62.

[2] Порів. ще: D e l b r ü c k, III, 395; B r u g m a n n, Kurze vergl. Gramm. 661; V o n d r a k, Vergl. sl. Gramm. II, 444.

[3] Порів. С. Д л о ж е в с к и й. Ор. с. 12.

343), мотивуючи тим, що препозитивність підрядних атрибутивних речень більш поширена „в различных языках более древнего строя”. А звідси далі напрошується висновок, що постпозитивні підрядні речення — не споконвічне явище. Переміщення підрядного речення з препозиції в постпозицію Потебня пояснює намаганням виразніше показати залежність підрядного від головного.[1]

В українській мові ця конструкція засвідчена в найдавніших пам'ятках: „которыиже отъ васъ рабъ имѣя..., речеть ємоу” (Остром. Єв. 1056-1057 р.); „которыи отъ обою сътвори волю г(оспод)ню” (Арх. Єв. 1092 р.); „Котераго от седмі” (Гал. Єв. 1144 р.); „Котераго б(о)жьствьна истязания пытати” (Жит. Феод.); „которыи дѣчькыи дѣти ихъ дѣлить то томоу взяти гривна коунъ” (Рус. Пр.). В пізніших пам'ятках, особливо в грамотах: „што дуброва межи Ходорковым селом. Тоѣ дубровы половина ко млину” (Гр. 1375 р.); „которыи жъгороды лежать межи нашою землею рускою и волоскою даєм и дали єсмы єму на веки” (Гр. 1433); „А кто на то устанеть тотъ заплапить гривну золота вины и гривну золота послухомъ” (Львів. гр. 1368 р.); „А которому коли слузѣ своєму роскажемъ панщызну брати, тому они мают давати...” (Акты ЮЗР., т. I, ч. 68); „которую яму под ногами были выкопали сами в ню ся обвалили” (Лист Б. Хм. 1648); „а которые козаки бяху на той сторонѣ гребли, тіи нападоша на шанцѣ лядскіє” (Літ. Граб. 54); „а которіи стороны єго Виговского и пактовъ Гадяцкихъ крѣпко держалися... тіи всѣ зостали побити и порозсѣкани” (Літ. Вел. 40).[2] Навіть у XVIII і в першій половині XIX ст. у письменників: „Хто прийшовсь по серцю, забуть заставляєш” (Котл. Нат. Полт.); „До кого ж ласкава ця доля лукава, такий живе, як сир у маслі” (Там же); „Жінок своїх що не держали... Такі сиділи всі в шликах” (Там же); „Се вже в дівчат така натура, що котра якого парубка полюбить, то знарошне стане корити, щоб другі його похваляли” (Кв.-Осн. Маруся); „Котрий козак стрічався, то усе козак заклопотаний” (Марко Вовч. Кармалюк);[3] „Котрі книжки будуть у мене під рукою в перекладі, а ориґіналів не матиму,

---

[1] Див. А. Потебня. Из записок, III, 331. Порів. А. Сумкина. Op. c. 176.

[2] Див. В. Розов. Українські грамоти. I. Грам. ч. 8 О. Скоропада. Місце означального у відношенні до головного речення в українській мові. Питання українського мовознавства. Львів, 1956, ч. I, стор. 65-68. Також: О. П. Безпалько та ін. Історична грам. 452.

[3] Див. О. Скоропада. Op. c. 68.

то тих я буду перекладною мовою вписувати" (Кул. VI, 6).[1] Навіть пізніше: „Котра ж мені найбільший жаль серцю завдала, то тая не любила мене і не кляла" (Л. Укр.).[2]

Займенник к о т о р и й, к о т р и й[3] в препозиції зберігає своє первісне значення — виділення з маси (одного чи кількох з багатьох), тобто виконує тут функцію атрибута, на що слушно вказав І. Огієнко (Ор. с. 371); на це вказує наступний при ньому іменник, що може іноді пропускатись („которіи стороны", „который козак"). Ще О. Курило на підставі своїх спостережень над мовою українського фолкльору писала: „Займенник к о т о р и й, к о т р и й у сполучному значенні має здебільшого позицію препозитивну".[4] Саме в цій позиції він поширений в укр. мові, особливо в фолкльорній і діялектній: „Который чоловік отця-матері не шанує, не поважає, нещасливий той чоловік буває" (Историч. песни, Антон. и Драг., ч. 44); „который турок перед веде, то той тобі милий буде" (Там же, ч. 66); „Котрі були слабші хлопці, то всі попадали" (Шух. Гуц., ч. 3); „Не сплю, не лежу, стрілочки стружу, котрі луччі — в пучечки в'яжу" (Грінч. М. III. 121); „Котра дівчина чорнобривая, то чарівниця справедливая" (Чуб. V, 429).[5]

В російській мові в ранніх пам'ятках цей тип поширений особливо в грамотах: „А что пожѣнь княжихъ, то князю" (Новгор. гр. ч. 10); „А которому княжому человѣку ѣхати на пригородъ намѣстникомъ, ино цѣловати ему на томъ крестъ" (Пск. суд. гр.). Так само і в пізніших пам'ятках, особливо ділових: „А что он наперед того дал на себя кабалу при первом боярине в бегах, и та кабала не в кабалу" (Улож. 164); „а которые плотники... присланы были..., и те все плотники... отпущены" (бояр. Мороз. 1659 р.); „А кто бываетъ конюшимъ, и тотъ первой бояринъ чиномъ и честию" (Котош. 81).[6]

---

[1] О. К у р и л о. Уваги до сучасної української літературної мови. Краків-Львів, 1942, стор. 107.

[2] О. П. Б е з п а л ь к о, та ін. Історич. граматика. 452.

[3] За спостереженням О. Курило (Уваги, 106), народна мова знає обидві форми — к о т р и й і к о т о р и й: „Форми к о т о р и й здебільшого вживають давніші українські письменники. Форма к о т р и й більш по західніх говірках знана. У народній пісні форма часто залежить від вимог ритму: Розлетимось, розбіжимось, як клепове листя, которе на Україну, котре на Полісся. Чуб. V, 790."

[4] О. К у р и л о, Уваги, 107.

[5] О. К у р и л о. Уваги, 107.

[6] Див. Т. П. Л о м т е в. Очерки по историческому синтаксису русского языка. Москва, 1956, стр. 559. П. Черных. Историческая грамматика русского языка.

В сучасній російській літературній мові і в говорах зберігся певний тип речень з препозицією займенників к т о, ч т о, зокрема в північних говорах: „Што запроситъ, то ему и даютъ" (Олонец.); „хто идётъ, всякій ударитъ" (Там же). „Кто жалеетъ, на сверхурок удетъ" (Ряз.), „кто сигà не кушивал, тот рыбы вкуса не знаё" (Арх.).

Конструкції з іншими займенниками в препозиції вийшли з ужитку в літератур. мові, зберігаючись лише в говорах: „которая будетъ на головѣ платокъ поправлять это и есть русская-то" (Олонец.),[1] „направо который выше дом, тот мой" (Вол.), „Которая дефка с парньм играют, те вдвоем идут" (Куйб. об.)[2]

В білоруській мові ці форми зустрічаються і в пам'ятках і в фолкльорній мові: „а по моімъ животе которыи кн(я)зь иметь отнимати судитъ ему с(вя)та тр(ои)ца" (Гр. до 1399 р.); „што мене слухали ато тые выдаютъ" (8 Сб. XЦ ст.); „хто мечем воюєть от меча погибаєт" (6 Сб. XV ст.). В фолкльорній мові: „хто маець, той не дбаець" (Нос. Посл. 176); „што захоче, то ю͡он зробиць" (Сержп. 3 Слуц.)[3]

Конструкції з к т о, ч т о в постпозиції зустрічаємо ще в ст.-слов. пам'ятках: „ништии къто" (Супр. Vondr. V. Sl. Gr. II, 446). але то поодинокі випадки, бо основним словом було: и ж е, я ж е, є ж е. Частіше вони трапляються в давніх українських пам'ятках. Так, в Рус. Пр.: „...то къ ономоу вести оу кого то боудетъ коупилъ".[4] У Володимира Мономаха: „да не зазрите ми дѣти ни инъ кто прочетъ".[5] Ці конструкції поширені були особливо в грамотах і пізніших літописах: „Вѣдаи то каждыи ч(е)л(о)в(ѣ)к кто на тыи лист посмотрить..." (Дог. гр. лит.-рус. князів 1352 р.); „дали есмы єму годлѣ поле. што лежить от бохуря болше милѣ" (Бохур. жал. гр. 1377 р.)[6] „всим добрымъ, што на тотъ листъ узоздрять" (Гр. 1393 р.);[7] „И ко-

---

Москва, 1954, стр. 300. А. Сумкина. Ор. с. 178-186. М. А. Соколова. Очерки по языку деловых памятников XVI века. Изд. Ленингр. университета, 1957, стр. 94.

[1] А. С у м к і н а. Ор. с. 176. Г. Акимова (Ор. с. 90) стверджує, що мові Ломоносова не властиві препозитивні конструкції з к о т о р ы й. Окремі приклади вона вважає за архаїзми.

[2] А. Б. Ш а п и р о. Очерки по синтаксису русских народных говоров. АН. СССР. Институт языкознания. Москва, 1953, стр. 107-108.

[3] Е. К а р с к и й. Белорусы. Вып. 2-3, стор. 170, 172-173.

[4] С. О б н о р с к и й. Очерки по истории русского языка старшего периода. М.-Л. 1946, стр. 23.

[5] С. О б н о р с к и й. Очерки, 69.

[6] М. Г р у н с ь к и й і П. К о в а л ь о в. Історія форм української мови. Харків, 1931, стор. 272, 277.

[7] А. П о т е б н я. Из записок, IV, 217.

заки, що уступили были з своихъ дворов, знову ся понаворочили" (Літ. Сам.);[1] „забравши усѣ скарби войсковіе, що стрій Хмелницкій збиравъ и инніе гетмани" (Літ. Сам.); „Недалеко отпустивши от сѣчи, утопили, и иннихъ, хто при нему былъ..." (Літ. Сам.).[2]

В сучасній українській народній мові конструкції з що дуже поширені, а в літературній мові їх можна вважати навіть нормою там, де іноді невідповідно вживають який чи котрий (про це далі). Наприклад: „Єсть же люди, що і моїй завидують долі" (Шевч.); „Коло того гаю, що чорніє над водою, щось біле блукає" (Шевч.); „Ото його батько, що приходив з учителем" (П. Мирн.); „Василько підійшов до батька, що сидів на лаві" (Грінч.). Михайло Коцюбинський раз-у-раз вживає цих форм: „Андрій прямував до старого береста, що ріс на вершечку горба"; „Попадались маленькі озера що грали лускою й тремтіли".

В літературній і фолкльорній мові ці форми поширені з особовим займенником „що він", „що вона" в різних відмінках: „Де ж ті люди, де ж ті добрі, що серце збиралось з ними жити, їх любити" (Шевч.); „Се вже тобі не та мала Оксана, що було їй робиш веретенця" (Л. Укр.); „В тих голодних, що про них читано в церкві, вбачали вони свою власну долю" (Коцюб.); „Ой чия то хата з краю, що я її не знаю" (Чуб. V. 400);[3] „тепер найшли вони керничку, нечисту, що води сі ніхто не нап'є".[4]

Щодо конструкцій з займенником хто, то вони вживаються в сучасній українській літературній мові відповідно до певних стилістичних вимог у реченнях типу: „Виставку картин відвідали всі, хто цікавився". Причім, цей займенник вживається в усіх відмінках: „Ми просили прибути на збори всіх, кому дорога справа..."

З російських пам'яток конструкції з кто в постпозиції вживаються в мові Новгородських і Псковських грамот XIV-XV ст., Псковської судної грамоти, Актів юридичних XVI-XVII ст., в мові „Уложения", документів „по холопьим делам" XVII ст. і в творах Котошихина. Напр.: „Буди ведомо всимъ добрымъ людемъ, ноне и потомъ, всимъ почестливымъ, хто нашь сь лист

---

[1] О. П. Безпалько та ін. Історична граматика, 451.

[2] І. З. Петличний. Граматичні особливості мови літопису Самовидця. Питання українського мовознавства. Львів, 1956, I, стор. 98.

[3] Багато прикладів подає О. Курило, Уваги, 107-108.

[4] Кость Кисілевський. Надпрутський говір. Записки НТШ, т. CLXII, Зб. Філ. Секц., т. 25. Нью-Йорк — Париж, 1954, стор. 31.

узрить..."(Пол. гр.);[1*] „Да и во всякихъ дѣлехъ судити сместнои судъ тому судїѣ, у кого въ присудѣ отвѣтчикъ" (Судеб. 1550 року).[1**]

Цей тип зберігся і в сучасній російській мові, з тією тільки різницею, що займенник к т о в'яжеться не з іменником в головному реченні, а з субстантивованим займенником. Напр.: „Я тот, кого никто не любит" (Лерм. Дем.); „Но мучитель скоро отмстил за Лабиения тому, кому исходатайствовал сожжение его сочинений" (Рад. Пут.).[1]

Щодо конструкцій з постпозитивним ч т о, то вони широко вживались в російській мові до XVIII ст.[2] Цей тип речень ми знаходимо в багатьох російських грамотах — Полоцьк., Смоленських, Московськ. та ін. (В. Борковский. Ор. с. 123): „вверх до поути, что поуть идеть от монастыря..." (Дв. гр., чч. 107, 135);[3] „...аламъ малый съ жемчуги, что ми дала Княгиня Марья" (Моск. гр., ч.6).[4]

В XVIII ст. Сумароков уживання цього типу речень у Ломоносова розцінював як вульґаризацію поетичної мови. Однак, як каже Л. Булаховський, „его упреки... не приводят к отмене подобного оборота в практике художественной речи".[5] Напр., у Державина:„Довольно золотых кумиров, Без чувств мои что песни чли" (Вид. музы); у Пушкина: „В то время, кажется, вас видел в первый раз Хоткевич молодой, что после застрелился" (Бор. Год.). Ця форма збереглась і в російських народних говорах[6] і в літературній мові, замість к о т о р ы й, характеризуючи жанр художньої і розмовної мови: „Певцов-итальянцев здесь слушала я, что были тогда знамениты" (Некрас.); „Чумаки кормили нас кашей и вяленой рыбой, что везли вместе с солью из Перекопа" (А. П. Толстой).[7] В народних говорах: „Надо было тем помокци, что жить негде" (Арх.). Дай нам тую тарелку, што золата щитать" (Смол.).[8]

В білоруській мові, як каже Е. Карський, „очень обычно в старом языке и в современном употребление ч т о (ш т о)

[1*] В. Б о р к о в с к и й. Ор. с. 145.

[1**] Г. К а ч е в с к а я. Ор. с. 219. М. А. Соколова. Очерки, 92.

[1] Т. П. Л о м т е в. Очерки, 558.

[2] Т. П. Л о м т е в. Очерки, 554.

[3] А. С у м к и н а. Ор. с. 189.

[4] В. Б о р к о в с к и й. Ор. с. 121.

[5] Л. Б у л а х о в с к и й. Исторический комментарий к русскому литературному языку. Киев, 1958, стор. 357.

[6] Л. Б у л а х о в с к и й. Там же.

[7] А. Н. Г в о з д е в. Очерки по стилистике русского языка. М. 1955, ст. 412.

[8] А. Б. Ш а п и р о. Ор. с. 111.

вместо к о т о р ы й всех родов и чисел", а так само і х т о. Напр.: „тие люди што ныне живи суть" (Гр. 1264 р.); „король... дасть тому то (дѣ)дичьство кто его потяжеть" (Гр. 1349 р.); „не ма хто бы чинилъ добре" (16 Псалт. XVI ст.). Ці форми поширені і в сучасній живій білоруській мові: „тая, што хвостом мотае" (Нос. Посл. 161); „нехай над тым воронне кракаець, хто украв" (Там же, 106).[1] В літературній білоруській мові також ці форми відомі: „Шкода хаткі мне старэнькай з латанай страхою, што схілілася над Нёмнам Горкай сиратою" (Я. Колас); „Я падыйду до трох дубов, што стаяць недалёка ад вёскі" (З. Бядуля).[2] Причім, цей тип речень властивий більше „просторечному способу выражения" (Ломтев. Грамматика, 316).

Можна зробити висновок, що з усіх східньослов'янських мов тільки українська мова в широкій мірі зберегла конструкції з щ о (рідше з х т о) в постпозиції. Сполучне слово щ о обіймає навіть ті випадки, де в російській мові вживається к о т о р ы й, а в білоруській — я к і.[3] Українська мова зберегла давні конструкції з постпозитивними займенниками х т о, щ о, конструкції, що становлять собою другу стадію розвитку конструкції питання й відповіді в підрядні атрибутивні речення.

**
*

Конструкції з займенником к о т о р ы й в своєму розвитку неоднаково відбилися в східньослов'янських мовах. Як відомо, цей тип речень запанував нині в російській мові, тоді як ні в українській, ні в білоруській мові він не вживається, за деякими винятками.[4] А взагалі цей займенник відомий всім слов'янським мовам, починаючи з староболгарської к о т о р ы и, к о т е р ы и; словін. kteri, kateri; болг. к о т р и, к о т р а, к о т р о (вжив. рідко Дюв. Б. Сл. 1028); чеськ. který; польськ. który; г.-луж. kotry, д.-луж. kotary.. Він споріднений із санскр. kataras, литов. katràs, грецьк. pótiros (іон. kòteros).[5]

Давня форма його kotorъ — koterъ (>ст.-сл. к о т о р ы и, к о т е р ы и). Цей сполучник складається з ko (і къ з огляду на чеськ. ktery і польськ. który) і суфікса -toro- (<torъ). Як свідчить

---

1 Е. К а р с к и й. Белорусы, в. 2-3, стор. 472-473.
2 Див. Т. П. Л о м т е в. Грамматика, 316.
3 Там жеє 315-316.
4 Порів. Т. П. Л о м т е в. Грамматика, 316.
5 Див. А. П р е о б р а ж е н с к и й. Этимологический словарь, 370.

литов. katràs, санскр. kataras, суфікс -toro-, -tero- служив спочатку для позначення протиставлення між двома особами чи предметами („котрий з двох").[1] В слов'янських мовах питальний займенник к о т о р и й утратив значення „виділення з двох" і набув значення „виділення з багатьох". Напр., відома українська фраза: „Котра година?" (тобто котра з багатьох, дванадцяти); в рос. мові: „Которая книга тебе нравится? (котра з багатьох). Отже, речення з питальним займенником к о т о р ы й в атрибутивній функції набували значення — виділення одного чи кількох (множина) з маси інших подібних явищ чи предметів.[2]

Вище ми вже вказали, що первісною стадією розвитку цієї конструкції є препозитивна форма підрядного атрибутивного речення. Ми вказали також і на те, що саме в препозиції питальний займенник к о т о р ы й зберігає своє первісне значення — виділення з маси, тобто виконує атрибутивну функцію, на що вказує наступний при ньому іменник, хоч він може й пропускатися. З цим типом цілком споріднений інший тип речення з займенником к о т о р ы й в постпозиції з повторенням при ньому означуваного іменника. Напр.: „Брал у мене зъ уряду возного, который возный, там бывши сознал" (Луц. кн. 1568 р.). В. Борковський (Ор. с. 132) каже, що підрядне речення з повторенням імени „благодаря этому приобретает бо́льшую самостоятельность и менее связано с главным".[3] Це означає, що такого типу речення перебувають у первісній стадії їх формування, як речень підрядних атрибутивних. Таким чином, підрядні атрибутивні речення з повторенням імени становлять собою перехідну форму до речень без повторення імени. З цих міркувань не можна погодитися з твердженням А. Сумкіної (Ор. с. 173), що займенник к о т о р ый спочатку, мовляв, мав відтінок невизначености і набуває конкретизації в формі повторення іменника з вказівним займенником; вона взяла для цього невлучний приклад з Іпат. літ. з препозитивним займенником к о т о р ы й: „въ которой любо землѣ аще будеть знамение, то та земля и видить". На цій підставі Сумкіна, ідучи за Д. Овсянико-Куликовським (Синтаксис русского языка, Спб., 1912 г., стр. 289) і В. Вондраком (Древнецерковнославянский синтаксис, Казань, 1915, стр. 48), помилково твердить, що „неопреде-

[1] А. М. С е л и щ е в. Старославянский язык. Москва, 1951, ч. II, ст. 120.
[2] Див. Т. П. Л о м т е в. Очерки, 558.
[3] Порів. А. П о т е б н я. Из записок, III, 338. Також: О. П. Б е з п а л ь к о та ін. Історич. грам., 452.

ленное значение вопросительных местоимений было первоначальным шагом в сторону их будущей относительности". Навпаки, їх первісна атрибутивність, що випливала з первісного конкретного значення — виділення з маси, була першим кроком до їх майбутньої відносности, а не абстрактне значення, якого вони первісно не мали. Пізніше, з утратою атрибутивної функції і прийняттям цієї функції підрядним реченням, відпала потреба в повторенні іменника. Займенник к о т о р ы й став уживатися тільки в функції сполучного слова.[1]

Повторення означуваного іменника в підрядному атрибутивному реченні трапляється ще в давніх пам'ятках, зокрема в Лавр. літ. при вказівному сполучникові и ж е:„днѣпръ втечеть в понетьское море жерелом. еже море словеть рескоє". В пізніших пам'ятках також трапляється повторення іменника. В деяких пам'ятках XVI ст. повторення зовсім немає. Подамо кілька прикладів: „(далі йде межа) поперек рѣки Соукиля к дорозѣ которая дорога идеть из дѣдочик до балич" (Гр. 1413 р.); „Продалиєсмо комору, которая комора перерублена" (Киев. зап. 1586 р.); „Выписъ съ книгъ присылала, которыи выпис, такъ ся въ собѣ маєтъ" (Кн. Луц. 1563 р.); „розказалъ... абы положилися... обозом, которого обозу было 2 милѣ" (Львів. літ. 1634 р.); „Далем тоє сукъно Кондратови, который Кондрат мене заступав" (Полт. акти 1670 р.); „а тіе тѣла в цѣлости зоставили. которіе то тѣла жители конотопскіе там же... поховали" (Літ. Сам., 33).[2] Пережитки цих форм маємо зрідка і в фолкльорній мові: „Прийшов до одного міста, у которім місті мешкав поганий цар" (Шух. Гуц. V).[3]

Щодо російських грамот, то, за спостереженням Б. Борковського, приклади з цим типом речень обмежені: „а ставитися нашему вл(а)д(ы)це... у гроба с(вя)т(о)го петра чюдотворця на москве. у вас у великих князеи. и у вашего отца митрополита, которыи митрополит у вас у великих князеи не будет" (Новгор. гр. 32). Цього типу речення зустрічаються в російських пам'ятках XVI-XVII ст.[4]

В білоруських пам'ятках Е. Карський (Белорусы, в. 2-3, ст.

---

[1] Порів. в Г. Н. Акимової (Ор. с. 80): „Местоимение к о т о р ы й, вопросительное по своему происхождению, первоначально имело выделительное значение."

[2] О. С к о р о п а д а. Ор. с. 73. Також: І. П е т л и ч н и й. Ор. с. 97. І. О г і є н к о. Ор. с. 374.

[3] О. С к о р о п а д а. Ор. с. 70.

[4] Див. В. Б о р к о в с к и й. Ор. с. 132. Порів.: Г. И. Г е р а с и м о в. Сложноподчиненное предложение в „Письмах и бумагах Петра I". Л. 1955, стор. 10-11.

471) також відзначив випадки повторення іменника в підрядному атрибутивному реченні: „взяли пенезей готовых коп. педдесят, которые пенези тот тивун мел пры собе" (Акты В. А. К., т. 36, 31 Мин. XVI ст.).

Приклади без повторення іменника в ранніх пам'ятках рідко трапляються: „Но се Кий княжаше в родѣ своемь; (и) приходившю ему ко царю, якоже сказають, яко велику честь приялъ (есть) отъ царя, при которомь приходивъ цари" (Лавр. літ).[1] Цей тип речень починає ширитись переважно з кінця XV ст.[2] Так, в Іпат. літ.: „поскочиша же и ти половци силы половѣцькии которıѣ же далече рѣкы стояхуть"; в Грам. 1434 р.: „єсмь Вырнѣ служилъ. освѣченому кня. швидригайлови. противу. сторонам тым. с которыми жь вон. нѣшто имѣлъ чинить".[3] Взагалі в грамотах цей тип речень вживається рідше, натомість більше вживається речення з к т о, ч т о (див. вище). Але в пізніших пам'ятках XVI-XVIII ст. — в збірниках, літописах, проповідях, судових актах тощо речення з постпозитивним к о т о р ы й досить поширене. Напр., „записали єсмо... на вѣчную паметь тимъ, которіи жъ уписаны у служебникъ и поминникъ" (Зб. док. Никол. манаст. 1517 р. Київ. Ценр. Арх., ч. 5874); „в той части Казнодѣя припоминаетъ тую речъ, которую повѣдалъ в Наррации..." (І. Галят. Наука); „а вашему дѣду, которыи в великой ховалъ ласцѣ" (Лекс. Беринди);"... борьба єсть жизнь тая, которое ты не знаешъ" (Ів. Виш.); „обачилисмо улей, лежачий на боцѣ, где и клочя, которим подкуровано" (з Суд. акт. XVII ст.); „Хмелнѣцкій... стритилъ короля подъ Зборовомъ, до которого зарезъ ляхи з великимъ пудомъ скочили" (з Правоб. літ. XVII ст.); "...тое войско, которое водою ишло, зостаетъ при Хмелницкомъ и ордѣ" (Літ. Сам.); „звалити коня и пущадломъ поперетинати иншіи раны или гулкы, которіи будуть по ногахъ (Укр. господар. порад. з 1788 р.).

Цей тип речень трапляється і в творах українських письменників XIX-XX ст. — в П. Куліша, Б. Грінченка, Н.-Левицького, Панаса Мирного, І. Франка та ін. Напр.: „Візьму собі молоду дівчину, із котрою я люблюсь" (Б. Грін.); „Один дід, котрий увійшов з нами в церкву... (Сторож.); „Я, бачиш, встоюю за працю, з котрої була б якась користь людям" (Н.-Лев.); „Після похмурої темної ночі, в котру не переставав хлюпати лапастий дощ..., починало світати" (П. Мир.); „Картина, котру він бачив, дуже вразила його" (М. Коцюб.).

---

1 Т. П. Л о м т е в. Очерки, 561.
2 Див. І. О г і є н к о. Ор. с. 373.
3 О. П. Б е з п а л ь к о та ін. Історична граматика, 451.

Чим же пояснити таку рясноту форм з к о т о р и й, к о т р и й в пізніших українських пам'ятках і навіть у творах українських письменників? О. Потебня, навівши вірповідні приклади, з приводу цього дає таке пояснення: „В усіх цих випадках українське к о т о р и й, к о т р и й більш-менш виразно зберігає старе російське та церковнослов'янське значення „который из двух" або „из многих", отож вище „котрий чоловік" =тот из людей".[1] На думку Потебні, „постпозитивне к о т о р и й у значенні суто відносного сполучника витворилося підо впливом російської літературної або польської мови".[2]

Той факт, що в давніх українських пам'ятках, зокрема в грамотах, а також у живій народній мові речення з постпозитивним к о т о р и й, к о т р и й не мают загального поширення, вказує на те, що цей тип речень здавна не органічний в українській мові і ті досить численні випадки вживання цих форм у пізніших пам'ятках і навіть у письменників XIX-XX ст. можна пояснити тільки традицією, що створилася на ґрунті розвитку рос. і польськ. літерат. мов і вплинула на формування літературної мови українських книжних людей XVI-XVII ст. та українських письменників XIX-XX ст. В білоруській мові також цей тип речень не органічний: в літературній і народній мові більш поширені речення з я к и й і ш т о (останній більш у народній мові).[3]

В сучасній українській мові займенник к о т о р и й, к о т р и й зберігається з давнім значенням — указувати на виділення з маси з відтінком дистрибутивности.[4] В цьому полягає семантична суть його в препозиції. Напр.: „Котра дівчина чорнобривая, то чарівниця справедливая" (Нар. п.); „Два пани, а одні штани: котрий раніше встав, той ся і вбрав" (Ном. 1180); „Буду я тегнув до себи, а ви тегніть до себи, котрому більше сє урве, той буде більше мав" (Мтн. Зб. VI, 118). Як член речення цей займенник виконує атрибутивну функцію в інших типах речень — простих і складних, і тільки в цій функції вживається в українській мові, зберігаючи послідовно своє первісне зна-

---

1 А. П о т е б н я. Из записок, III, 346, прим.

2 А. П о т е б н я. Из записок, III, 347. В польській мові сполучник który здавна існує. У Флор. пс. Нерінг (W. Nehring. Altpolnische Sprachdenkmäler, Berlin, 1886) знайшов тільки два приклади з który з відносним значенням. В Пул. пс. з XV ст. który вже часто трапляється. В сучасній польській народній мові він уживається поряд із kto, co. Див. Vondrák V. Sl. Gr. II, 450. Порів. І. О г і є н к о. Ор. с. 373.

3 Т. П. Л ю м т е в. Грамматика, 316.

4 Порів. Х. Ш е р е х. Нарис сучасної укр. літ. мови. Мюнхен, 1947, с. III.

чення. Народня мова дає численні приклади: „Як треба тобі буде котрого з нас, то присмалиш ту волосинку, котрого тобі треба" (Рудч. І, 105); „Вона гадала, що то котрий хлопець вийшов її пуджати" (О. Курило, Уваги, 106); „Часом несподівано котра дівчина вбіжить до мене з будинку" (М. Вовчок); „Ой як буде з вас котрий, браття, в своїй сторононьці, — поклониться... моїй дівчиноньці" (Нар. п.); „Козаки.... турків-яничарів у пень рубали, котрих живих у Чорне море бросали" (Нар. п.); „Та в тій школі так: котрий пише, котрий читає, а котрий то й байдики б'є" (Словн. Грін.).[1] Цей тип речень з первісним питальним значенням займенника к о т о р и й, к о т р и й набирає особливої виразности в поширених в укр. літерат. мові питальних реченнях: „Котра з сих двох нам судилася дорога" (Леся Укр.); „Котрий з них котрого поборе"(Б. Лепк.); „Котра ж із вас піде зо мною танцювати?" (Т Шевч.). Сюди ж належить і відома фраза: „Котра година?"[2]

В позиції постпозитивній займенник к о т о р и й, к о т р и й, як сполучне слово, втрачає атрибутивний характер, і його здавна в українській мові заступає займенник щ о або (рідше) я к и й (див. нижче). Але в окремих випадках також і в постпозиції к о т о р и й, к о т р и й може зберігати своє первісне значення. Це буває особливо там, де при означуваному іменникові головного речення стоїть вказівний займенник т о й (т а, т е, т і), хоч би іменник був пропущений. Тому звідка в народній мові можна зустріти такого типу речення: „Жий вже собі а вже з тою, котору кохаєш" (Чуб. V, 398); „Лиха та радість, по котрій смуток наступає" (Ном. 2292).[3] Тут виразно зберігається відтінок „вибору з маси" (лиха не всяка радість, а тільки певна радість, та радість...). Цей відтінок відчували добре й письменники, коли вживали цього типу речень, напр., Куліш, Стороженко, Франко та ін.: „Нема тієї сили на світі, котра б сказала їм всемогуще слово" (П. Кул.); „Дуже поважали тих

---

1 Порівн. з цим самим значенням у давніх і пізніших пам'ятках: „отъ тѣхъ Словѣнъ розидошася... и прозвашася имены своими, гдѣ сѣдше на которомъ мѣстѣ" (Лавр. л.); „Або яко пилный господаръ стежетъ: на которой землѣ которое насѣнье лѣпше родитъ, там оное и раз'сѣваетъ" (Урив. з відповіді клирика Острозького „на листъ Ипатія володимирского" 1598 року); Гдѣ которій зъ васъ странныхъ въ домъ увѣлъ (Ів. Виш.).

2 У відповідній підрядній конструкції к о т о р и й, к о т р и й не може бути, тобто не можна сказати: „Година, котру я провів з вами, запам'ятається надовго". Але в рос. мові така конструкція цілком можлива: „Час, который я провел с вами, запомнится надолго". Див. Р. А. Б у д а г о в. Введение в науку о языке. Москва. 1958, стр. 274.

3 О. К у р и л о. Уваги, 107.

козаків, котрі добре знали степи і шляхи" (Сторож.); „Не в людях зло, а в путах тих, котрі незримими вузлами скрутили сильних і слабих" (Ів. Франко).

В російській мові конструкції з постпозитивним к о т о р ы й, як відомо, стали панівними. Ще в давніх російських грамотах цей тип речень досить поширений був: „А цто о другой грамоте Новгородъ говорить, которая за Олексеевои владыцнею печатью..." (Новг. гр. 1392 р.); „и онъ еще почялъ просити пива и меду. и мы поставили передъ иволтомъ тыхъ людеи, котории имали пиво и мет за свои пенежи" (Пск. гр. 1463-1465); „А вы отпишите к намъ с темъ посланцомъ, которой вамъ его грамоту принесетъ" (Моск. гр. 1578).[1] Також і в інших пам'ятках: „послати на правду по дворского, и по старосту, и по цѣловальников, которые у того дѣла въ судѣ сидѣли" (Судебник, 1550 р.); „не написано г(осу)д(а)рь в спискѣхъ о молодых строехъ. которые волосаты ходятъ по миру" (Стог., розд. 100, л. 308б).[2] Про пам'ятки XVI ст. дослідниця їх мови Г. Качевська пише, що в цих пам'ятках „более четко выражает атрибутивные связи группа относителных предложений с местоимением к о т о р ы й. Она является и наиболее многочисленной" (Ор. с. 209).[3] Ще більше в пам'ятках XVII ст.: „Есть по тѣхъ и иные чины, которые служатъ при царском дворѣ" (Котош. 27); „В то время родился сын мой Прокопей, которой сидит с матерью в земле закопан" (Аввак., Жит. 75).[4]

В сучасній російській мові цього типу речення найбільш поширені з підрядними реченнями, які стосуються до іменника в головному реченні. Але в окремих випадках підрядні речення можуть стосуватися й до вказівного займенника в головному реченні: „Я тот, которому внимала ты в полуночной тишине" (Лерм.).[5] Взагалі можна ствердити, що в російській літературній мові запанували речення з сполучним словом к о т о р ы й. Речення з сполучним словом ч т о „являются признаком просторечія".[6]

В білоруській мові, як твердить Карський (Белорусы, в. 2-3, стор. 470-471), „такие предложения известны уже не только старому языку, но и живой белорусской речи". Напр.: „многие

---

[1] В. Б о р к о в с к и й. Ор. с. 133, 134.
[2] Г. К а ч е в с к а я. Ор. с. 209.
[3] Див. Г. Н. А к и м о в а. Ор. с. 89.
[4] Т. П. Л о м т е в. Очерки, 561.
[5] Т. П. Л о м т е в. Очерки, 563.
[6] Т. П. Л о м т е в. Там же.

которые єсми скривил" (Сб. XV ст.); „порох которого подносит ветръ" (Пс. XVI ст.); „даров которых далъ имъ" (Пс. XVII ст.). В живій мові: „щипи, кума, угодки, которыя солодки" (Шейн. Б. II, ч. 9); „цар велев отдаць ковалю таго самаго каня, на каторум ездила царевна" (Сержп. 161 Слуц.). Але все ж у живій мові більш поширені речення з я к и й (див. нижче). Цей останній тип запанував і в літературній мові. Тільки зрідка вживається к а т о р ы: „Со сцяны ён зняв образ, той стары образ, каторы Дзед Казімер поважав" (Я. Колас).[2]

В складнопідрядних атрибутивних реченнях сполучним словом буває також займенник я к и й (<якъи<якъ), що в різних слов'ян. мовах має різне оформлення. Так, в ст.-сл.: я к ъ (я к о г о, я к о м у, я ц ѣ м ь) і к и и (к а я — к о е): ризѣ его льштяштя ся бѣлы зѣло ѣко ї снѣгъ. ѣцѣхъ же („яких") не может гнафеи бѣлити" (Зогр. єв.);[3] „єгда кая рать васъ нуждьна зоветъ" (Супр. 19. 29);[4] ст.-сх.-сл. к а к о і к а к ъ (Срез. 1,1179): „какъ недугъ" (Зб. 1076 р.); какъ дѣла" (Новг. л.); „какии ни товаръ будеть" (Дог. гр. Полотска з Ригою XIV ст.).[5] Сучасн. рос.: к а к о й, к а к о в і к о й; укр.: я к и й; білоруськ.: я к і; польськ.: jaki' чеськ.: jaky; болг.: к а к ъ, к а к ъ в ъ і к о й т о;[6] серб.: к о ј и (род.: к о ј е т а).[7]

Українські пам'ятки дуже мало дають прикладів на вживання сполучного слова я к и й у підрядних атрибутивних реченнях, хоч трапляються приклади в найдавніших пам'ятках: „будеть бо скърбь велика, яка же нѣсть была отъ начала вьсего м и р а" (Остр. єв. 1056 р.); „боудетъ бо тогда печаль велика. ака нѣ была от начяла твари сея" (Дорб. Єв. 1164 р.).[8] В грамотах майже не знаходимо прикладів. З пізніших пам'яток хібащо можна вказати на Літопис Самовидця. Дослідник мови цієї пам'ятки І. Петличний (Ор. с. 97) пише, що „випадків з я к и й в мові літопису небагато, а найчастіше вживається к о т о -

---

[2] Т. П. Л о м т е в. Грамматика, 316.
[3] А. М. С е л и щ е в. Старославянский язык, II, стор. 118.
[4] V o n d r a k. V. sl. Gr. II, 451.
[5] А. П р е о б р а ж е н с к и й. Этимолог. словарь, 284.
[6] А. П р е о б р а ж е н с к и й. Этимолог. словарь, 284. Форма к о й т о (<кой) збереглась тепер тільки в Салоніках: „Тожъ който падне въ бой за свобода, той не умира". V o n d r a k. V. sl. Gr. II, 452.
[7] V o n d r a k. V. sl. Gr. II, 452.
[8] Див. М. Г р у н с ь к и й і П. К о в а л ь о в. Нариси, 254.

р ы й". Ось приклади: „тривога на усѣхъ жителей московских была от стрѣльцовъ, якой нѣколи не бывало"; „Написали челобитную... выписавши усѣ кривды свои и людскіе и зневагу, якую мѣли от сынов гетманских".[1] Також з Баришпільських актів XVII ст.: „Познал власную свою шкапу, якая шкапа и пропала" (О. Безпалько та ін. Істор. гр. 451-452).

Можна ствердити, що в пам'ятках речення з який трапляються дуже спорадично. Це свідчить про те, що і в живій мові не було цієї форми. Видимо, здавна займенник який у функції сполучного слова в підрядних атрибутивних реченнях в українській мові не вживався. Отже, немає підстави твердити, як це роблять автори „Історичної граматики української мови" — О. Безпалько та ін., що „в українській літератур. мові при підрядних означальних реченнях здавна вживаються паралельно два сполучних слова — що і який".[2] Це твердження не підперте в них ні одним прикладом з історії. Правда, один приклад подано з пам'ятки XVII ст., але зовсім в іншому контексті (с. 451).

В сучасній українській мові — живій і літературній — займенник який поширений як член речення переважно в атрибутивній функції, тобто в тій же функції, що й займенник который, котрий. В цій функції він уживається часто із значенням неозначености: „Розпитає, чи немає якого нетяги" (Рудч. I, 9); „...а може й зажнемо якого снопа" (Барв. 435):[3] „Знизу, мов з якої прірви, часом виглядали зорі" (С. Васильченко); „Жито, неначе море яке, хвилюється" (А. Тесл.); „Венера... поїхала в своїм ридвані, мов сотника якого пані" („Котляр). З цим же значенням і в підрядних атрибутивних реченнях у препозиції: „Які ж із роду не женились, такі повіщені на крюк" (І. Котл.); „Коли з дітей яке шаліввиве, батько й гримне на такого" (Кв.-Осн.); „Яка була мерзла земля, зараз уся порозтавала" (Там же).[4] Але також часто із зазначенням якости: „Який пан, такий крам", „Який їхав, таку здибав" (Ном.). При прикметниках який набирає підсильного значення: „Яка то гарна дівчина" (Кв.-Осн.); „...яке то вже те весілля буде пишне" (М. Вовчок).

В підрядних атрибутивних реченнях у постпозиції який, як сполучне слово, не органічне в живій мові. Дуже цікаві дані

---

[1] І. З. Петличний. Ор. с. 97-98. Також: О. Безпалько та ін Історич. граматика, 451.

[2] О. Безпалько та ін. Історична грам. 453.

[3] О. Курило. Уваги, 108.

[4] О. Курило. Уваги, 107.

на підставі найновіших записів подано в праці В. С. Ващенка „Полтавські говори" (вид. Харківського державного університету, 1957 р.). „У полтавських говорах, — пише автор, — функціонують складні конструкції з трьома сполучними словами — щ о, я к и й, к о т р и й. Але місце кожного з них далеко не однакове. Найбільш активна конструкція з щ о, менш активна з я к и й і зовсім рідко вживається з к о т р и й" (с. 272). Це стверджується такими даними після обстеження 195 пунктів. Зразок „Дівчина, що пасе гуси" записаний у безпаралельному вжитку в 54 пунктах. Зразок „Дівчина, яка пасе гуси" в безпаралельному вжитку записаний в 4 пунктах. Зразок „Дівчина, котра пасе гуси" записаний лише в паралельному вжитку в 30 пунктах. В усіх інших населених пунктах вживаються паралельно всі три конструкції. З цього виходить, що конструкції з щ о записані в 161 пункті, конструкції з к о т р и й — в 137 пунктах, конструкції з я к и й — в 111 пунктах. Отже, найчастіше вживаються конструкції з щ о, рідше — з к о т р и й і ще рідше — з я к и й. Дуже показовим є, що з одним я к и й вживаються тільки в 4 пунктах, а саме: в Градицьку (Полт.), в Дашківці (Полт.), в Прядивці (Дніпроп.) і в Хотіні (Сум.).

Але для нас важливим є не це співвідношення, а співвідношення між трьома цими конструкціями, що його ми знаходимо в записах XIX — початку XX ст., де, як стверджує В. Ващенко, „конструкція із сполучним словом щ о переважає", а „конструкція із сполучним словом я к и й зовсім там відсутня" (с. 272). Виходить, що в давніших записах конструкції з я к и й не відзначено. Виникає питання: чому ж тепер ця конструкція з'явилась, та ще й за такий короткий час?

Відповіді, на нашу думку, треба шукати в теперішніх методах записування діялектного матеріялу. Автор пише: „У кожному населеному пункті жива мова записувалась від трьох осіб (трьох інформаторів) різного віку: найстаршого, середнього й молодшого" (ст. 21). Принцип не вірний. Досі в діялектологічній науці була ясна й цілком слушна з погляду наукових вимог вказівка, що записи мови треба робити від старих людей, головно неписьменних, які зберігають основи мови без будь-яких зовнішніх впливів. В. Ващенко каже, що записи робилися від трьох осіб різного віку. Річ зрозуміла, що наслідки записів не правдиві, бо люди молодшого віку й зовсім молоді (13-18 років) у своїй мові не мають беззастережно в усіх випадках суто українських рис; в їх мові можуть бути риси, набуті через зовнішні впливи, особливо через школу (де є тенденція запрова-

джувати конструкцію з я к и й на зразок російськ. к о т о р ы й), не властиві живій мові певного населеного пункту.[1] Тому й наукові висновки можуть бути неточні: можна приписати певному населеному пунктові те, чого він не має. Про це яскраво свідчать висновки В. Ващенка щодо поширення складнопідрядних атрибутивних речень з сполучними словами що, я к и й, к о т р и й. Такий же сумнів викликають щодо поширення в живій мові народу й конструкції з к о т р и й, що в нових записах відзначене в багатьох населених пунктах.

В сучасній літературній мові в практиці часто конкурують форми з я к и й і щ о. Дехто із старших письменників вживає конструкцій з я к и й на зразок російських з к о т о р ы й: „До кого ж я пригорнуся і хто приголубить, коли нема тепер того, який мене любить" (Котл. Нат. Полт.); „Із сих матеріялів, які маєш тут під рукою, нічого кращого створити не зможеш" (Ів. Фр.);„Край дороги, якою котився віз, лежав пісок" (М. Коцюб.).

Вище ми вказали на те, що народна мова не дає підстав на вживання конструкцій з я к и й, вона цілком обходиться конструкціями з щ о: „Ой біда, біда чайці небозі, що вивела діток при битій дорозі".[2] Але літературна мова, розвиваючись на базі народної синтакси, в деяких моментах виходить за межі народної синтакси, надто у випадку вживання дуже широких, комбінованих, складних конструкції, що їх не знає народна мова. Щоб уникнути одноманітних повторень сполучного слова щ о, в таких реченнях допускається можливим уживати комбінованих форм з щ о і я к и й. Напр.: „Я зустрівся з земляком, що приїхав до свого приятеля, в якого він має погостювати кілька тижнів, щоб поліпшити стан свого здоров'я й набути нових сил, що їх йому бракувало". Тут сполучне слово я к и й за своєю новою функцією втрачає значення атрибутивности, набуваючи значення об'єкта. В таких випадках я к и й штучно втрачає своє основне значення. Але підкреслюємо, що в літературній мові в основі підрядних атрибутивних речень все ж таки лежить щ о, і не можна говорити про абсолютну паралельність щ о і я к и й, як це твердять згадані вже автори „Історичної граматики української мови". Так само не має слушности їх твердження, що нібито „я к и й виразніше, ніж щ о, передає характер зв'язку підрядного означального речення з реченням головним".[3] Тільки в окремих випадках я к и й у постпозиції

---

[1] Див. І в а н О г і є н к о. Як записувати народні говори. Рідна мова. 1934, ч. 6, стор. 249-250.

[2] И. Р у д ч е н к о. Чумацкие народные песни, 88.

[3] О. П. Б е з п а л ь к о та ін. Історич. грам., 454.

може зберігати стилістично свій первісний семантичний відтінок, якщо мова йде про означувану річ певної якости. Напр.: „Купи мені такого олівця, якого я ще не мав". Порів. нижче рос. к а к о й.[1]

В давніх російських пам'ятках це сполучне слово, що найчастіше виступає в формі к о й (рідше: к а к о й, к а к о в), не набирає такого масового поширення, як к о т о р ы й (Див. Vondrak, Vergl. Sl. Gr., II, 452). У препозиції це сполучне слово, як і к о т о р ы й, зберігає більше атрибутивний характер. „И кои из Нѣмецъ восходили Русские люди, и тѣхъ всехъ отдали назадъ въ Нѣмцы" (Пск. л. 237); „А коихъ новгородцовъ или новоторжинъ князь Михаило или его боярѣ и привелѣ к цѣлованью... или на коихъ грамоты поималъ, с тых князь Михаило цѣлованье снялъ" (Гр. Новг. и Пск. 34).[2] Про сучасні російські говори А. Сумкіна (Ор. с. 187) пише: „Предложения с союзным словом к а к о й в исследуемом диалектном материле встретились дважды в говорах: Жиздринского у. б. Калуж. г. и Рузского у. б. Московск. губ.: „какую мне отдали родители, тую я беру" (Калуж., Жиздр. у.; Добр. Палех., 163); „У каков дитей былъ многъ, тод был нимилъсьливъй брат..." (Моск. Рузс. у.; Дурн. Ушак., 131). В літературній мові, як каже Л. Булаховський (Историч. ком., 360-361), „из относительных прилагательных, принадлежащих древнему языку, вовсе вышло из употребления в именительном пад. ед. ч. к о й, к а я, к о е". Але далі зазначає: „В функции аффективно-определительной к о й, к о и (главным образом эти формы!) сохранились в фразеологизмах: к о й ч е р т! (ср. и вопросит.: кой черт принес тебя?); В кои-то веки; ни в коем случае".

В постпозиції при к о и буває повторення означуваного іменника: „Ондрѣя рыболова сего,.. а межа ручьем, к о и ручеи промежи двѣма Едмами" (Гр. Новг. и Пск. 278); „А на нас, на поручиках, исцов иск батрака Гурьева по челобитной, же какова челобитная в суде за дьячьею приписью" (Хол. 407).[3] Але частіше без повторення іменника: „грамоту... подрали..., кая была изъ Намаканона писана (Псков. I, 6978. Срезн. Мат.

---

[1] Таке явище спостерігаємо і в німецькій мові, де welcher-der є в такім відношенні між собою: у Лессінга 30:60, у Шіллера 32:45, у Гете 30:44. Див. H. H i r t. Geschichte der deutsche Sprache. München, 1919, S. 288. Як бачимо, німецьке der, відповідно до українського щ о, у відношенні до welcher переважає. Щодо польської мови див. A. Kryński. Gramatyka języka polskiego. Warszawa, 1897.

[2] А. С у м к и н а. Ор. с. 179, 182, 186.

[3] А. С у м к і н а. Ор. с. 189-190.

I, 1417). З Двин. гр. XV стол. Шахматов подає тільки один приклад: „а на тъ послухи ти же кои в закладнои имены лежатъ грамоты" (Vondr. Vergl. Sl. Gr, II, 452). Але найчастіше в пізніших пам'ятках: „Аще бы по твоему достоинству, и ты б недругу нашему не уѣхалъ, а в такомъ дѣле, въ коемъ нашемъ граде избылъ еси и утекания тебѣ сотворити было невозможно" (Переп. Курб. с Ив. Гроз. 83); „И ты в женах благословенна, через кою храбрый Алексей нам дал Монарха несравненна" (Ломон.).[1] Один з найпізніших прикладів: „Я видел мудреца, кой истину любил" (А. Нахимов. Редкости: до 1818 р.).[2] Т. Ломтев (Очерки, 563) каже, що в сучасній російській літературній мові атрибутивні речення „с союзами к а к о в о й, к о е г о являются признаком архаизирующего или канцелярского слова". Цю ознаку архаїзації ми бачимо в прикладі, взятому в Турґенєва: „Раздельный акт, в коем с точностью определяются, какие угодья его двум дочерям представляются".[3] Але звичайно в російській мові вживається форма к а к о й (к а к а я, к а к о е, к а к и е). Виходить, що конструкції з к о т о р ы й і к а к о й формально граматично в рос. мові можна було б уважати паралелізмом. Але стилістично між ними є різниця. Напр.: „Вот ручка, которую вы искали" і „Вот ручка, какую вы искали". В першому прикладі мова йде про одну певну ручку, в другому — мова йде про ручку певної якости, яка потрібна цій особі. Властиве йому значення якости займенник я к и й зберігає не тільки в функції означення („який тобі потрібний олівець"), але й у функції сполучного слова („я дав йому олівець, який йому був потрібний"). В російській літературній мові саме з цим значенням найчастіше й уживається к а к о й у творах письменників: „Ноздрев захохотал тем звонкім смехом, каким заливается только свежий здоровый человек" (М. Гог.); „Ночь спускалась в такую беспросветную тьму, какая возможна только в ненастную осень" (Корол.); „По его щекам поползли вниз блестящие капельки, какие бывают на окнах во время дождя" (Чехов).[4]

В білоруській мові Карський (Белоруссы, в. 2-3, стр. 471) подає один приклад з к о й з пам'яток XVI ст.: „тїи кои бы мели земли боронити. боудоут — ховати" (113 Сб. XVI ст. Крас.). „В живом белорусском языке, — каже Карський, — очень рас-

[1] Т. П. Л о м т е в. Очерки. 552-553.
[2] Л. Б у л а х о в с к и й. Историч. ком., 359-360.
[3] Див. Т. П. Л о м т е в. Очерки. 553.
[4] Див. А. Н. Г в о з д е в. Очерки по стилистике русского языка. Москва.

пространены придаточные предложения, присоединяемые к главным посредством я к и й; в главном ему соответствует т а к и й: якая еда, такая й хода (Нос. Посл. 193); який бацька, такий сын (Нос. Посл. 194); яки дзень выпадзя на Благовыщання, таки клин (ib.). Все такие предложения, несомненно, заменяют имя прилагательное-определение, а иногда и сказуемое". В сучасній білоруській літературній мові звичайно, найбільш уживаною формою є я к і: „Ксёндз зірнув у бок пані, якая ціха ойкнула и вытаращила вочы" (З. Бядуля); „Хачу пазнаёміць старых прияцеляв з моёй сімфоніяй, якую я назвав „Жалейкай" (Там же); „ён зусім не той, якім быв раней" (Там же).[1]

**
*

Сполучними словами в підрядних атрибутивних реченнях можуть бути також прислівники д е, к у д и, к о л и, я к, якщо означуване слово головного речення має льокальне або темпоральне значення, або коли цього вимагає характер головного речення взагалі. Цей тип підрядних атрибутивних речень відомий здавна в усіх слов'янських мовах. Ще в ст.-сл. пам'ятках читаємо: „вѣды мѣсто, къде живетъ Савинъ (Супр. I,I.5); „Исусъ отиде отъ тудѣ, отиде, иде и нѣсть видѣти, бѣжа, ижде завистъ не раждаетъ ся, отиде кде любы живетъ" (Супр. 301. 24).[2]

В українській мові цей тип відомий здавна, як це засвідчено ще в Мстиславовій грамоті 1130 року: „а се я всеволодъ далъ есмь блюдо серебрьно. въ 30 гр(и)в(е)нъ серебра велелъ есмь бити въ не на обеде коли игуменъ обедаеть"[3] Також в Жит. Феод.: „се азъ... далъ есми митрополиту и епископъ тѣ суды, что писаны в правилѣхъ по всей области гдѣ хрьстианство."[4] В пізніших пам'ятках також зрідка цей тип трапляється, напр., в грамоті галицького старости Бенка 1398 р.: „...и писанъ листъ у коломыи. у тыжьд(е)нь по с(вя)томъ михаиле. коли ся пишеть поль лета р(о)жьства х(ристо)ва".[5] Часто в літопису Самовидця: „З тою ордою Хмелницкій на Запороже наступилъ, Где почалисябунти у войску на старшихъ[6] Хоч дуже часто у

1955, стр. 409, 413. Див. його ж: Современный русский литературний язык, ч.II, Москва. 1958, стор. 221.

1 Т. П. Л о м т е в. Грамматика, 316-317.

2 V o n d r a k. Vergl. sl. Gram. II, 454.

3 В. Б о р к о в с к и й. Op. c. 155.

4 Arch. f. sl. Phil. 12 s. 113.

5 Див. В. Б о р к о в с к и й. Op. c. 155.

6 I. З. П е т л и ч н и й. Op. c. 97.

Самовидця сполучне слово г д е вживається неправильно, невідповідно до значення означуваного слова в головному реченні: „барзо хоримъ самъ Хмелницкій, где (зам. щ о, я к и й) юже с той постелѣ албо хороби не вставалъ" (с. 48); „обобрали на королевство полское Яна Казѣмира, рожоного брата зайшлого короля Владислава, где (зам. щ о, я к и й) зоставши королем, обослалъ гетмана Хмелницкого писмамѣ" (с. 16).[1]

Цей тип речень існує і в сучасній українській мові: „А на тому місці, де стояла тінь, іскрилося сонце" (П. Мир.); „Він дивився то на неї, то в бік, звідкіля чувся голос" (П. Мир.); „Голодний люд без хліба-соли в своїх нетоплених хатах, де не прогляне світ ніколи, де глупа ніч, де рабський страх" (М. Старицький); „Ніч чекала моменту, коли можна буде обняти гори" (М. Коцюб.); „Гей піду я в ті зелені гори, де смереки гомонять високі" (Л. Укр.); „З плачем ждемо тієї хвилини, коли спадуть кайдани з нас" (Л. Укр.); „Коли себе ти п'яний загубив? Чи в ту ніч, як з братом ти братався?" (О. Олесь).

Трапляються випадки вживання сполучного слова невідповідно до значення означуваного слова в головному реченні: „Увійшла я в ту хату, що в ній (зам. д е) росла" (М. Вовч.); „Під ногами в козака освічувався зелений берег, на якому (зам. д е) він стояв" (Н.-Лев.); „сказала собі відбудувати великий трон, з котрого (зам. з в і д к и) вона може всіх людей видіти, котрі прибудуть на весільи" (Шух. Гуц. V. О. Скоропада, Ор. с. 74).[2]

В російській мові в давніх грамотах цей тип речень досить часто трапляється: „а дана грамота Июля того лета, коли Князь Александръ Ивановичь на своей отчине на Новегороде" (Нижегор. гр. 2); „...въ тъ часъ, коли тотъ мастеръ к нам свою грамоту пошлетъ..." (Пол. гр. 9);[3] „а межи по старым межам где владели акинфей и софонтей и их дети" (Дв. гр. 44); „се азъ

---

[1] І. З. П е т л и ч н и й. Ор. с. 98. Петличний неправильно пояснює це явище як „багатозначність" сполучного слова д е.

[2] Порів. в болгар.: и улязь долу въ ризницу дето бѣше му имането" (XVII ст. Див. Л а в р о в. Обзор звуковых и формальных особенностей болгарского языка. Москва, 1893, стор. 16); в серб.: „Са великим градом, где је науке довршно, није га ништа везало" (Чипико, 174. Див. П. Д м и т р и е в. Особенности построения сложного предложения с определительными придаточными в сербо-хорватском языке. Славянское языкознание. Ленинград. 1958. ч. 258, стор. 90).

[3] В. Борковський (Ор. с. 155) пише: „Примеры из грамот свидетельствуют о том, что употребление к о л и со значением временным в деловой письменности не было ограничено одной какой-либо местностью, а было распространено на всей территории, занятой восточнославянскими народами".

Князь Феодоръ Феодоровичъ пожаловалъ есми игумена съ братьею Толсково деревнею Коколцинымъ, и с лесомъ и съ пожнями, куды топоръ ходилъ, куды коса ходила...” (Яросл. гр. 2).[1]

Цей тип зберігся і в сучасній російській мові: „Вот видишь ли через реку тот мост, куда наш путь лежит” (Крил.); „Было то время, когда урожай нынешнего года уже определился, когда начинаются заботы о посеве...” (Л. Толст.). Але в дальшому прикладі порушена правильність вжиття сполучного слова г д е: замість нього вжито к о т о р ы й: „Холм, на котором я находился, спускался вдруг почти отвесным обрывом” (Тург.). В білоруській мові також цей тип речень здавна відомий: „звезда... пришедши стала надъ месцомъ где было дитя” (31 Єв. Тяп. 1580 р.). В сучасній народній мові: „надходзиць ю͡он к тому месцу, где канчаетца земля” (Сержп. І Слуц.).[2] Так само і в літературній мові: „Паляцев бы у луг, дзе Нёман бераг точыць, мые...” (Я. Колас); „Гэта было вясной, якраз у тую пару..., калі няма чым і муху накарміць” (З. Бядуля).[3]

* * *

З поданого огляду розвитку складнопідрядних атрибутивних речень можна зробити такий висновок:

1. Складнопідрядні атрибутивні речення з сполучними словами розвинулися в дуже давню епоху з безсполучникових речень, що були в логічній залежності одно від одного. Тобто вони пройшли, за висловом Потебні, „сурядно-підрядну” стадію. Цей тип уже засвідчений в давніх східнослов'янських пам'ятках і зберігається в українській живій і літературній мові, в сучасних російських (головно північних) говорах та в білоруській фолкльорній мові.

2. Оформлення сурядно-підрядних речень в підрядні атрибутивні сталося за допомогою займенників и ж е, к о т о р ы й, к о й, к т о (х т о), ч т о (ш т о), щ о). За свідченням пам'яток, первісну функцію сполучного слова виконували вказівні займенники м'яких основ з часткою ж е: и ж е, я ж е, є ж е. Цей тип речень вживається в тих сх.-сл. пам'ятках, що на них позначився вплив ст.-ц.-сл. мови. В пам'ятках, що мають в основі народну синтаксу (зокрема в грамотах), конструкцій з

---

[1] В. Б о р к о в с к и й. Ор. с. 138, 139.
[2] Е. К а р с к и й. Белорусы, в. 2-3, стор. 474.
[3] Т. П. Л о м т е в. Грамматика, 317, 318.

цими вказівними займенниками не зустрічається, за деякими винятками.

3. Першою стадією розвитку конструкцій з займенниками к о т о р ы й, к т о, ч т о та ін. є препозитивна форма складнопідрядного атрибутивного речення. Препозитивні речення давніші від постпозитивних. В українськ. мові ці форми поширені в давніх і пізніших пам'ятках, особливо в грамотах. Вони збереглися в сучасній літературній мові і в фолкльорі. В сучасній російській літературній мові і в говорах зберігся певний тип з препозицією займенників к т о, ч т о, але конструкції з іншими займенниками в літературній мові не збереглись, а тільки в говорах. В білоруській мові ці форми зустрічаються в пам'ятках і в фолкльорній мові.

4. Конструкції з постпозитивними х т о, щ о в українській мові відомі з давніх часів, як це засвідчене в пам'ятках і в народній мові. Ці форми запанували і в літературній мові. З усіх східньослов'янських мов тільки українська мова в широкій мірі зберегла конструкції з х т о, щ о; зокрема сполучне слово щ о поширене на ті випадки, де в російській мові вживається тільки к о т о р ы й, а в білоруській — я к и й (я к і).

В російській мові конструкції з постпозитивним к т о поширені в пам'ятках і в сучасній літературній мові. Конструкції з постпозитивним ч т о широко вживалися в російській мові до XVIII ст. Тепер ці форми вживаються переважно в художній мові і в говорах.

В білоруській мові здавна більш поширені конструкції з к т о, ч т о (ш т о) — як у пам'ятках, так і в сучасній літературній мові і в говорах.

5. Основне значення займенника к о т о р ы й — виділення з маси. Це первісне значення він зберігає в препозиції і в постпозиції з повторенням при ньому означуваного іменника. Речення з повторенням означуваного іменника в постпозиції становить перехідну форму до речень без повторення іменника. Цей тип існує в українських, російських і білоруських пам'ятках — ранніх і пізніших (рідше).

Значно менше прикладів дають ранні сх.-сл. пам'ятки з к о т о р ы й у постпозиції без повторення означуваного іменника. Цей тип шириться в пізніших пам'ятках і цілком запанував у російській мові і частково в білоруській (тут більш поширені речення з я к и й). В українській мові цей тип трапляється в пізніших пам'ятках і навіть у творах старших письменників, а в

окремих випадках і в народній мові. Але загального поширення в народній мові цей тип речень не має.

В українській мові — живій і літературній — займенник к о т о р и й, к о т р и й зберігся тільки з давнім значенням — виділення з маси, виконуючи функцію означення в препозиції.

6. Подібно до к о т о р ы й таку ж функцію частково виконував і сполучник я к и й (рос. к а к о й і к о й, к а к о в; білор. я к і), що в давніх пам'ятках, переважно російських, виступає в формі к о й — як у препозиції, так і в постпозиції. В сучасній російській мові форми з к о й становлять архаїзми канцелярського стилю, але звичайною є форма к а к о й, що вживається переважно в значенні якости. В білоруській живій мові поширена форма з я к и й, а в літературній — я к і.

В українських пам'ятках форми з я к и й дуже спорадичні, а це свідчить про те, що і в живій мові ця форма не мала ґрунту. В сучасній живій мові я к и й виконує переважно атрибутивну функцію: „Яка ж то гарна дівчина" (Кв.-Осн.). В підрядних постпозитивних реченнях я к и й, як сполучне слово, не органічне в живій мові. В літературній мові я к и й конкурує в цій функції з щ о, але тільки в певних випадках.

7. Нарешті, сполучними словами можуть бути й прислівники д е, к у д и, к о л и, я к, якщо означуване слово головного речення має льокальне або темпоральне значення. Цей тип речень відомий здавна в усіх сх.-сл. мовах і стилістично цілком виправдує себе.

VII.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Підсумовуючи все сказане досі, можемо ствердити таке:

1. Шляйхерова теорія родовідного дерева (перетворення однієї мови в другу) побудована на хибних методологічних основах. Вчені, що дотримуються цієї теорії зокрема в клясифікації слов'яських мов, часто механічно, за деякими спільними рисами, виводять одну мову з другої або утворюють штучні проміжні „прамови", як це, наприклад, зробив А. Шахматов, висунувши теорію „спільноруської прамови".

2. Відсутність твердого методологічного ґрунту в науці стояла на перешкоді розв'язання проблеми східньослов'янських мов і української мови зокрема. В науці, таким чином, утворилось дві течії: одна течія, згідно з теорією Шахматова, додержувалась погляду, що східньослов'янські мови після розпаду праслов'янської мовної односги пережили в своєму розвитку ще період „спільноруської прамови"; друга течія заперечує будь-який проміжний період в розвитку східньослов'янських мов і зводить ці мови безпосередньо до їх першоджерела — праслов'янської мовної односги.

3. А. Шахматов, додержуючись принципу родовідного дерева, на підставі деяких спільних для всіх східньослов'янських мов фонетичних явищ, припускав проміжний період між спільнослов'янською прамовою і початковим життям окремих східньослов'янських мов. Цей проміжний період він назвав „періодом спільноруської односги", а мову цього періоду назвав „спільноруською прамовою".

Ця „спільноруська прамова" в розумінні Шахматова — це гадана, не реальна, не засвідчена в пам'ятках мова. Спільноруський період, гадає Шахматов, кінчився до появи письменности, тобто до XI ст. Спочатку „спільноруська прамова" розпалась на три наріччя: південне, північне і східнє. Розвиток цих наріч в окремі слов'янські мови обіймав період, що його Шахматов визначає як „староруський період".

Методологічна помилка Шахматова була в тому, що він у своїй теорії ґрунтувався на зовнішніх спільних мовних явищах, не врахувавши внутрішніх, структурних особливостей кожної мови окремо. Тому не дивно, що більшість учених, а серед них навіть такі авторитети, як Яґіч, зустріли теорію Шахматова з великим застереженням.

4. Радянське мовознавство витворило нову теорію. Ця нова

теорія побудована на вченні радянських істориків про існування в період VII-XIV століть „древньоруської народности" з однією „древньоруською мовою". Згідно з цією теорією, історія східньослов'янських мов, зокрема української мови починається тільки з XIV ст., як і історія цих народів і українського народу зокрема.

5. Прихильники родовідної теорії в питанні формування східньослов'янських мов звичайно дотримуються принципу наявности в цих мовах спільних прикмет, які й дають нібито підставу зводити ці мови до „спільноруської мовної одности". Але насправді мірилом близькости мов повинні бути, як на це вказав ще Михальчук, не так зовнішні, як внутрішні прикмети; не більша чи менша кількість прикмет, які самі собою ще не доказують, що ці мови пережили проміжний спільний період „прамови"; а структурні особливості кожної мови зокрема, як, напр.: зміна **о, е** в нових закритих складах, диспаляталізація приголосних перед **е, и** в українській мові; паляталізація приголосних перед **е, и** в російській і частково в білоруській мовах; акання в білоруській мові і в південноросійськім діялекті; фрикативне **г** (ḣ) в україн., білоруськ. мовах і в південноросійськім діялекті; збереження нефрикативного **г** (g) в північноросійськім діялекті; дифтонги в білоруській мові і в північноукраїнськім діялекті; перехідне зм'якшення **г, к, х** в **з, ц, с** в українській і білоруській мовах і відсутність цього явища в російській мові; особливий структурний розвиток морфології прикметників в українській мові і т. д.

6. Ці структурні особливості властиві не тільки кожній мові, вони властиві навіть окремим діялектам в межах однієї мови, як напр.: наявність дифтонгів у північноукраїнськім діялекті і відсутність їх у південноукраїнських діялектах, а в зв'язку з цим і нове пояснення зміни **о,е**>**і** не через стадію дифтонгів; або монофтонг **у** в північноукраїнських і в деяких західньоукраїнських говорах; або південноросійське акання і фрикативне **г** (ḣ) і відсутність їх у північноросійськім діялекті, що зближує цю діялектну групу з білоруською мовою і частково з українською і т. д.

7. Внутрішній підхід до питань мови, до її структурних особливостей поставив сучасну науку на зовсім нові методологічні основи, що їх займає нині фонологічна школа, яка досліджує фонологічні структурні закони, структурні особливості мови чи мовних типів. Це дало підставу дослідникам говорити про типологічну одність слов'янських мов у минулому. Розпад цієї одности, що стався в зв'язку з занепадом глухих **ъ, ь** і утворенням

нових закритих складів, призвів до утворення нових мовних типів: вокального (політонічного) з максимальною диференціяцією голосних і консонантного з паляталізацією приголосних.

Структурні типи, що зформувались у трьох окремих мовах — українській, російській і білоруській — в процесі свого формування пережили різні внутрішні (між собою) і зовнішні (з іншими сусідніми типами) взаємовпливи, внаслідок чого витворилися різні діялектні відхилення в середині однієї мови. Напр., північноукраїнські дифтонги й монофтонги, південноросійське фрикативне **г** (h), білоруське дзекання тощо. Ці діялектні відхилення бувають іноді спільними між сусідніми мовами (напр., білоруські й українські дифтонги) і свідчать, що в праслов'янську добу вони могли належати до одного говору.

8. Все це стверджують такі факти, як: зміна **о, е** в нових закритих складах в українській мові, що має глибше коріння, ніж думали досі, зв'язуючи це явище з даними пам'яток; зміна **ъ, ь** в **ы, и** — явище, що здавна існувало в усіх говорах предків українців і білорусів і тільки в деяких говорах (переважно північних) предків росіян; споконвічна вимова в українській мові **ѣ** як **і** та його графічне значення в пізніші часи для позначення **і** з **е** (теорія про нове ѣ Соболевського виявляється неприйнятною); давня втрата в українській мові звукової різниці між **и** та **ы** і збереження її в російській і білоруській мовах; ця зміна викликала зміну давніх сполучень **гы, кы, хы** в **ги, ки, хи**; змішування **у-в** як споконвічне, доісторичне явище української й білоруської мов; зміна **г, к, х** в **ж, ч, ш** та **з, ц, с** — явище, споконвіку властиве українській і білоруській мовам; збереження споконвічного м'якого **ц** (о т е ц ь); давнє ствердіння шиплячих **ж, ч, ш** в українській мові; давнє ствердіння приголосних перед **е, и** в українській мові, що заперечує теорію Шахматова про „спільноруську" паляталізацію приголосних; давня зміна в українській і білоруській мовах **л**>**в** (**ў**).

В галузі морфології збереження в українській мові (також і в білоруській) залишків двоїни — переважно в наз.-знах. відмінках; збереження в усіх говорах української й білоруської мов кличної форми; збереження в українській мові форми іменників дав. і місц. відмінків однини на **-ові, -еві** (**-єві**) (б а т ь к о в і, к о в а л е в і, М у с і є в і); збереження в українській мові споконвічної форми родового і знахід. відмінків займенників: м е н е, т е б е, с е б е та форм дав. і місц. з кореневим **о** займенників: т о б і, с о б і; утворення в українській мові нової системи відміни прикметників, збудованої на основі певних кореляцій у закінченнях твердого й м'якого типів, системи, що є в органічному зв'язку з розвитком голосних **е, и** та відпо-

відною диспаляталізацією приголосних і в корені відрізняється від системи прикметникових відмін інших слов'янських мов; збереження в українській мові споконвічної інфінітивної форми на **-ти** (р о б и т и, п и с а т и) та споконвічного м'якого закінчення 3 ос. одн. і множ. дієслів (х о д и т ь, п и ш у т ь) і відрубних форм 3 ос. однини (н е с е, б е р е).

В галузі синтакси збереження в українській мові в складнопідрядних атрибутивних реченнях давніх конструкцій з постпозитивними х т о, щ о, де зокрема сполучне слово щ о поширене навіть на ті випадки, де в російській мові вживається тільки к о т о р ы й, а в білоруській мові — я к и й (я к і).

Всі ці найголовніші явища української мовної системи безперечно сягають далі за XIV ст. вглиб історії і значною мірою навіть доісторії. Ці факти є найбільшим свідченням того, що формування української мови сягає далекої давнини, а її історія безперечно починається з появи перших писаних джерел.

PRINCIPLES OF THE FORMATION OF THE UKRAINIAN LANGUAGE IN COMPARISON WITH OTHER EASTERN SLAVIC LANGUAGES

Rèsumé

Even at the very beginning of the study of Slavic languages, the problems of language relationships and of their classification occupied the main attention of scholars. Thus, originated Schleicher's tree-stem theory which looks upon the development of Slavic languages like upon a genealogical tree, alleging that the Slavic proto-language broke up into separate transitional parent-languages for different languages groups, hence the greater or lesser group affinity.

Although a second theory was advanced almost simultaneously-Schmidt's wave theory, constructed on more solid scientific foundations (alleging that Slavic languages originated from a single proto-Slavic stem by way of differentiation and individualization of features and peculiarities specific to that common language), nevertheless the tree-stem theory became so deeply rooted that it dominates in science to this day. Scholars who subscribe to this theory are standing on methodologically erroneous ground. Some scholars attempt to determine the origin of one language from another with quite insufficient proof, making such determinations often mechanically, merely on the basis of some common features, or else they create artificial transitional "parent languages", like e. g. A. Shakhmatov, who advanced the theory of a "common-Rus′ parent language".

A. Shakhmatov, adhering to the tree-stem theory, assumed the existence of a transitional period between the common Slavic protolanguage and the early period of separate Eastern Slavic languages. He made the assumption on the basis of some phonetical phenomena common to all Eastern Slavic languages, like e. g.: full sounding, change of *kv, gv* into *cv, zv* and *tl, dl* into *l*, disappearance of nasal vowels, etc. He called this transitional period the „period of common-Rus' unity" and the language of the period a "common-Rus′ parent-language".

As understood by Shakhmatov, this "common-Rus' parent-language" was an imaginary language, not real nor proven in any monuments. Shakhmatov believed that the common-Rus' period ended at the time of the appearance of written language, i. e. before the 11th c. The "common-Rus′ parent-language" broke up into three dialects at an early date; the Southern, the Nor-

thern and the Eastern. The development of these dialects into separate Eastern Slavic language embraces a time which Shakhmatov terms the "old Rus' period".

Shakhmatov's methodological error consisted in the fact that he based his theory on common external linguistic phenomena, and neglected the internal structural peculiarities of each language separately. It is therefore not surprising that a majority of scholars among them even such authorities as Jagić, approached Shakhmatov's theory with many reservations. Even one of Shakhmatov's closest disciples, Vsevolod Hancov, in all deference to Shakhmatov as a teacher and scholar was very critical of Shakhmatov's theory, because in it he "attributes too artificially to the short-lived common parent-Rus' period (according to Shakhmatov it lasted two centuries) all analogous phenomena of the Eastern Slavic languages."

The solution of the problem of the formations of Eastern Slavic languages was being placed on such mistaken foundations. Shakhmatov's theory was even officially recognized in Eastern Europe and made part of University courses. Modern Soviet linguistics, having rejected the fantastic theories of N. Marr, have again reverted to the traditional group theory of Shakhmatov in the matter of the beginnings of Eastern Slavic languages, and have given it additional support by data from so-called classicists of Marxism on the origins of people and nations. Having accepted in principle Shakhmatov's theory on the unity of Eastern Slavic languages (it alleges that Eastern Slavic tribes lived through a "lasting period of a common language development"), Soviet linguistics postpone the date of the beginnings of Eastern Slavic languages to the XIV c., subjecting even Shakhmatov's views on this matter to criticism. They maintain that it was only in XIV c. that features of the language of the Ukrainian nationality became clear, as well as features of the Russian and Belorussian language. It would seem that until that time such features did not exist, and there was a single "old-Rus" language." The general process of t. development of languages is understood by Soviet linguistics, in accord with official Soviet formula, to have been the following: from old Eastern Slavic tribal dialects, through territorial dialects of the old-Rus' nationality of the feudal period, to the emergence of modern national Eastern Slavic languages.

II

Adherents of the tree-stem theory and of Shakhmatov's theory in particular, usually favor in the matter of the forma-

tions of Eastern Slavic languages, the principle of the presence in these languages of common features which allegedly provide a basis for reducing these languages to a "common-Rus′ linguistic unity". But, the methodological error of this approach to the determination of such a complex and important scientific problem lies in the fact that external features, and old-Rus′ peculiarities of language are taken as a yardstic determining the relationship of languages. This has in particular been done by Academician L. Bulakhovskyj in one of his most recent works, „Pytannia pochodžennia ukrajins′koji movy“ wherein he bases his opinion on the "unity“ of Eastern Slavic languages in the past on such, according to his own expression „opredelennykh dannykh fonetiki“ as: full sounding, reflexation of old Slavic groups *tъrt, *tьrt, *tъlt, *tьlt and others.

Considering the problem of language characteristics, Kost' Mykhalchuk noted the structural peculiarities of language. The internal approach to problems of language and to its structural peculiarities gave Mykhalchuk an opportunity to make a much deeper analysis of the problem of the formations of Slavic languages than his predeccessors. In this connected he advanced an entirely different opinion on the process of change old vowels *o, e* in the new closed syllables of Ukrainian language, and in this manner he paved the way for such successors of his as: S. Smal′-Stotskyj, V. Hancov, O. Kurylo, and others. And the process of the change of *o, e* in the new closed syllables of Ukrainian, of itself one of the most complex structural peculiarities of Ukrainian, sheds much light on the solution of the problem of the formations of Slavic languages according to a different methodological principle than the heretofore applied.

Therefore, it is not a larger or smaller number of common features which of itself do not indicate that Eastern Slavic languages developed from this transitional "common-Rus′ parent-language", that is a criterion, but structural peculiarities of each language separately that can serve as a true scientific criterion of determining the avenues of formation of these languages. We wish to indicate here such structural peculiarities as, e. g.: change of *o, e>i*, dispalatalization of consonants before *e, y* in the Ukrainian language; palatalization of consonants in the same position in the Russian language, and partially in the Belorussian, akannia in the Belorussian language and in the Southern Russian dialect, diphthongs in the Belorussian language and in the Northern Ukrainian dialect, fricative *h* in the Ukrainian and Belorussian languages and in the Southern Russian dialect, the preservation of the non-fricative (explosive) *g* in the Northern

Russian dialect, transitional softening of *h, k, x* into *z, c, s* in the Ukrainian and Belorussian languages, a peculiar structural development of the morphology of adjectives in the Ukrainian language, etc.

Structural peculiarities are not only specific to each language, they are also specific to separate dialects within a single language, as e. g.: the presence of diphthongs in the Northern Ukrainian dialect and their absence in the Southern Ukrainian dialect, and in this connection it is no longer scientifically acceptable to explain the change of *o, e*>*i* through the stage of diphtongs, or the monophtong *u* (*o*) in the Northern and Western Ukrainian dialects; or the Southern Russian akannia and the fricative *h* which approximates this dialectical group to the Belorussian and partially to the Ukrainian language, etc.

Obviously, now the problem of the change of the old *o, e* in new closed syllables into the respective dialectical reflexes has to be radically reappraised. This is one of the major problems confronting modern Slavic linguistics. The solution of this problem will shed a great amount of light both on the true scientific solution of the formations of Eastern Slavic languages, and of the Ukrainian language in particular.

III

The internal approach to problems of language and to its structural peculiarities has placed modern science on an entirely new methodological basis: science researches structural laws of language and determines certain types. This has provided a basis for researchers to speak of typological unity of Slavic languages in the past. Among phonologists the opinion prevails today that the basic break up of the typological unity of Slavic languages occurred in connection with the fall of weak reduced *ъ, ь*. In other words the law of open syllables was violated which lay at the basis of this typological unity, in consequence of which new closed syllables were created. To put it still another way, there was a breaking up of the typological unity and new types of languages were created. Thus, precisely during the period of the fall of reduced *ъ, ь* new main linguistic types appeared. Phonologists find two such main types: 1) the vocal which is characterized by a maximal differentiation of *vocal* sounds and is therefore called the *polytonic;* and 2) the *consonant* which is characterized by a maximal differentiaton of consonants and this brought about a palatalization of consonants.

The Russian and Polish languages can be included mainly in

the second type, and all other Slavic languages in the first (of course, with the exception of some dialectical deviations). These languages which stood in the middle between the two "polar" types had a tendency to remain, during the period of their development, under the influence of one and the other side. The Slovak language belongs to such languages, and also probably partially the Belorussian language.

Such a methodological approach to the understanding of language development changes the picture of the formations of Eastern Slavic languages, and of the Ukrainian language in particular, a picture which dominated science until now. The Eastern Slavic languages belong typologically to separate phonological systems, and the formation of these systems reaches, by its beginnings, the period of the breaking up of typological unity, i. e. the proto-Slavic period.

This is attested to by such facts, as: change of *o*, *e*>*i* in new closed syllables in the Ukrainian language which has deeper roots than it was hitherto admitted in relating this phenomenon merely mechanically to data of old monuments; the fall of reduced *ъ*, *ь* as sounds occurred prior to the appearance of the written language, still on proto-Slavic foundations as a process common to all Slavic languages and the graphic echoes in old monuments are not determinative of the matter in principle; further processes of sound caused by the fall of a weak reduced *ъ*, *ь* occurred already within separate Slavic languages, as e. g. the process of reflexation of old *o*, *e* in new closed syllables which had different results in different Slavic languages, and even in the dialects of a single language, but nevertheless the first impulse towards these processes was given during the period of the old Slavic typological unity; to such reflexes belong in particular both the diphthongs of the Belorussian language and the Northern Ukrainian dialect.

Very typical from among these facts is the fact of palatalization of consonants before *e*, *i* in the Russian language and partially in the Belorussian,and their dispalatalization in the Ukrainian language. There is a divergence of opinion among Slavists, as is well known, as to the fact whether consonants before *e*, *y* *(i)* in the Ukrainian language of old times were hard , or soft. A. Shakhmatov and his adherents admit that in antiquity consonants before *e*, *y* *(i)* were palatalized, and later become palatal. This palatality of consonants is seen by Shakhmatov also in the aforementioned theoretical "common-Rus' parent-language" of his, hence the process of the development of this phenomenon went, allegedly by divergent paths: this palatality was preserved

in the Russian and Belorussian languages, and in the Ukrainian language the development went along the path of dispalatalization, i. e. according to a scheme: palatalization > palatality > dispalatalization.

But even K. Mykhalchuk, in his letter in reply to V. Bogorodickij, published in "Učenyje zapiski Kazanskoho universiteta" (Dec., 1903, pp. 24-30) contradicted such a view decidedly, placing the dispalatalization of consonants in the Ukrainian language in dependence upon changes in the branch of Ukrainian vocalism, i. e. upon the change of *e*, *y* through the transposition of the articulation of these vowels into the end part which brought about, in the opinion of Mykhalchuk, the separation of the Ukrainian language into a different system. This was also found by subsequent researchers Je. Tymchenko, V. Hancov, K. Nimchynov, and O. Synjavs'kyj.

In morphology, a fact typical of the Ukrainian language (it is one of the facts already researched, others are still awaiting research) is the creation of a new system of declension of adjectives, a system built on the basis of certain correlations in the endings of a hard and soft type. Conclusions reached by V. Simovych, on the declension of Ukrainian adjectives as a "new, logically constructed system" deserve our attention because this new system is structurally in organic relation to the development of vowels *e*, *y*, and to the appropriate dispalatalization of consonants. This system differs organically from the systems of declensions of adjectives in other Slavic languages.

The general conclusion can be reached that these and other phenomena of the Ukrainian language system undoubtedly go further back in history than the 14th century, and, to a great extent, even to prehistoric times. These facts are the best proof that the formation of the Ukrainian language goes back to ancient times and its history undoubtedly begins with the discovery of the first written records.

ПІСЛЯМОВА

Важкі умови друку цієї праці не дозволили їй вийти в світ своєчасно. За цей час появилося багато нової літератури, і автор не зміг уже її використати. Крім того, в передмові не згадано про доданий пізніше останній розділ з синтакси, що надає праці більшої цілости.

На закінчення автор складає щиру подяку проф. К. Кисілевському за велику допомогу в читанні важкої коректи, що вимагала великого напруження сил та багато часу.

ЛІТЕРАТУРА

А в а н е с о в, Р. И. Вопросы образования русского языка в его говорах. Вестник Московского Госуд. Университета, 1947, ч. 9. — Очерк русской диалектологии. Москва, 1949, ч. I. — Лингвистическая география и история русского языка. Вопросы языкознания, 1952, ч. 6. — Учение о языке и диалекте. Вопросы языкознания в свете трудов И. В. Сталина. Изд. Москов. университета, 1952. — К вопросу образования русского национального языка. Вопросы языкознания, 1953, ч. 2. — Проблемы образования языка русской (великорусской) народности. Вопросы языкознания, 1955, ч. 5.

А в д у с и н, Д. и Т и х о м и р о в, М. Древнейшая русская надпись, Вестник АН. СССР, вып. 4, 1950.

А в р о р и н, В. А. К вопросу о национальной самобытности языка. Вопросы теории и истории языка. АН. СССР, Москва, 1952.

А к и м о в а, Г. Н. Определительно-описательные предложения с относительным местоимением к о т о р ы й (По материалам научной прозы М. В. Ломоносова). Ученые записки Ленинградского ордена Ленина государственного университета имени А. А. Жданова. Серия филологических наук. Вып. 38. Л. 1958.

А н т о н о в и ч, В. „Киевская Старина", 1882, январь.

А р ц и х о в с к и й, А. В. Новые открытия в Новгороде. Вопросы истории, 1951, ч. 12.

Б е з п а л ь к о, О. П. Б о й ч у к, М. К., Ж о в т о б р ю х, М. А., С а м і й л е н к о, С. П. Т а р а н е н к о, І. Й. Історична граматика української мови. Київ, 1957.

B i e l e n s t e i n, A. Dr. Die Grenzen des Lettischen Volksstammes und der lettischen Sprache in der Gegenwart und im 13. Jahrhundert. Ein Beitrag zur ethnologischen Geographie und Geschichte Russlands. St. Peterburg. 1892.

Б о в а, Л. П. Говірки південної Житомирщини і їх відношення до полтавсько-київського діалекту. Зб. Полтавсько-Київський діалект — основа української національної мови. АН. УРСР. Київ, 1954.

Б о г о р о д и ц к и й, В. Общий курс русской грамматики. Из университетских чтений. Изд. 3. Казань. — Очерки по языкознанию и русскому языку. 1901. — Диалектологические заметки. Из наблюдений над сербо-хорватским литературным произношением. РФВ, т. LXVII, 1912. Варшава.

Б о д у э н д е К у р т е н э, И. О смешанном характере всех языков. Журн. Минист. Народ. Просвещ. 1901, сентябрь. — Baudouin de Courtenay, J. Kilka ogólników o objektywnej i subjektywnej odrębnosci „Ukrainy" pod względem językowym, plemiennym, narodowym i państwowym. Збірник Наукового Товариства імени Шевченка. Львів, 1925.

Б о р к о в с к и й, В. И. Фонетико-морфологические заметки о грамотах на бересте из раскопок 1953-54 гг. Вопросы языкознания, 1957, ч. 4. — Бессоюзные сложные предложения в древнерусских грамотах. Труды института языкознания. АН. СССР, 1957, том VIII. — Синтаксис древнерусских грамот. Москва, 1958.

Б р а н д т, Р. Краткая фонетика и морфология польского языка. Москва, 1894. — Краткая фонетика и морфология чешского языка. Москва, 1900. — Лекции по исторической грамматике русского языка. Москва, 1892.

Б р а х н о в, В. Характерні риси говірок трьох населених пунктів на Бориспільщині, Київ. области. Діалектологічний бюлетень, вип. III, АН. УРСР, Київ, 1951. — Фонетичні риси говірок Переяславсько-Хмельницького району на Київщині. Зб. Полтавсько-Київський діалект — основа україн. національної мови. АН. УРСР, Київ, 1954.

Б р о в ч е н к о, Т. Г. Сравнительный анализ фонем украинского и английского языков. Автореферат диссертации. I Моск. педаг. институт иностр. яз., 1952.

Б р о к, О. Угрорусское наречие села Убли. Акад. Наук, ОРЯС. Исслед. по русскому языку, 1900, т. II, вып. I. — Очерки физиологии славянской речи. Энциклопедия славянской филологии. Вып. 5. СПБ. 1910. — Slavische Phonetik. Heidelberg, 1911.

B r u g m a n n, K. Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen. Bd. II, 1909.

Б у б р и х, Д. Северо-кашубская система ударения. Изв. Отд. рус. яз. XXVII.

Б у д а г о в, Р. А. Введение в науку о языке. Москва, 1958.

Б у д д е, Е. К истории великорусских говоров. Казань, 1896. — Лекции по истории русского языка. Казань, 1907. — Русский язык. РФВ. 1913. — Лекции по истории русского языка. Изд. 2. Казань, 1914. — Научное значение „Диалектических разысканий" последнего времени. Изв Отд. русского языка и словесн. АН. 1918, т. XXIII, кн. 2. Петроград, 1921.

Б у д и л о в и ч, А. Исследование языка древнеславянского перевода XIII слов Григория Богослова. Изд. АН. Спб. 1871.

Б у з у к, П. Взгляды акад. А. Шахматова на доисторические судьбы славянства. Изв. Отд. русск. языка и словесн. 1918, т. XXIII. — Коротка історія української мови. УАН. 1924. — Взаємовідносини між українською і білоруською мовами. Зап. Іст.-Філ. Відділу УАН., кн. VII-VIII, 1926. — Нарис історії української мови. Київ, 1927. — Діялектологічний нарис Полтавщини. Укр діял. зб. II.

Б у л а х о в с ь к и й, Л. А. З історичних коментарів до української мови. Голосні повного утворення. Наукові записки Київ. державного університету, т. V, вип. I, 1946. — Исторический комментарий к русскому литературному языку. Киев, 1950, 1958. — Вопросы происхождения украин. языка. Вопросы языкознания, 1953. ч. 2. — Питання походження української мови. АН. УРСР. Київ, 1956.

Б у л и ч, С. К. Малорусское наречие. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, т. XVIII, 1896.

Б у с л а е в, Ф. Историческая грамматика русского языка. Москва, 1875.

Vaillant, A. Grammaire comparée des langues slaves. T. I. Phonetique. Lyon-Paris, 1950.

Van Wijk, N. Remarques sur le groupement des langues slaves. Revue des études slaves, 1924, IV. — Les langues slaves de l'Est. Le mond slave. Paris, 1937, t. III. — История старославянского языка Москва, 1957.

В а с и л ь е в, Л. Л. К истории звука ѣ в московском говоре XIV-XVII веков. Изв. ОРЯС, 1905, кн. 2.

В а щ е н к о, В. С. Полтавські говори. Вид. Харківського університету. 1957.

В е р х р а т с ь к и й, Ів. Знадоби до пізнання уг.-руських говорів. Зап. НТШ,1899, XXVII-XXVIII. — Про говір галицьких лемків. Зб. Філ. Сек. НТШ, 1902. — Говір батюків. Зб. Філ. Сек. НТШ, XV, 1912.

В и н о г р а д о в, В. В. Исследование в области северновеликорусского наречия, вып. I, Изв. Отд. русск. языка и словесн. АН., 1922-23. — Великий русский язык. Москва, 1945. — Спільно: В. В и н о г р а д о в и П. К у з н е ц о в. Языковое родство славянских наречий. Славяне, 1951, ч. 2. — Передова стаття в „Вопросах языкознания", 1953, ч. I. — Вопросы образования русского национального литературного языка. Вопросы языкознания, 1956, ч. I. — Из истории изучения русского синтаксиса. Москва, 1958.

V o n d r a k, V. Vergleichende slavische Grammatik. II Band. Göttingen, 1928. — Altkirchenslavische Grammatik. Berlin, 1890 i 1912. — Древнецерковнославянский синтаксис. Казань, 1915.

Г а д о л и н а, М. А. К истории некоторых форм личных и возвратных местоимений в русском языке XIII-XVII вв. Труды Института Языкознания АН. СССР. т. V, 1954.

Г а л ю н, Іван. Як досліджувано українські дифтонги. Зап. Іст.-Філ. Відділу УАН, кн. XII, 1927.

Г а н ц о в, В. Характеристика поліських дифтонгів. Зап. Іст.-Філ. Відділу УАН, 1923, кн. II-III. — Діялектологічна кляснфікація українських говорів. Зап. Іст.-Філ. Від. УАН., 1924, кн. IV. — Рец. на П. Бузука „Коротка історія української мови" (Зап. Іст.-Філ. Від. УАН, 1925, кн. V). — Рец. на Н. Трубецького „Einiges über die russische Lautentwicklung"
кн. VII-VIII).

Г в о з д е в, А. Н. Очерки по стилистике русского языка. Москва, 1955. — Современный русский литературный язык. Ч. II. Москва, 1958.

Г е о р г и е в с к и й, Г. Из севернорусской фонетики. Звуковые явления говора села Липовки Саратовского уезда. Slavia, 1927, R. VII. S. I.

Г е р а с и м о в, Г. И. Сложноподчиненное предложение в „Письмах и бумагах Петра I." Ленинград, 1955.

H i r t, H. Geschichte der deutschen Sprache. München, 1919.

Г о р б а ч, О. Розвоєві тенденції літературної мови бачвансько-срімських українців („руснів"). „Київ,". 1956, ч. I. Філядельфія.

Г о р о д з е н с к і Д а в і д о в і ч. Поды апрычнасці беларускага народу. Веда, 1952, ч. 4.

Г о р с к и й и Н о в о с т р у е в. Описание славянских рукописей московской синодальной б-ки. Москва, 1869, III.

Г р е ч, Н. И. Опыт истории русской литературы. 1812.

Г р и ц а к, П. Проф. Г. Пашкевич про формування українського народу. Українська літературна газета. Мюнхен, 1957, ч. 8 (26).

Г р у ш е в с ь к и й, М. Очерк истории киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия. Киев, 1891. — Історія України-Руси, том I. — Рец. на Шахматова „К вопросу об образовании русских наречий". Зап. НТШ, т. VIII.

Г у д з и й, Н. К. Хрестоматія по древней русской литературе XI-XVII веков. Москва, 1955.

G e b a u e r, J. Historicka mluvnice jazyka českého. Praha, 1894,1896.

Д а л ь, В. Толковый словарь живого великорусского языка. Москва, 1863, ч.I.

Dejna, K. Podolsko-wołyńskie pogranicze językowe, Тернопіль, 1938.

Д е м' я н ч у к, В. Рец. на П. Бузука „Нарис історії української мови" (Зап. Іст.-Філ. Від. УАН, 1927, кн. XIII-XIV). — Морфологія українських грамот XIV і першої половини XV в. Київ, 1928.

Д л о ж е в с к и й, С. Проблема возникновения относительного предложения в латинском языке. Киевские университетские известия. 1915.

Д м и т р и е в, П. А. Особенности построения сложного предложения с определительными придаточными в сербо-хорватском языке. Ученые записки ленинградского университета, 1955, ч. 258.

Д о б и а ш, А. Опыт семасиологии частей речи. Прага, 1897.

Д у р н о в о, Н. Н., С о к о л о в, Н. Н. и У ш а к о в, Д. Н. Опыт диалектологической карты русского языка в Европе, с приложением Очерка русской диалектологии. Москва. 1915.

Д у р н о в о, Н. Н. Диалектологические разыскания в области великорусских говоров. Ч. I. Южновеликорусское наречие. Вып. I. Москва, 1917. Вып. II. 1918. — Очерк истории русского языка. М.-Л. 1924. — Славянское правописание X-XII вв. Slavia, 1926, R. 4.

Е р е м и н, И. П. Литературное наследие Феодосия Печерского. Труды Отдела древнерусской литературы, V. АН. СССР. Институт литературы. М.-Л. 1947.

Ж и л к о, Ф. Т. Про умови формування полтавсько-київського діалекту — основи української національної мови. Зб. Полтавсько-Київський діалект — основа української національної мови. АН. УРСР, Київ, 1954. — Нариси з діалектології української мови, Київ, 1955. — О некоторых особенностях современного изучения диалектов украинского языка. Вопросы языкознания, Москва, 1957, ч. 5.

З і л и н с ь к и й, Ів. Проба упорядкування українських говорів. Зб. НТШ, т. 117-118. Львів, 1914.

И в а н о в, В. В. Проблемы образования русской (великорусской) народности. Вопросы языкознания, 1955, ч. 5. — Русские народные говоры. Москва, 1956.

І л а р і о н, Митрополит (проф. Д-р Іван Огієнко). Двійне число в українській мові. Записки Українського Наукового Товариства в Києві, VI, 1909. — Пам'ятки старослов'янської мови X-XI віків. Варшава, 1929. — Історія української літературної мови. Вінніпеґ, 1950. — Український літературний наголос. Вінніпеґ, 1952. — Гнучкість української мови. Віра і Культура, 1957, ч. 5(41). Вінніпеґ.

И л ь и н с к и й, Г. Праславянская грамматика. Нежин, 1916.

И о н е н к о, И. Превращение курско-орловского диалекта в основу русского национального языка. Вопросы истории, 1952, ч. 7.

I s a č e n k o, A. Versuch einer Typologie der slavischen Sprachen. Linguistica Slovaca. Bratislava, 1940, I-II.

Історія української літератури. Том I. АН. УРСР. Київ, 1955.

И с т р и н а, Е. С. Синтаксические явления Синодального списка I-й Новгородской летописи. П. 1923. Известия ОРЯС Рос. АН, т. XXIV, XXVI.

K a l i n a. Historija języka polskiego. Lwów, 1883.

К а р а т а е в а, Э. И. Союзное подчинение в литературном языке второй половины XVII столетия. Ленинград, 1951.

К а р и н с к и й, Н. М. Язык Пскова и его области в XV в. Спб. 1909.

К а р с к и й, Е. Обзор звуков и форм белорусской речи. Москва, 1885. — Белорусы. Варшава, 1903, I, II; АН. СССР, вып. I, 1955; вып. 2-3, 1956.

К а ч е в с к а я, Г. К. К истории сложноподчиненных предложений с придаточными определительными. Труды института языкознания. АН. СССР. Москва, 1954, т. V.

К вопросу о развитии от языка народности к национальному языку. Вопросы языкознания. АН. СССР, 1952, ч. 6. Редакційна стаття.

К и с і л е в с ь к и й, К. Ізоглоси південносхідного Наддністров'я. Наук. Зб. Україн. Вільн. Університету, Мюнхен, 1948. — Кодекс Ганкенштайна — староукраїнська пам'ятка. Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. Том. CLXI. Зб. Філ. Сек., т. 24. Нью-Йорк — Париж, 1953. — Надпрутський говір. Зап. Наук. Т-ва ім. Шевченка. Том CLXII. Зб. Філ. Сек., т. 25. Нью-Йорк — Париж, 1954. — An Attempt at a New Classification of Ukrainian Dialects. Proceedings of the Philological Section of the Shevchenko Scientific Society. Vol. I, New York — Paris, 1952. — The Sound of *L* in Ukrainian Folk Speech. Proceedings. Vol. II, New York — Paris, 1955. — Українські говори, ЕУ, стор. 340.

К о б и л я н с ь к и й, Б. Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття. Український діялектологічний збірник, I. — Синтаксичний зв'язок кількісних числівників д в а, т р и, ч о т и р и з іменниками (на матеріялі української і російської мов). Мовознавство, т. XII, 1953.

К о в а л и к, І. І. Історія системи голосних фонем у староруській і українській мовах. Питання українського мовознавства. Книга перша, 1956. Вид. Львівського університету.

К о в а л і в, П. (Див. М. Грунський і П. Ковальов). Історія форм україн-

ської мови. Харків, 1931. — Теж спільна: Нариси історії української мови. Львів, 1941. — Історія української мови. Укр. Вільн. Універ., Мюнхен, 1948. — Про походження білоруського народу і мови. Наша Культура, Вінніпеґ, 1952, ч. 12. — Василь Сімович. УВАН, Вінніпеґ, 1953. — Українська мова та її становище серед інших слов'янських мов. Славістика, ч. 20. УВАН, Вінніпеґ, 1954. — Назва „Україна" та її походження. Слово Істини. Вінніпег, 1951. чч. 4, 5. — The Problem of the Typology of the Slavonic Languages. The Slavonic and East European Review, Vol. XXXIII, № 80, 1954. University of London. — The Problem af Shange of *o*, *e* in new closed Sylables in Ukrainian Dialects. ORBIS, Tom V, № I, 1956.

Козловский, М. Исследование о языке Остр. ев. Исслед. по русск языку. АН., т. I, Спб. 1895.

Kozlovskij, M. Zwei syntaktische Eigentümlichkeiten der russischeen Sprache. Arch. f. sl. Ph. 1889, XII.

Kolessa, A. Dialectologische Merkmale des Südrussischen Denkmals „Žitije sv. Savy", Arch. f. Sl. Phil., XVIII, 1896. — Погляди на історію української мови. Прага, 1924.

Колосов, М. Очерк истории звуков и форм русского языка с XI по XIV ст. 1872. — Обзор звуковых и формальных особенностей народного русского языка. Варшава, 1878.

Кондрашов, Н. Славянские языки. Москва, 1956.

Конко, П. М. Исследование о языке Пандектов Антиоха XI в. Изв. II Отд. АН. XX".

Корш, Ф. Е. Способы относительного подчинения. Москва, 1877.

Кримський, А. Деякі непевні критерії для діялектологічної клясифікації староруських рукописів. Львів, 1906. Науковий збірник, присвячений проф. М. Грушевському учениками й прихильниками з нагоди його десятилітньої праці в Галичині. Львів, 1906. — Филология и погодинская гипотеза. Киев, 1904. — Древне-киевский говор. ИОРЯС, АН. 1906, т. XI, кн. 3. — Украинская грамматика. Москва, 1907, т. I, вып. I.

Kryński, A. Gramatyka języka polskiego. Warszawa, 1897.

Кузнецов, П. Русская диалектология. Москва, 1951. — Рец. на A. Vaillant, Grammaire comparé des langues slaves. Изв. АН. СССР. Отд. лит. и языка, т. X, вып. 4. Москва — Ленинград, 1951. — Сравнительно-историческое изучение славянских языков. Вопросы языкознания, 1953, ч. 5. — Историческая грамматика русского языка. Морфология. Изд. Моск. университета, 1953.

Кульбакин, С. Древнецерковнославянский язык. Харьков, 1913. — Грамматика церковно-славянского языка по древнейшим памятникам. Петроград, 1915 — Украинский язык. Краткий очерк исторической фонетики и морфологии. Харьков, 1919. — O pracach Szachmatowa, dotyczących polszczyzny. Roczn. Slaw. I. — Старословенска граматика.. Београд, 1930.

Kuraszkiewicz Władysław. Przyczynek do iloczasu małoruskiego. Lud Słowiański, t. III, z. 1933. — Gramoty Halicko-Wołyńskie XIV-XV wieku. Kraków, 1934. Prace polskiego towarzystwa dla badań Europy Wschodniej i bliskiego Wschodu. Nr. VII. — Nowe obserwacje o ruskiej dyspalatalizacji spółgłosek przed *e* i *i*. III Congréss international des slavistes. Communications et rapports. Belgrad, 1939. — Zarys dialektologii wschodnio-słowiańskiej z wyborem tekstów gwarowych Warszawa, 1954.

Курило, О. До характеристики процесу монофтонгізації чернігівських дифтонгічних звуків. „Україна", 1925, кн. 5. — До питання про умови розвитку дисимілятивного акання. Зап. Іст.-Філ. Від. УАН, 1928, кн. XVI. — Спроба пояс-

нити процес зміни *о, е* в нових закритих складах у південній групі українських діялектів. Київ, 1928. Курило, О. — Уваги до сучасної української літературної мови. Краків-Львів, 1942.

Лавровский, П. О языке северно-русских летописей. Спб. 1852.

Левин, В. Д. Некоторые вопросы истории русского языка в связи с историей народа. Русский язык в школе, 1952, ч. 3.

Lehr-Spławiński, T. Stosunki pokrewieństwa języków ruskich. Rocznik Slawistyczny, IX, 1921. — O pochodzeniu i praojczyźnie Słowian. Poznań, 1946. — Język polski—podhodzenie, powstanie, rozwój. Wyd. 2. Warszawa, 1951. — Спроба датування так званої другої палаталізації задньопіднебінних в праслов'янській мові. Studia z filologii polskiej i słowiańskiej, I, Warszawa, 1955. — Новая попытка освещения проблемы происхождения славян. Вопросы языкознания, 1955, ч. I. — Dzieje języka ukraińskiego w zarysie, Warszawa, 1956.

Leskien, A. Grammatik der serbo-kroatischen Sprache. Heid. 1914.

Лисенко, П. С. Фонетичні і морфологічні особливості говірок Димерського району на Київщині. Зб. Полт.-Київ. діалект — основа укр. нац. мови. АН. УРСР, Київ, 1954.

Лихачев, Д. С. Предпосылки возникновения русской письменности и русской литературы. Вопросы истории, 1951, ч. 2. — Возникновение русской литературы. Москва — Ленинград, 1952.

Ломтев, Т.П. Белорусский язык. Изд. Моск. университета, 1951. — Грамматика белорусского языка. Москва, 1956. — Очерки по историческому синтаксису русского языка. Москва, 1956.

Ляпунов, Б. Единство русского языка в его наречиях. Одесса, 1914. — Памяти Шахматова. Изв. ОРЯС. АН., т. XXIX, Ленинград, 1924.

Мавродин, В. Древняя Русь. ОГИЗ. 1946.

Mazon, A. Le passage de *g* a *h* d'aprés quelques gloses judo-tcheques. Revue des études slaves, VII, 1927.— Grammaire de la langue tchèque. Paris, 1952.

Марковский, М. Антоний Радивиловский — южнорусский проповедник XVII в. Киев. Универ. Изв. 1895, кн. 8.

Медведев, Ф. П. Історична граматика української мови. Короткий нарис. Частина перша. Видавництво харківського державного університету. Харків, 1955.

Меделец, Н. М. Определительные предложения и причастные обороты как синтаксические синонимы в современном русском языке. Автореф. канд. диссертации. Л. 1953.

Meillet, A. Le slave commun. Paris, 1924. — Общеславянский язык. Москва, 1951.

Мельничук, О. С. Південно-подільська говірка села Писарівки (Кодим. район., Одеської обл.. Діалектологічний бюлетень, вип. ІІІ, АН. УРСР, Київ, 1951.

Милетич, Л. Членъ тъ въ българския и русския языкъ. Сборникъ за нар. умотв., наука и книж., кн. XVIII.

Михальчук, К. Что такое малорусская речь? Киев. Старина, 1899, т. LXVI, июль. — К вопросу об отвердении слогов в малорусском. Ученые записки Казанского университета, 1903, декабрь. — Открытое письмо к А. Н Пыпину. Киев, 1909. — До питання про українську літературну мову. Український діялектологічний збірник, УАН, ч. 2, 1929.

Михальчук, К. і Тимченко, Є. Програма до збирання діялектних відмін української мови. Київ, 1909.

Miklosich, F. Verg. Grammatik der slavischen Sprachen, I, III. — Formenlehre der slavischen Sprachen, 1852.

М к р т ы ч е в а, М. А. Определительные придаточные предложения в современном русском литературном языке. Автореф. канд. диссерт. Л. 1953.

N a h t i g a l, R. Slovanski jeziki. V Ljubljani, 1952.

Н а у м е н к о, В. Див. Киевская Старина, 1900, январь.

N e h r i n g, W. Altpolnische Sprachdenkmäler. Berlin, 1886.

Н и к и ф о р о в, С. Д. Старославянский язык. Москва, 1952.

Н и к у л и н, А. С. Историческая грамм. русского языка. Ленинград, 1941.

N i e d e r l e, L. Původ a počátky Slovanů vychodních, v Praze, 1924. -- Славянские древности. Москва, 1956.

Н і м ч и н о в, К. Український язик у минулому й тепер. Харків, 1926. — До проблеми про диспаляталізацію приголосних перед *е, и* в українській мові. Зап. Іст.-Філ. Від. УАН, кн. IX, 1926.

N o v a k, L. Slovenské a podkarpatské nareč'a vo svetle europskej fonologickej geografie. Linguistica slovaca, I-II, Bratisl. 1939-1940.

О б н о р с к и й, С. Заметки по русской диалектологии. Slav'a, 1927, R. VII, S. I. Русская Правда как памятник русского литературного языка. ИАН СССР, Отд. обществ. наук, 1934, ч. 10. — Очерки по истории русского языка старшего периода. АН. СССР. М.-Л. 1946. — Очерки по морфология русского глагола. АН. СССР. Москва, 1953.

О в с я н и к о-К у л и к о в с к и й, Д. Н. Синтаксис русского языка. Спб. 1912.

О г і є н к о, Ів. Як записуавти народні говори. Рідна мова, 1934, ч. 6. — Сполучення підрядного прикметникового речення з головним. Рідна мова, 1934, ч.9.

O g o n o w s k i, E. Studien auf dem Gebiete der Ruthenischen Sprache, 1880. Lemberg.

О р л о в, А. С. О Галицко-Волынском летописании. АН. СССР. Труды древнерусской литературы. V. Москва — Ленинград, 1947.

О р л о в а, В. Г. Развитие русского языка и история народа. Вопросы языкознания, 1953, ч. I.

Палеографический и лингвистический анализ новгородских берестяних грамот. АН. СССР. Институт языкознания. Москва, 1955.

П а н о в, В. Н. Об отличиях национального языка от языка народности. Вопросы языкознания, 1952, ч. 6.

П а н ь к е в и ч, І. Українські говори Підкарпатської Руси і сумежних областей, ч. I, 1938.

П е т л и ч н и й, І. Із досліджень над українською літературною мовою часів воз'єднання України з Росією. Фонетичні особливості мови літопису Самовидця. Питання слов'янського мовознавства. Книга четверта. Вид. Львівського Університету, 1955. — Граматичні особливості мови літопису Самовидця. Питання українського мовознавства. Книга перша. 1956. Вид. Львів. університету.

П е т р е н к о. О. Я. Нариси з історії гіпотактичних сполучників в українській мові. Мовознавство. Наукові записки, 1953, т. XII.

П е т р у с ь. В. Славянская языковая общность. Изв. АН. СССР. Отд. лит. и языка. Том X, вып. 4, 1951.

П о г о д и н, М. Исследования, замечания и лекции. II. Происхождение Варягов-Руси. О славянах. Москва, 1846.

П о г о р е л о в, В. Употребление грамматического члена в говоре Киевской Руси домонгольского периода. Сборник въ честь на проф. Л. Милетичъ. София. Здание на Македонския Научень Институтъ. 1933.

П о р ж е з и н с к и й, В. Краткое пособие к лекциям по исторической грамматике русского языка. Москва, 1920.

П о т е б н я, А. Два исследования о звуках русского языка. II. О звуковых

особенностях русских наречий. Воронеж, 1866. — Из записок по русской грамматике. Харьков, 1899, т. III.

Преображенский, А. Этимологический словарь русского языка. Вып. I. Москва, 1910.

Пресняков, А. Взгляды А. Шахматова на древнейшие судьбы русского племени. Русский исторический журнал. Петроград, 1926, кн. 7.

Пшеп'юрська, М. Надсянський говір. Праці Українського Інституту. Варшава, 1938, т. XLIV. — На пограниччі надсянського говору. Зап. Наук. Т-ва ім. Шевченка. Том CLXII. Зб. Філ. Сек., т. 25. Нью-Йорк — Париж, 1954.

Ramovš, F. Historicka gramatika slovenskega jezyka. II. V Ljubljani, 1924.

Рыбаков, Б. А. Проблема образования древнерусской народности. Вопросы истории, 1952, ч. 9. — Образование древнерусск. государства. Москва, 1955.

Rozwadowski, J. Historyczna fonetyka. Język polski i jego historja. Encyklopedja polska. Tom I, cz. I, 1925. — Uwagi o dyftongach *ie*, *uo* w południowozachodniem narzeczu białoruskiem. Mat. i prace, I.

Розенфельд, А. Язык Святославова Изборника 1073 г. РФВ. XLI, 1849, ч. 1-2.

Розов, В. Значение грамот XIV-XV вв. для истории малорусского языка. Киев. Унив. Изв., 1907, V. — До старо-руської діялектології. Зап. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1907, т. LXXVII, вип. III. — Трилогія проф. А. Кримського. Там же, т. LXXVIII, вип. IV. — Исследование языка южнорусских грамот XIV и первой половины XV веков. Унив. Изв. Киев, 1913, чч. 10-12. — Українські грамоти. Том перший. У Києві, 1928.

Розова, З. Г. Значение сербского языка при изучении исторической грамматики русского языка. Вопросы славянского языкознания. Книга четвертая, 1955. Изд. Львовского Университета.

Рудницький, Я. Український наголос як функційна проблема. Відбитка з Наукового Збірника Україн. Вільн. Унівeр. в Празі, 1942. — Нарис української діялектології. Авґсбурґ, 1946. — Лекції з порівняльної граматики слов'янських мов. ч. I, Авґсбурґ, 1948. — Термін і назва „Україна", УВАН, Вінніпеґ, 1951.

Самійленко, С. П. До характеристики полтавсько-київського діалекту за пам'ятками XVII ст. Зб. Полт.-Київ. діалект — основа україн. нац. мови. АН. УРСР. Інститут Мовознавства, Київ, 1954.

Санжеєв, Г. Д. К некоторым вопросам исторического развития языков. Изв. АН. СССР. Отд. литер. и языка, 1951, т. X,, вып. I.

Свенціцький, І. Нариси історії української мови. Львів, 1920.

Селищев, А. М. Критические замечания о реконструкции древнейшей судьбы русских диалектов. Slavia, 1927, R. VII, S. I. — Рец. на Н. Дурново „Очерк истории русского языка" (Изв. Отд. русск. языка и словесн. АН. СССР, 1927, т. XXXII). — Старославянский язык. ч. I. Введение. Фонетика. Москва, 1951. ч. II. 1952. — О языке „Русской Правды" в связи с вопросом о древнейшем типе русского литературного языка. Вопросы языкознания, 1957, ч. 4.

Серебренников, Б. А. Теория волн Йоганна Шмидта и явления языковой аттракции. Вопросы языкознания. Москва, 1957, ч. 4.

Середонин. Русская историческая география. Петроград, 1916.

Сидорук, І. Проблема українсько-білоруської мовної межі. Славістика, УВАН, 1948, ч. 3.

Синявський, О. Фонетична контроверза. Зап. Іст.-Філ. Від. УАН, кн. XIII-XIV, Київ, 1927. — Норми української літературної мови, Львів, 1941.

Sievers, E. Steigton und Fallton im Althochdeutschen mit beson-

derer Berücksichtigung von Otfried's Evangelienbuch. Aufsätze zur Sprach- und Literaturgeschichte. Dortmund, 1920.

Сімович, В. До морфології українських прикметників. Slavia, 1933-34, R. XII. — Про поголосcнене українське л. Львів, 1936.

Скобликова, Е. С. Диалектальные особенности в падежных формах местоимений. Куйбышев, 1950.

Скоропада, О. А. Місце означального у відношенні до головного речення в українській мові. Питання українського мовознавства. Львівський державний університет, 1956, ч. І.

Smal-Stockij, S. und Gartner, Th. Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache. Wien, 1913. — Розвиток поглядів на семю словянських мов і їх взаємне споріднення. Прага, 1927.

Соболевский, А. Очерки по истории русского языка. Киев, 1884. — Лекции по истории русского языка. Москва, 1907. — Древне-Киевский говор. ИОРЯС, 1905, кн. I. — Древнейшие славянские названия монети и хронология общеславянского смягчения гортанных. РФВ, т. LXIV, 1910. — Опыт русской диалектологии. Киев, 1911.

Соколова, М. А. Очерки по языку деловых памятников XVI века. Изд. Ленинградського университета, 1957.

Срезневский, И. Мысли об истории русского языка и других славян. наречий. Спб. 1849; вид. Москва, 1959. — Древние славянские памятники юсового письма XI-XIV вв. Спб. 1868. — Славяно-русская палеография. Спб. 1885. — Материалы для словаря древнерусского языка. Москва, 1893, т. I.

Станкевич, Я. Месца бел. яз. сярод іншых слав. языков і час яго узьніку. Родная мова. Вільня, 1930. — Беларускія плямёны і іхняе расьсяленьне. Там же, 1930. — Падручнік крывіцкае (беларускае) мовы. Реґенсбурґ, 1947. — Кароткі начырк гісторыі Крывіч-Беларусі. Веда, 1951, лютий-березень. Нью-Йорк. Мова вяцічав. Веда, 1953, чч. 4-6. Этнографічныя і гісторычныя тэрыторыи й граніцы Беларусі. Веда, 1952, ч. 9-10.

Стецюк, В. Історична граматика латинської мови. Частина І, Мюнхен, 1951. Частина II, Мюнхен, 1953.

Stieber, Z. Sposoby powstawania słowiańskich gwar przejściowych. Polska Akad. Um. Prace Komisji Językowej. Kraków, 1938, cz. 27.

Сумкина, А. К истории относительного подчинения в русском языке XIII-XVII вв. Труды института языкознания. АН. СССР. Москва, 1954, т. V.

Тимченко, Є. Українська граматика. Київ, 1907. — Слов'янська однiсть і становище української мови в слов'янській родині. Україна. Київ, 1924, кн. 3. — Рец. на Н. Дурново „К истории звуков русского языка" (Україна, кн. 1 і 2, 1924). — Вокатив і інструменталь в українській мові. Зб. Іст.-Філ. Від. УАН, 1926. — Курс історії українського язика. Вступ і фонетика. ДВУ. Київ, 1930.

Томсон, А. О дифтонгизации *о*, *е* в украинском языке. Сб. статей в честь акад. А. И. Соболевского. Ленинград, 1928.

Травничек, Ф. Грамматика чешского языка. Москва, 1950.

Trautman, R. Die slavischen Völker und Sprachen. L. 1948.

Третьяков, П. Н. Анты и Русь. Советская этнография. АН. СССР. 1947, ч. 4. — Восточно-славянские племена. Москва, 1953.

Trubetzkoy, N. Einiges über die russische Lautentwicklung und die Auflösung der gemeinrussischen Spracheinheit. Zeitschrift f. slav. Philologie, I. 1925. К вопросу о хронологии стяжения согласных. Slavia, 1927. R. VII, S. I. — Zur allgemeinen Theorie der Phonologischen Vokalsysteme. Travau du cercle linguistique de Prague. Prague, 1929, I.

Ушаков, Д. Н. Наречия русского языка и русские народности. Русская история в очерках и статьях. Т. I. Москва.

Фалев, И. О редуцированных гласных в древнерусском языке. Язык и литература, II, вып. 1, 1927.

Флоринский, Т. Лекции по славянскому языкознанию, I-II, 1895-97.

Фортунатов, Ф. Ф. Старославянское -ть в 3 лице глаголов. Изв. II Отд. АН. XII, 2. — Краткий очерк сравнительной фонетики индоевропейских языков. Петрогр. 1922.

Франко, I. Literatura ukraińsko-ruska. Киев. Универс. Изв. 1898.

Черных, П. Я. Две заметки по истории русского языка. Изв. АН. СССР. Отд. литер. и языка, 1950, ч. 15. — Историческая грамматика русского языка. Москва, 1954.

Чудовский, Н. И. Материалы для изучения белорусских говоров. Слуцкий говор. РФВ., т. XL.

Шапиро, А. Б. Очерки по синтаксису русских народных говоров. АН. СССР. Институт языкознания. Москва, 1953.

Шахматов, А. А. Исследование в области русской фонетики. Варшава, 1903. — О языке новгородских грамот. Исслед. по русскому языку, т. I, Спб. 1895. — Стаття в „Энциклопедическом словаре" Ф. Брокгауза и Н. Ефрона. Спб. 1899, т. XXVIII. — К вопросу об образовании русских наречий и русских народностей. ЖМНПр. 1899, ч. 4. — Исследование о двинских грамотах XV в. Изв. Отд. русск. языка и словесн. АН. Исслед. по русск. языку, т. II, вып. 3. Спб. 1903. — Рец. А. Кримського „Украинская грамматика" (Roczn. sl. 1907, II.). — К вопросу о финско-кельтских и финско-славянских отношениях. Изв. АН. 1911, чч. 9, 10. — Памяти К. Михальчука. Украинская жизнь, 1914, IV. — Очерк древнейшего периода истории русского языка. Энциклопедия славянской филологии. Петроград, 1915, вып. II. — Введение в курс истории русского языка. Часть I. Исторический процес образования русских племен и наречий. Петр. 1916. — Русский язык, его особенности. Вопрос об образовании наречий. Очерк основных моментов развития русского литературного языка. III. История русской литературы до XX в. Изд. Т-ва „Мир". Т. I. Москва, 1916. — Краткий очерк истории малорусского (украинского) языка. Украинский народ в его прошлом и настоящем. Т. II. Петрогр. 1916. Переклад у книзі: О. Шахматов — А. Кримський. Нариси з історії української мови. Київ, 1924. — Древнейшие судьбы русского племени. Петр. 1919. III. Расселение восточных славян. — Beiträge zur russischen Grammatik. Arch. f. slav. Phil., VII. — Wie im Kleinrussischen die Palatalisation der Consonanten vor *e*, *i* verloren ging. Arch. f. slav. Phil. XXV. — Из трудов А. Шахматова по русскому языку. Москва, 1952. — Историческая морфология русского языка. АН. СССР. Отд. литерат. и языка. Москва, 1957.

Šerech, J. Phonema errans. Lingua, II, 4. 1950. — Рец. на A. Vaillant „Grammaire comparée des langues slaves" (Annals of the Ukrainian Academy. Vol. I, 1950, № 2). — Нарис сучасної україн. літер. мови. Мюнхен, 1951. — The Problem of Ukrainian-Polisch Linguistic Relations from Tenth to Fourteenth Century. Slavonic Word, v. 8. № 4, 1952. — К. Михальчук. УВАН, 1952. Zur Frage der Ukrainisch-Weissruthenisch. Sprachgrenze. Orbis, T. II, №I, 1953. Louvain. — Problems in the Formation of Belorussian. Supplement to „WORD". Journal of the Linguistic Circle of New York. Vol. 9, № 2, 1953. — Всеволод Ганцов, Олена Курило. УВАН. Серія: Українські вчені, ч. 5, Віннipeг, 1954.

Шимановский, В. К истории древне-русских говоров. Варшава, 1887.

— Звуковые и формальные особенности народных говоров Холмской Руси. Варшава, 1897.

Ш л я й х е р, А. Краткий очерк доисторической жизни северовосточного отдела индогерманских языков, 1865.

S c h m i d t, J. Die Verwandschaftverhältnisse der indo-germanischen Sprachen. Weimar, 1872. — Zur Geschichte des indogerm. Vocalismus. Weimar, 1875.

Щ е р б а, Л. Восточно-лужицкое наречие. Т. I. Петрогр. 1915. — Очередные проблемы языкознания. Изв. АН. СССР. Отд. литер. и языка, 1946, т. IV, в. 5.

Щ е р б а к і в с ь к и й, В. Головні різниці між україн. та російською мовами. Лондон, 1952. — Матеріяли до висвітлення південного походження слова „Русь". Визвольний Шлях. Лондон, 1953, ч. 5.

Я г и ч, В. Четыре критико-палеографические статьи. Сборник Отд. русского языка. Спб. 1889. — Einige Streitfragen. Arch. f. slav. Phil., 1898, Bd. XX.

Я к о б с о н, Р. — Б о г а т ы р е в, П. Славянская филология в России за годы войны и революции. ОПОЯЗ, 1923.

J a k o b s o n, R. Remarques sur l'evolution phonologique du russe comparée á celle des autres langues slaves. Prague, 1929.

Я к у б и н с к и й, Л. П. История древнерусского языка. С предисловием и под редакцией акад. В. Виноградова. Примечания проф. П. С. Кузнецова. Москва, 1953. — Die Vertretung des urslav. ѣ im čakavischen. Zeitschrift f. slav. Philologie. 1925, Bd. I.

J a n ó w, J. Z fonetyki gwar huculskich, Symbolae Grammaticae in Honorem Joannis Rozwadowski, t. II, Kraków, 1928.

ПОКАЖЧИК ІМЕН

ЗМІСТ

ПОМІЧЕНІ ПОМИЛКИ

Автор і редактор, перебуваючи далеко від місця друку книжки, не мали можливости виправити всі недогляди й помилки. Просимо ласкаво читача виправити помічені й зазначені помилки перед тим, як читати цю книжку.

Крім того, через технічні причини не було змоги передати точно всі звукові явища, де треба було це зробити. Зокрема це стосується м'якого чеського *'е*, яке ми передаємо в тексті умовно літерою ȇ.

Стор.	Рядок	Надруковано	Має бути:
2	3 зг.	Geselschaft	Gesellschaft
7	2-3 зн.	індогерманских	индогерманских
9	1 зн.	Е. Крський. Белоруссы	Е. Карский Белорусы
10	2 зн.	Житецький	Житецкий
"	11 зн.	україської	української
12	9-10 зн.	Грушевський	Грушевский
14	25 зг.	стор. (345-346)	(345-346 стор.)
16	8 зн.	Д. Н. Третьяков	П. Н. Третьяков
17	7 зн.	dj, tj змінилися в č, ž	dj, tj змінилися в ž, č
23	5 зг.	Zeintschrift	Zeitschrift
25	9 зг.	зміну g<h	зміну g>h
31	3 зн.	В. С. Кузнепов	П. С. Кузнецов
35	14 зг.	росйської	російської
47	8 зн.	[1]Хібащо	[2]Хібащо
52	19 зг.	Білориси	Білоруси
53	23 зг.	všeshny	všechny
54	2 зн.	plemennym	plemiennym
55	6 зн.	бельгійці	бельгійці
56	12 зн.	східіх	східніх
57	9 зг.	істричний	історичний
58	5 зг.	звичайно	звичайно,
59	3 зн.	polska	Polska
60	19 зг.	Трибецкой	Трубецкой
"	1 зн.	słowiański	Słowiański
61	24 зг.	materialu	materjału
"	9 зн.	Киев, I 1904	Киев, 1904
62	14 зн.	Житецький	Житецкий
"	10 зн.	теж	Теж
64	2 зг.	зовсім інші"	зовсім інші".[1]
65	9 зн.	говорах (стор. 34)	говорах (стор. 34).
67	6 зн.	Wolyńskie	Wołyńskie
71	10 зн.	niezupiełnie	niezupełnie
72	20 зн.	przeiśeiowych	przejściowych.
73	6 зн.	українських	українських
74	3 зг.	перед j (і)	перед j (й)
"	7 зн.	украінська	українська
75	10 зг.	пам'якток	пам'яток
76	3 зг.	крюв (<крьвь)	кров (<кръвь)
"	8 зн.	А Шахматов Очерк,	А. Шахматов. Очерк,
80	3 зн.	Наддніпров'я	Наддністров'я

81	20 зн.	екавськім	екавськім
"	12-13 зн.	Житецький	Житецкий
84	22-23 зг.	В Поржезинский	В. Поржезинский
85	4-5 зн.	sudrussischen	südrussischen
"	2 зн.	свѣдитѣльстоують	свѣдитѣльствоують
88	8 зн.	поль яз.	поль. яз.
"	20 зн.	bogaćić	bogacić
,,	,,	sedić	cedić
"	13-14 зг.	староболг,	староболг.
"	23 зг.	попереднього	паступного
88	20 зг.	sedzić	siedzić
89	6-7	ćakavischen	čakavischen
"	4 зн.	I. Jagić	V. Jagić
90	1 зн.	найранюої	найранішої
"	11 зн.	-тель	-тѣль
93	8 зн.	Wolyńkie	Wołyńskie
96	1 зн.	Півдепо-	Південно-
98	7 зг.	фонетичного	фонематичного
"	8 зн.	1954, стр. 31	1947, стр. 31
104	17-18 зн.	пізше	пізніше
106	12 зг.	мови"[4]	мови"[2]
"	17 зн.	південосхідньої	південносхідньої
107	5 зн.	veruc	verus
108	25 зн.	своім, оустаньемь	своім оустаньемь
110	2 зн.	[3]О. С. Мельничук	[5]О. С. Мельничук
"	5 зн.	С. П. Лисенко	П. С. Лисенко
112	2 зг.	у	у
113	12 зг.	паслов.	праслов.
"	21 зг.	к	к,
"	10 зн.	монети	монеты
"	12 зн.	filoligii	filologíí
114	3-4 зн.	Фрей зинґенських	Фрейзинґенських
116	2 зн.	Карськи	Карский
118	2 зн.	Историч, грам,	Историч. грам.
119	10 зн.	м'яого	м'якого
120	9 зг.	пам'ятках	пам'ятках.
"	7 зн.	вісловив	висловив
121	13 зг.	особенно	особенно
"	1 зн.	1958,	1948,
122	12 зн.	Kuraszkiewich	Kuraszkiewicz
,,	,,	Pregląd	Przegląd
,,	11 зн.	językow słowiańskych	języków słowiańskich
124	23зн.	gołab	gołąb
"	17 зн.	біг.	біг,
127	20 зн.	зорсім	зовсім
"	4 зн.	діялекті. який	діялекті, який
129	17 зн.	Мім	Між
"	7 зн.	умови-артикуляцію	умови — артикуляцію
130	2 зн.	Ковальов	П. Ковальов
131	16 зн.	мові.	мові,
135	6 зн.	1954	1947.

136	9 зн.	Sosiety	Society
137	14 зг.	мо̆учать	моўчать
"	6 зн.	л>у	л>ў
140	14 зг.	грам	грам.
140	2 зн.	Ислед.	Исслед.
147	5 зн.	Ковальов	П. Ковальов
149	10 зн.	знахідого	знахідного
"	18 зн.	się	się
160	15-16 зг.	памятникак	памятниках
161	17 зг.	форми, тобѣ	форми тобѣ
165	21 зг.	,seje	seje
167	2 зг.	ṭь	ṭь.
"	7 зг.	być	być,
171	12 зг.	в деяких	в деяких словах
"	22 зн.	ти	ть
173	14 зг.	могуть	могуть,
"	2 зн.	Очерки, 152	Очерки, 158
175	8 зг.	С. Овнорський	С. Обнорський
"	12 зн.	С. Обнорський	С. Обнорский
177	1 зн.	замість.	замість
"	5 зн.	принося;"[2]	принося;"[3]
"	19 зг.	послідовного	послідовне
179	3 зн.	діялектолог	діялектолог.
"	22 зг.	говря	говоря
181	II зг.	смостоятельного	самостоятельного
"	14 зг.	подчинения.	подчинения,
"	18 зг.	„Преблема	„ „Проблема
183	8 зн.	Сумкіна	Сумкина
"	8 зн.	Каратаєва	Каратаева
184	1 зг.	складнопідрдних	складнопідрядних
"	6 зн.	Ісорич.	Історич.
187	18 зг.	заплапить	заплатить
189	12 зн.	Сумкіна	Сумкина
190	2 зг.	стрій	старій
192	3 зн.	Там жеє	Там же,
194	13 зг.	реское	руское
196	1зн.	Х. Шерех	Ю. Шерех
"	13 зг.	мают	мають
"	17 зн.	семантинча	семантична
202	21 зн.	конструкції	конструкцій
203	6 зн.	deutsche	deutschen
"	16 зг.	материле	материале
204	3 зг.	Gr,	Gr.
205	9 зн.	почалисябунти	почалися бунти
205	9 зн.	старшихъ[6]	старшихъ.[6]
"	11 зн.	перевернений рядок	
211	18 зн.	україінський	український
213	6 зг.	одниини	однини
215	9 зн.	of t. development	of the development
221	16 зн.	j	J
223	11 зг.	кн. VII-VIII	(перенести до 10 рядка)

5. — Сьогочасне й Минуле, журнал, 2 річники і 2 випуски на еміґрації.
6. — Лікарський Вісник, журнал (на спілку з Українським Лікарським Товариством).
7. — Бібліотека Українознавства, 5 томів.
8. — Енциклопедія Українознавства.
9. — Резюме доповідей, прочитаних в рамах праць поодиноких НТШ, 3 томи.

V. Хроніка Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, містить звідомлення про діяльність Товариства, його Секцій і Комісій. Досі появилося 77 випусків в українській мові і 59 випусків у німецькій.

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ім. ШЕВЧЕНКА в НЬЮ ЙОРКУ ВИДАЛО ТАКІ КНИЖКИ:

1. Яновський Ю.: Майстер корабля.
2. Маланюк Є.: Поезії в одному томі.
3. Лепкий Б.: Мазепа. З-під Полтави до Бендер.
4. Обірвані струни. Антологія поезії.
5. Збірка українських новель.
6. Січинський В.: Історія української архітектури, томи I і II.
7. Франко І.: Вибір із творів.

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ім. ШЕВЧЕНКА видає ГАСЛОВУ ЕНЦИКЛОПЕДІЮ УКРАЇНОЗНАВСТВА

Головний Редактор: проф. д-р Володимир Кубійович

Друга, словникова частина „Енциклопедії Українознавства" матиме 100 аркушів, себто 1600 сторінок великого формату, поділених на 5 томів (25 зошитів), вона обійматиме близько 20000 статтей і заміток. Книга буде багато ілюстрована в тексті й на окремих вкладках чорними й кольоровими малюнками — портретами, фотографіями міст, краєвидів, фльори й фавни України, важливих споруд, репродукціями пам'яток мистецтва, історичними й географічними мапами, діяграмами, хронологічними й порівняльними статистичними таблицями, що займатимуть бл. 100 сторінок; основною мапою до другої частини „Енциклопедії Українознавства" є велика мапа України 1:2.000.000 (120×65 см.) в чотирьох секціях, додана в кінці книги. Редакцію окремих ділянок провадять 38 визначних науковців і фахівців; співробітниками й авторами є понад 200 осіб, які репрезентують усі ділянки українознавства в найширшому значенні цього слова.

Адреса Редакції: 27, *rue des Bauves, Sarcelles* (*S. et O.*), *France.*

НА ЕМІҐРАЦІЇ НТШ ВИДАЛО НАСТУПНІ КНИГИ:

а) В Серії „Записок НТШ":

„В 300-ліття Хмельниччини", Збірник за ред. Б. Крупницького. Записки НТШ, т. 156; 10,5 арк.
Л. Окіншевич: „Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII-XVIII ст.". Записки НТШ, т. 157; 14,5 арк.
Є. Ю. Пеленський: „Ucrainica в чужих мовах".
А. Яковлів: „Український кодекс 1743 р."
Записки НТШ, т. 158, 7 арк.
Записки НТШ, т. 159; 11 арк.
В. Кубійович: „Етнографічна карта Південнозахідньої України (Галичини)".
Записки НТШ, т. 160; 4-кольорова карта з 1 арк. пояснень.
Збірник Філологічної Секції, т. 24. Записки НТШ, т. 161; 13 арк.
Збірник Філологічної Секції, т. 25. Записки НТШ, т. 162; 6 арк.
В. Прокопович: „Печать малоросійськая" і „Сфраґістичні етюди". Записки НТШ, т. 163; 7 арк.
„Корона Данила Романовича". Збірник за редакцією о. А. Г. Великого. Записки НТШ, т. 164; 5 арк.
Збірник Філологічної Секції, т. 26. Записки НТШ, т. 165; 8,5 арк.
Збірник Філологічної Секції, т. 27. Записки НТШ, т. 166; 12 арк.
Праці Філологічної Секції. Записки НТШ, т. 167; 10 арк.

б) В Серії „Бібліотеки Українознавства":

Я. Падох: „Нарис історії українського карного права". Бібліотека Українознавства, ч. 1; 5,25 арк.
І. Холмський: „Історія України". Бібліотека Українознавства, ч. 2; 23а
Ю. Шерех: „Нарис сучасної української літературної мови". Бібліотека Українознавства, ч. 3; 25 арк.
П. Зайцев: „Життя Тараса Шевченка". Бібліот. Українозн., ч. 4; 25 арк.
П. Грицак: „Галицько-Волинська Держава". Бібл. Українозн., ч. 5;11 арк.

в) В Серії „Чужомовні резюме прочитаних доповідей":

„Proceedings of Historical-Philosophical Section." Vol. II; 7,5 арк.
„Proceedings of Philological Section". Vol. I; 5 арк. Vol. II.; 4 арк.
„Proceedings" Математично-Природописно-Лікарської Секції; за ред. В. Андрушкова. Vol. I; 3 арк. Vol. II; 4 арк. Vol. III; 5 арк.
„Resumé de la Conférence Scientifique à Sarcelles"; за ред. В. Янева; 4 арк.

г) інші видання:

„Сьогочасне й Минуле". Том I, за 1948 рік; 8 арк. Том II, за 1949 р. 9,5 арк.
„Історія НТШ"; 3 арк.
„Хроніка НТШ".
    Випуск ч. 75, за час 25. VI. 1939 — 15. III. 1949; 2,5 арк.
    Випуск ч. 76, (резюме доповідей по-українськи); 1 арк.
    Випуск ч. 77, за час 9. IV. 1949 — 31. XII. 1953; 4 арк.
Бюлетень НТШ в Торонті; 10 арк.
„Енциклопедія Українознавства". — Частина перша; за ред. В. Кубійовича і З. Кузелі.
„Енциклопедія Українознавства". — Частина друга (в друку); гол. ред. В. Кубійович.